شىنجاڭ داشۇئېلمىي ژۇرنىلى

XINJIANG DAXUE XUEBAO

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

3

1990

شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

1990 ـ يىل 3 ـ سان

(ئومۇمىي 43 ـ سان)

9 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى

نەشردىن چىقتى

بۇ ساندا

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى ـ سىياسىي تەربىيە توغرىسىدا..... ئابدۇۋۇھىلى ھامۇت 1

ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىزدە سوتسىيالىزم دەۋرىنىڭ ئاساسىي مىلودىيىسى تەكىتلىنىشى كېرەك..... ئابلەت ئۆمەر 14

نوروز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى توغرىسىدا .....

..... ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 25

مەشھۇر تاتار شائىرى ئابدۇللا توقاي شېئىرلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا..... رەھمىتۇللا جارى 43

ئۇيغۇرلاردىكى سېھىرگەرلىك ئادەتلىرى ھەققىدە .....

..... ئوسمان ئىسمائىل 56

ئوخشىتىش تىلىغا ئىزدىنىش ..... ئارسلان ئابدۇللا 67

ئىچكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىنىڭ تەرجىمىسى توغرىسىدا.....

..... ئابدۇشۇكۇر ھەسەن، گاۋلىچەن 88

كۆپ مەنىلىك سۆز ۋە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى ھەققىدە مۇلاھىزە .....

..... مەمتىلى دانى 104

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەققىدە .....

..... مەھمۇتجان ئاسىم 112

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدىن خاتىرە.....

..... «خاتىرە» يېزىش گۇرۇپپىسى 130

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە توغرىسىدا

نابدۇۋەلى ھامۇت

قىسقىچە مەزمۇنى: ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىغا ئىگە بولۇشى، ئاڭلىق تەلىم - تەربىيە جەريانى ئارقىلىق بولىدۇ. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە ئۇلارنىڭ كومۇنىزم ئېتىقادى ۋە تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش ئىرادىسىنى مۇستەھكەملەپ، ئىلىم - پەن ئۆگىنىش ئاكتىپلىقى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ساقلاش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن مەكتەپلەردىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تەربىيىنىڭ ئىلمىيلىكىگە، قاراتمىلىقىغا ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان مەخسۇس كەسىپلەرنى ئېچىشقا ئەھمىيەت بېرىش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىدا كەسپىي مەزمەت بىلەن ئادەم تەربىيىلەشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش لازىم.

لېنىن بىر زۇكۇلى مەمالىكەتلىك ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىلغار ئوقۇتۇش نەتىجىلىرىنى مۇكاپاتلاش يىغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئوقۇتۇش خىزمىتى مەكتەپلىرىنىڭ دائىملىق مەركىزىي خىزمىتى. مائارىپ سوۋېتىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆستۈرۈش - مەكتەپلەرنىڭ بارلىق خىزمىتىنىڭ مەركىزى. بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە ئالىي مائارىپ خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى قۇرۇلمىلارنى ياخشىلاش، سەۋىيەنى ئۆستۈرۈشكە قارىتىش لازىم. سوتسىيالىستىك مەكتەپ باشقۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇپ ۋە ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە، ئەخلاق تەربىيىسىنى كۈچەيتىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، ماركسىزم نەزەريىسى ئوقۇتۇشنى يەنمۇ كۈچەيتىپ ۋە ياخشىلاپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماركسىزملىق دۇنيا قاراش ۋە ئىنقىلابىي كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تىكلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.①». يولداش

① - «شىنجاڭ گېزىتى» 1990 - يىل 1 - ئاينىڭ 20 - كۈندىكى سانىدىن.

لى پەڭـنىڭ بۇ سـۆزىدە ئـوقـۇغـۇچىلاردا توغرا دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تەكلەشنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە بىزنىڭ خىزمەت يۆنىلىشىمىز كۆرسىتىپ بېرىلگەن بولۇپ، بۇ، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى- سىياسىي تەربىيىنىڭ زۆرۈرلىكى، ئورنى ۋە رولى قاتارلىقلارنى تـوغـرا مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە، شۇنىڭدەك ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيىنى تـوغرا يـۆنىلىش بويىچە راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

ياشلار ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقـۇغۇچىلىرىنىڭ توغرا دۇنيا قاراشقا ئىگە بولۇشى ساددا، ئىستىخىيىلىك جەريان ئەمەس.

ھازىرقى ئالىي مەكتەپ ئـوقۇغۇچىلىرى سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تايانچ كۈچلىرى، دۆلىتىمىز كادىرلىرىنىڭ كېلىش مەنبەيى. ئـۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، ئەخلاق - پەزىلىتى ۋە پەن تېخنىكا قابىلىيىتىنىڭ قانـداق بـولۇشى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ غەلبىسى قىلىش - قىلالماسلىقى بىلەن، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بـولۇپ، تـۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرىدىغان غايىلىك، ئەخلاقلىق، بىلىملىك ۋە ئىنتىزامچان ياش ئـەۋلادلارنـى تەربىيىلەپ چىقىش - سىياسىي خىزمەت بىلەن شوغۇللانغۇچىلارنىڭ ۋە بارلىق تەربىيىلىگۈچىلەرنىڭ باش تارتىپ بـولمايـدىغان ۋەزىپىسى ۋە بـۈرچـى. چۈنكى، تـۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرىدىغان، غايىلىك، ئەخلاقلىق، بىلىملىك ۋە ئىنتىزامچان ياش ئەۋلادلارنى، سوتسىيالىزمنىڭ لايىقەتلىك ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ چىقىش - ياشلارغا ۋە ئـوقـۇغـۇچىلارغا مـاركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسىنى سىستېمىلىق تۇرىدە سىڭدۈرۈش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. لېنىنمۇ: «ئىشچىلارنىڭ سوتسىيال دېموكراتىزملىق ئاڭ ئەسلىدىن بـولۇش مۇمكىن ئەمەس، بوندىق ئاڭ پەقەت تاشقىرىدىن كىرگۈزۈلۈشى مۇمكىن①» دەپ قارىغان.

لېكىن بەزى كىشىلەر: «ماركسىزم نەزەرىيىسىنى ئومۇملاشتۇرىمەن دەپ باش قاتـۇرۇش ھاجـەتسىز، ئـۇنـى ئاممىنىڭ ستىخىيىلىك ھالىدا تاللاپلىشىغا قويـۇپ بېرىش كېرەك.» «ئىلغار نەزەرىيە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشىگە - ھەقىقەتكە ۋەكىللىك قىلىغانلىكەن، ئۇ تەبىئىي يوسۇندا، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدۇ» دېگەنلەر تەشەببۇس قىلىدۇ. بـۇنـداق قاراش توغرا ئەمەس. چـۈنكى، بـۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ تەبىئىي خـۇسـۇسىيىتـى بىر تەرەپلىمە ھالـدا تەكىتلىنىپ، ئـۇنىڭ

① - لېنىن «نېمە قىلىش كېرەك؟» ئۇيغۇرچە نەشرى، ٥٤ - بەت

ئەجدىمائىي ۋە سىنىپىي خۇسۇسىيىتى ئېتىبارغا ئېلىنمىغان. «ئىلغار نەزەرىيە كۈچلۈك جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە.» دېگەن سۆزگە كەلسەك، ئۇ تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ئومۇمىي يۆزلىنىشى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىدىن ئېيتقاندا تۇغرا. لېكىن ئوخشاش بولمىغان دەۋر، ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەت ۋە ئوخشاش بولمىغان قاتلامدىكى ئوخشاش بولمىغان شەخسلەرنىڭ نەزەرىيىگە بولغان تەلىپى ۋە بىلىش ئېقتىدارى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە كىشىلەرنىڭ ھەممىسلا ئىلغار نەزەرىيىنى پەرق ئېتىشكە ۋە قوبۇل قىلىشقا ماھىر بولۇۋەرمەيدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇلار سىياسىي سۈپەت، بىلىم سەۋىيىسى ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇلىغا ئوخشاش كۆپ تەرەپلەرنىڭ تەسىرى ۋە چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئىلغار نەزەرىيىنىڭ ئاممانى تەربىيىدىن كېيىنكى ۋە چوڭقۇر دەرىجىدە قوبۇل قىلىنىشى ئالدى بىلەن نەزەرىيىنىڭ مەزمۇنىغا، نەزەرىيىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى ۋە ئوبيېكتىپ رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈش دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە كىشىلەرنىڭ نەزەرىيىگە بولغان تەلىپى ۋە بىلىش ئېقتىدارىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگىمۇ باغلىق بولىدۇ. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ نەزەرىيىگە بولغان تەلىپى، بىلىشى، ئېقتىدارى ۋە ئۆز - ئۆزىنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى تىرىشچانلىقلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ھەر خىل جانلىق ۋە كونكرېت ئىنسانلارنى قوللانمىپ، ماركسىزم نەزەرىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تارىخىي قانۇنىيەتلەرنىڭ دېئالېكتىكىسىنى ئىلمىي چۈشەندۈرۈپ، ئۇلارنى سوتسىيالىزم يۆنىلىشى بويىچە ئىزچىل تۇرده يېتەكلەشكە تۇغرا كېلىدۇ. بۇ، تارىخنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى، شۇنداقلا، ئىنقىلابىي سۇبيېكتىپ تىرىشچانلىقنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىسى. ئەگەر سوتسىيالىزم ۋە كومۇنىزم يولىدىكى بۇنداق تىرىشچانلىق ۋە ئىنقىلابىي پائالىيەت بولمايدىكەن، ئۇھالدا بۇ، تەبىئەت قانۇنىنى يەتلىرى بىلەن ئىجتىمائىي قانۇنىيەتلەرنىڭ ئوبيېكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى قانۇنىلا كۆرۈپ، ئىجتىمائىي قانۇنىيەتلەرنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى كىشىلەرنىڭ مەخسەتلىك پائالىيەتلىرىدىن ئايرىلمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىنى كۆرمىگەنلىك بولىدۇ. تارىخىي ماتېرىيالىزم جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكىنى ئىلمىي يوسۇندا دەلىللىگەنده، ئۇنى نوقۇل ستىخىيىلىك جەريان دەپ قارىمايدۇ. تارىخنىڭ قانۇنىيىتى پەقەت كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق پائالىيىتى، ئىلغار سىنىپنىڭ پائال كۆرىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. شۇڭا ئېنگېلس: «ئىجتىمائىي قانۇنىيەت كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتى»①، «تارىخ ئۆز مەقسەتلىرىگە ئىنتىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ پائالىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس»②، دېگەن.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، سوتسىيالىزم قۇرۇش ۋە ئۇنى كومۇنىزمغا

① ئېنگېلس «دىيورىنگغا قارشى» ئۇيغۇرچە نەشرى 545- بەت.

② «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 2- توم، 118 - 119 - بەتلەر.

راۋاجلاندۇرۇش - ئاممىنى قوزغاش، ئاممىنى يېتەكلەش ۋە سوتسىيالىزمنىڭ ئىز باسار-لىرىنى ماركسىزم نەزەريىسى ئارقىلىق تەربىيەلەشتىن ئىبارەت مۇرەككەپ جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، «ئىلغار نەزەريە بولمىسا ئىلغار يوسۇندا قوبۇل قىلىدۇ. كىشىلەر قوبۇل قىلمايدىكەن ئۇنداق نەزەريە ئىلغار نەزەريە ھېسابلانمايدۇ» دەپ قاراش توغرا ئەمەس.

«ماركسىزمنى ئومۇملاشتۇرمىغان دەپ باش قاتۇرۇش ھاجەتسىز، ئۇنى ئاممىنىڭ ستىخىيىلىك ھالدا تالالمۇپلىشىغا قويۇپ بېرىش كېرەك» دەپ قاراش توغرا ئەمەس دېگەندە، تۆۋەندىكى تەرەپلەرنى كۆزدە تۇتمىمىز:

بىرىنچى، ماركسىزم نەزەريىسى ئىنسانىيەت ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، ئۇ سىستېمىلىق بىر پەن. شۇنداق ئىكەن، ئۇمۇ خۇددى باشقا پەنلەرگە ئوخشاش ئىخلاس بىلەن ئۆگىنىش، ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق تەدرىجىي تۇرغۇزۇلىدۇ ۋە تاشقىرىدىن سىستېمىلىق سىڭدۈرۈلىدۇ. ماركسىزمنى كىشىلەرنىڭ تەبىئىي تالالمۇپلىشىغا قويۇپ بېرىش كېرەك دېيىلىدىكەن ئۇ ھالدا بارلىق ئىجتىمائىي پەنلەرنى پەن دەپ سۆزلەشنىڭ، كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى ۋە جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمايدۇ، دۇنيانىڭ چەكسىزلىكىگە مۇناسىپ بولغان بىلىشنىڭ ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىشىدىكى ئىزچىللىقنى ساقلاپ، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ سىرىنى ئېچىش يولىدىكى يېڭى پەن، يېڭى كەسىپلەرنى ئىچىشىنىڭمۇ ئەھمىيىتى بولمايدۇ.

ئىككىنچى، توغرا خاتا بىلەن، ھەقىقەت سەپسەتە بىلەن، ئۆزئارا سىلىشتۇرۇلۇش ۋە كۆرەش قىلىش داۋامىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ۋ. راۋاجلىنىپ بارىدۇ. ماركسىزمنىڭ ئۆزىنىڭ ماھىيەتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندىمۇ «ئۇ، دەۋرىنىڭ ئىلگىرىلىشى، ئەمەلىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە پەننىڭ ئالغا بېسىشىغا ئەگىشىپ، باشقا ھەر بىر تەلىماتلار بىلەن سىلىشتۇرۇلۇش ۋە كۆرەش قىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىپ، ئۆزىنىڭ بەزىبىر كونكرېت شەكىللىرىنى ئۆزگەرتىپ بارىدۇ»①. توغرا نەزەريىنى كىشىلەرنىڭ تەبىئىي تالالمۇپلىشىغا قويۇپ بېرىش كېرەك دېيىلىدىكەن، ئۇ ھالدا ھەرقانداق سىياسىي مۇنازىرىنىڭ زۆرۈرىيىتى، توغرا بىلەن خاتانى ئايرىشنىڭ ئىمكانىيىتىمۇ قالمىغان بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، توغرا بىلەن خاتانى پەرقلەندۈرۈش ۋە توغرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاز دېگەندىمۇ ئەينى شۇ نەزەريىلەر ئۈستىدە بىر قەدەر ئىومۇمىي چۈشەنچىگە ئىگە بولۇپ، سىلىشتۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتىنى يارىتىش لازىم.

ئۈچىنچىسى، بىزنىڭ تەربىيىلەش ئوبيېكتىمىز ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلار. ياشلىق دەۋر كىشىلىك ھاياتىدىكى ئەتراپلىق يېتىلىش باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ئىدىيە،

① «ماركسىزم قائىدىلىرىنى ئوقۇتۇش ئۇقتۇرۇشى» ئۇيغۇرچە نەشرى 17 - بەت.

دۇنيا قاراش، ئەخلاق - پەزىلەت تەدرىجىي شەكىللىنىدۇ. ئەمما، ياش ئۇقۇغۇچىلاردا ئىلاستىكلىق خۇسۇسىيەت ئۇستۈن بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ماركسىزمنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىپ، پرولېتارىياتنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تۇرغۇزۇش ئارقىلىق كۆچلۈك ماركسىزمچىلاردىن بولۇپ چىقىشى مۇمكىن؛ بۇرژۇئازىيىنىڭ چىرىتىشىگە ئۇچراپ پارتىيە ۋە خەلقنىڭ قارشى تەرىپىگە ئۆتۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مانا بۇ بىزنىڭ ياشلارغا ۋە ئوقۇغۇچىلارغا ماركسىزم نەزەرىيىسىنى سىستېمىلىق ھالدا سىڭدۈرۈپ، ئۇلارنى كۆچلۈك ماركسىزم ئېتىقادىغا ئىگە، سوتسىيالىستىك يېڭى كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيىلەشتە چىڭ تۇرۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

II

يولداش دېڭ شياۋپىڭ «جۇڭگونىڭ ئېلىپ بارىدىغىنى سوتسىيالىستىك تۆتىنى زامانىۋىيلاشتۇرۇش، ئەگەر تۆتىنى زامانىۋىيلاشتۇرۇش دېيىلىپ، سوتسىيالىستىك دېيىلمىسە، بۇ مەسىلىنىڭ ماھىيىتىدىن چەتنىگەنلىك، يەنى جۇڭگونىڭ تەرەققىيات يولىدىن چەتنىگەنلىك بولىدۇ». دېگەنىدى. لى پېڭ زۇڭلى دۆلەت ماتارىپ كومىتېتىنىڭ 1986 - يىللىق خىزمەت يىغىنىدا قىلغان سۆزىدە: «ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئىددىيىۋى - سىياسىي خىزمەت ئىشلەشنى سوتسىيالىستىك مەكتەپلىرىمىزنىڭ خاراكتېرى دەپ لگىلىگەن. ئۇ سوتسىيالىستىك ئاڭغا ئىگە، مەخسۇس ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇشنىڭ تۈپ كاپالىتى»، دەپ كۆرسەتتى. پارتىيىنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى داۋامىدىكى ئىددىيىۋى - سىياسىي خىزمىتى بىر تەرەپتىن خەلق ئامېسىنىڭ تارىخىي تەشەببۇس - كارلىق روھىنى ۋە ئىجادچانلىق روھىنى قوزغاپ، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ سوتسىيالىستىك خاراكتېرىنى كاپالەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئالىي مەكتەپلەردە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىددىيىۋى - سىياسىي خىزمەتنىڭ ۋەزىپىسى - ئاساسلىقى كەڭ ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارغا كومۇنىزملىق تەربىيە ئېلىپ بېرىش، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىددىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ لۇشەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتىدە ئىزچىللاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ سىياسىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئىش مەكتەپلەردە، ماركسىزم نەزەرىيىسى دەرسىنى تەسىس قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارغا ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىددىيىسى تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئەمەلىلەشتۈرۈلۈپ كېلىنگەنىدى. لېكىن،

ئۆتكەنسكى بىر مەزگىل ئىچىدە ماركسىزم ـ لېنىنىزم دەرسىگە بولغان تونۇش ئومۇميوزلۈك تۆۋەندىلەپ كەتتى. مەسىلەن:

(1) ئوقۇتۇش ئوقۇتۇش مەقسىتىدىن چەتنەپ كەتتى. ئوقۇتۇشتا ئوقۇغۇچىلارنى ماركسىزمنىڭ تۈپ قائىدىلىرىنى، ماركسىزملىق مەيدان ئىرقىتىنەزەر ۋە ئۇسۇلىنى ئۆگىنىشكە يېتەكلىمەي، ئۇلارغا ماركسىزم نەزەرىيىسى دەرسىنى نوقۇل بىلىم سۈپىتىدىلا سۆزلەيدىغان، شەكىل جەھەتتە ۋەزىپىنى ئادا قىلمىدىغان، ئۇنى ئادەتتىكى كەسىپي دەرسلەر بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويىدىغان ئەھۋال كۆلەم چىقتى. نەتىجىدە، ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ سۈبيېكتىپ دۇنياسى ئۆزگەرتىشتىكى ئورنى ۋە رولىغا ئەھمىيەت بېرىلمىدى. شۇڭا ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە ماركسىزم نەزەرىيىسى كەسىپلىرى «بىزنىڭ ئۆز كەسپىمىز ئەمەس، پەقەت دىپلومغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئىمتىھاندىن ئۆتسەكلا بولدى» دېگەن قاراش شەكىللەندى ۋە ئاشكارا دېيىلمىدىغان بولدى.

(2) ئىقتىسادىي ۋە كەسىپي ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداشتا مەمۇرىي بۇيرۇق ۋە ئىقتىسادىي جازا قانارلىقلار تەكىتلىنىپ، سىياسىي ـ ئىدىيە جەھەتتىن يېتەكلەش، تەربىيە بېرىش تەكىتلەنمىدى. ئوقۇغۇچىلارغا كەسىپي جەھەتتىن ئالغا بېسىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ئىدىيە جەھەتتىن ئالغا بېسىش تەربىيىسى بېرىلمىدى ياكى ئاز بېرىلدى. مەسىلەن، مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى، ئەمگەك نەمۇنىچىسى، ئىقتىدارلىق ياش ۋە مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچى دېگەنگە ئوخشاش شەرەپلىك ناملارنى بېرىشتە پەقەت كەسىپي جەھەتتىكى نەتىجىگە قاراپ، ئۇنىڭ ئىدىيىۋى ھالىتى، ياكى ئۇنىڭ تۆۋەن ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرغان ـ تۇرمىغانلىقى ئېتىبارغا ئېلىنمىدى، ياكى ھەقىقىي ئېتىبارغا ئېلىنمىدى. شۇڭا، سىياسىي جەھەتتە ساغلاملىشىش سۈسلىشىپ كەتتى.

(3) ماركسىزمغا قىلىنغان ھۇجۇم ئالدىدا تىڭ-رقاپ تۇرۇشتەك ھالەت كۆرۈلدى. بەزى بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئاشكارا ھالدا ماركسىزمغا ھۇجۇم قىلىپ، «ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ ۋاقتى ئۆتتى»، «ھەقىقەتنى كۆپ مەنبەلەشتۈرۈش كېرەك» دېگەنگە ئوخشاش سەپسەتىلەرنى تەرغىپ قىلدى ۋە بۇنداق تەرغىبات ئالدى بىلەن ماتاردىپ سىستېمىسىغا، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلار ئىچىگە سىڭىپ كىرىپ، بىر قىسىم ياشلارنىڭ گۈزەك قەلبىنى ئۆزىگە رام قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۇسۇلىگە يولداش جاۋزىياڭ ئىدىيىۋى ـ سىياسىي خىزمەتنى ئاجىزلاشتۇرۇپ ۋە سۇسلاشتۇرۇپ قويغانلىقى تۈپەيلىدىن بۇرژۇئازىيىچە ئەركىنلەشتۈرۈش پىكىر ئېقىمىنىڭ يامراپ كېتىشىگە يول قويۇلدى. بۇ ئەھۋاللار ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش بىلەن پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى ـ سىياسىي خىزمىتى ئوتتۇرىسىدىكى دۇنياسىۋەتنى ۋە پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى ـ سىياسىي خىزمىتىنىڭ ئورنى ۋە رولىنى توغرا تونۇمىغانلىقىنىڭ روشەن ئىپادىسى.

شۇنى سەگەكلىك بىلەن تونۇش كېرەككى، ئىقتىسادىي ۋە كەسىپي خىزمەت

ياخشى ئىشلەنسىلا ئىدىيەۋى - سىياسىي ئەھۋال ئوز - ئۆزىدىنلا ياخشى بولۇپ كېتىدۇ دەپ قاراش توغرا ئەمەس. ماركسىزمنىڭ قارىشىچە، ئىقتىسادىي بازىس ئۈستىقۇرۇلمىنى بەلگىلەيدۇ، ئۈستقۇرۇلما ئۆز نۆۋىتىدە ئىقتىسادىي بازىسقا پائالىيەتچان تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنداق تەسىر بىلەن ئەكس تەسىرنىڭ مۇناسىۋىتى بىر خىل مېخانىزىم ھەرىكەت بولماستىن، بەلكى ددىئالېكتىك تەرەققىيات جەريانى. شۇڭا، ئىقتىسادىي خىزمەت ۋە تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى كۈچ سەرپ قىلىپ، ئالغا سىلجىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تايانچ كۈچلىرى، كەلگۈسى دۆلەتنىڭ ئىگىلىرى بولغان ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيەۋى - سىياسىي تەربىيىنى يوشاشتۇرۇپ قويماي، ئىزچىل تۈردە ئىلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى:

بىرىنچى، ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيەۋى - سىياسىي تەربىيە ئۇلارنىڭ كىيىمىنۇنىزم ئېتىقادى بىلەن كۇنىكرېت ۋەزىپىنى بىرلەشتۈرۈش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. يولداش دېڭ شاۋپىڭ «غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك ۋە ئىنتىزامچان بولغان يېڭى بىر ئەۋلاد كىشىلەرنى يېتىلدۈرۈش كېرەك» لىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ھەمدە بۇلار ئىچىدە «غايىلىك بولۇش ۋە ئىنتىزامچان بولۇش ھەممىدىن مۇھىم»①. دەپ كۆرسەتتى. بۇ مەكتەپ ئىستىلىنى ياخشىلاشتا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئاساسىي تەلەپ، شۇنىڭدەك مەكتەپ ئىستىلى قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى. شۇڭا، ئوقۇغۇچىلارغا سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، سوتسىيالىزم يولىغا يېگىشنىڭ تارىخىي مۇقەررەر - لىكىنى تەھلىل قىلىش، «سۇتسىيالىزملا جۇڭگونى قۇتقۇزالايدۇ» غانلىقى، سوتسىيالىزملا جۇڭگونى تەرەققىي قىلدۇرالايدىغانلىقىنى تونۇتۇش لازىم. بۇنىڭ بۇچۇن كوممۇنىزم ئېتىقادى بىلەن كۇنكرېت ۋەزىپىنى بىرلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. يەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، سوتسىيالىزم يۇنىلىشى بويىچە كۆرەش قىلىشنىڭ ھەقىقىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىنى ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. كوممۇنىزم ئىشلىرىنىڭ چوقۇم غەلبە قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىش بىزنىڭ ئالىي غايىمىز. شۇنداقلا كوممۇنىزم ئېتىقادىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەزمۇنى. بۇ نۇقتا ئىزچىللىققا ئىگە، لېكىن كوممۇنىزمدىن ئىبارەت ئىومۇمىي ئېتىقادنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئوخشاش بولمىغان تەلەپ ۋە ۋەزىپىلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئارقىلىق ئىورۇنداىلىدۇ. سوتسىيالىستىك مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى كۈندىكى كۇنكرېت ۋەزىپىسى تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ئارقىلىق دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشتىن ئىبارەت. بۇ ماھىيەتتە كوممۇنىزم ئوممۇمىي ئېتىقادىنىڭ دەۋرىمىزدىكى ئىپادىسى. دېمەك، ئومۇمىي

① «ئىزدىنىش» ژۇرنىلى 1990- يىل 2 - سان.

ئېتىقاد بىلەن كونكرېت ۋەزىپە، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش بىلەن ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشكە مۇجەسسەملەشكەن بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى تونۇشىنى ئۆستۈرۈش ئۇلارغا قارىتىلغان ئىدىيەۋى ـ سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيتىش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئىككىنچى، ئىدىيەۋى ـ سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىياسىي ھۇشيارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. يولداش جياڭ زېمىن مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: «بىزنىڭ نۆۋەتتىكى بەرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ۋەزىپىمىز جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش، تەرەققىيات ئىگىلىكىنى يوكسەلدۈرۈش، مۇقىملىقنى ساقلاشنىڭ مۇھىم تۈپ شەرتى ماتېرىيال سىستېمىسىدا ئىشلەۋاتقان يولداشلارنىڭ ۋەزىيەتنى ئېنىق تونۇپ، خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەپ، سوتسىيالىزمنىڭ لايىقەتلىك ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە كۆپرەك تۆھپە قوشۇشنى ئۈمىد قىلىمەن»①. روشەنكى سوتسىيالىستىك مەكتەپلەردە تەربىيىلەنگەن ئوقۇغۇچىلار غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان، كومپۇنىستىك ئاڭغا ۋە ئەخلاق پەزىلەتكە ئىگە بولغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدايدىغان، خەلق ئۈچۈن جان ـ دىل بىلەن ئىشلەيدىغان ئىختىساس ئىگىلىرىدىن بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ھالبۇكى، بۇ مەكتەپلەردە ئىدىيەۋى ـ سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئۈچىنچى، ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيەۋى ـ سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش، ئۇلارنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت ئۆگىنىشىنى مۇقىم ۋە توغرا يۆنىلىش بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. يولداش دېڭ شاۋپىڭ: «مەكتەپلەر مۇقىم، توغرا سىياسىي يۆنىلىشىنى مەڭگۈ بەرىنچى ئورۇنغا قويۇشى كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇقىم، توغرا سىياسىي يۆنىلىشىنى بەرىنچى ئورۇنغا قويۇشى پەن مەدەنىيەت ئۆگىنىشنى چەتكە قاقمانلىق ئەمەس. ئەكسىچە ئۇلار سىياسىي ئېڭىنى قانچە ئۆستۈرسە ئىنقىلاب ئۈچۈن پەن ـ مەدەنىيەت ئۆگىنىشتە شۇنچە ئاڭلىق، شۇنچە تىرىشچان بولىدۇ»②. دەپ كۆرسىتىدۇ. ۋەتەنىنىڭ گۈللىنىشى، دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى، شۇنىڭدەك، سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى، قىسقىسى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە پرولېتارىيات دىكتاتورلۇقىنى ئىنقىلابىي ئىشلىرى يۇكسەك پەن ـ تېخنىكىغا ۋە پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىغا موھتاج. شۇڭا سوتسىيالىستىك مەكتەپلەردە تەربىيىلىنىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ مېڭىسىدە نېمىنى ئۆچۈن ئۆگىنىش،

① «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1990- يىلى 1- ئاينىڭ 21- كۈنىدىكى سانىدىن

② «دېڭ شاۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» ئۇيغۇرچە نەشرى، 171 - بەت.

كىم ئۇچۇن ئۆگىنىش، قانداق ئۆگىنىش دېگەن ئۇقۇملار ئېنىق بولۇشى، ئۇلاردا ئۆز ۋەتىنى، ئۆز خەلقى ئۇچۇن ئىمام ـ پەن ئۆگىنىۋاتقانلىقى، كەلگۈسىدە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت سىياسىي ئاڭ بولۇش كېرەك. بۇنداق سىياسىي ئاڭ ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ قىزغىنلىقى ۋە ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، خەلق ئالدىدا جاۋابكار بولۇشتەك مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىشتىن ئىبارەت جەڭگىۋار روھىنى ئۇرغۇتىدۇ. ھالبۇكى، ئوقۇغۇچىلاردا يۇقىرىقى سىياسىي ئاڭ ۋە سىياسىي يۆنىلىشىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ئۇلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

قىسقىسى، ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيە ئۇلارنى كومپارتىيا قاراش ۋە پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىغا ئىگە قىلىپ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغدايدىغان، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۇچۇن پىداكارلىق بىلەن ئىشلەيدىغان، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك ۋە ئىنتىزامچان ياش ئەۋلادلاردىن قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىشتىن ئىبارەت جەڭگىۋار ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسى ئىشلىرىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. شۇڭا ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى ـ سىياسىي تەربىيىنىڭ ئورنى ۋە رولىنى ئەڭ مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ.

III

يولداش دېڭ شياۋپىڭ «بىر قىسىم ياشلارنىڭ جەمئىيەتتە ھازىر ساقلىنىۋاتقان بەزى ھالەتلەرگە نارازى بولۇشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس، قورقۇنچلۇقمۇ ئەمەس. لېكىن ئۇلارنى يېتەكلەشكە جەزمەن دىققەت قىلىش كېرەك. ئۇلارنى ئوبدان يېتەكلىمىسەك كاردىن چىقىرىپ قويىمىز»①. دەپ كۆرسىتىدۇ. ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيە كىشىلەرنىڭ سىياسىي ـ ئىدىيىۋى كۆز قارىشى ۋە مەيدانىنى ئۆزگەرتىش يولىدا ئىشلىنىدىغان خىزمەت بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ، نازۇك ۋە جاپالىق جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇ ئوقۇغۇنلىغان پەننىي بىلىملەرگە ئاساسلانىدۇ ۋە ئوقۇغۇنىلغان پەنلەرگە چېتىلىدۇ. بۇ ھال بىزدىن ئىدىيىۋى ـ سىياسىي تەربىيىنىڭ يېڭى ۋەزىيەتكە باب كېلىدىغان، يېڭى شەكىللىرىنى قوللىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ھازىرقى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ياش ـ قورامى، پسخولوگىيىسى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى ـ سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەرگە دىققەت قىلىش ۋە ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» ئۇيغۇرچە نەشرى، ۲۷۷ ـ بەت.

بىرىنچى، ئالىي مەكتەپلەردىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى بۇ خىزمەتنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىكىگە بولغان تونۇشنى ئۆستۈرۈپ، ئامما بىلەن قويۇق ئالاقە باغلاشتىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇش لازىم. ئامما بىلەن قويۇق ئالاقە باغلاش مەكتەپلەرگە نىسبەتەن سوتسىيالىستىك ماتاريال فاكتىنى ۋە پارتىيىنىڭ زىيالىلار سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە كەڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ پارتىيە رەھبەرلىكىگە بولغان مايىللىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. ئىددىيىۋى سىياسىي تەربىيىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىكىنى تونۇش كېرەك دېگەندە، بۇ خىزمەتنىڭ ئىزچىللىقىنى ساقلاشنى كۆزدە تۇتىدۇ. بىر ئىشلەپ، بىر تاشلىۋېتىش، ئىشلىگەندە ئاشۇرۇۋېتىش، ئىشلىمىگەندە ئۇنتۇپ قېلىشتەك ھادىسە بىزنىڭ ئەمەلىي خىزمىتىمىزدىكى بىر ئىللەت. شۇڭا پارتىيە تەشكىلاتلىرى بۇنداق خىزمەت ئۈسۈلىغا خاتىمە بېرىپ، ئىددىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى پارتىيە خىزمىتىنىڭ كۈندىلىك ئىش تەرتىپىگە قويۇپ، مۇھىم خىزمەتلەر قاتارىدا چىڭ تۇتۇش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، مەكتەپلەرنى، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ، مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ ماكانىغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئىددىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنىڭ ئىلمىيلىكىگە دىققەت قىلىش لازىم. ئىددىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنىڭ ئىلمىيلىكى دېگەندە، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىسخولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە ئىددىيىۋى تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ئۇلارغا ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىددىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ لۇشىەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئاددىي، قوپال ۋە زورلاشقا ئۇخشاش ئۇسۇللار بىلەن ئەمەس بېتەكچىلىش، پاكىت كۆرسىتىش ۋە سۆز بىلەن قايىل قىلىشنى، قىستىسى، ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن سىستېمىلىق سىڭدۈرۈشنى كۆزدە تۇتۇشىمىز. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلار دۇنيا قاراش، ئەخلاق - پەزىلەت ۋە بىلىم - سەۋىيە جەھەتتە بېتىلىش باسقۇچىدا تۇرغۇن بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلاردا ئىلاستىكلىق خۇسۇسىيەت بولۇشتىن باشقا، يەنە ئىددىيە جەھەتتە جانلىق بولۇش، تېز ھاياجانلىنىش ۋە ئاشۇرۇۋېتىشتەك پىسخولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىلەر مۇ بولىدۇ. شۇڭا ئىددىيىۋى - سىياسىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى ۋە ھەربىر تەربىيىلىگۈچى ئازدېگەندىمۇ مۇنداق ئۈچ خىل ماھارەتنى بېتىلدۇرگەن بولۇشى كېرەك. بىرىنچى، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىسخولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئىددىيىۋى تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ئىگىلەشكە ماھىر بولۇش كېرەك. ئىككىنچى، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىددىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ لۇشىەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى چۈشەنگەن بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە بايان قىلىش ۋە شەرھىلەش ماھارىتىگە ئىگە بولۇش كېرەك. ئۈچىنچىسى، ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسى ۋە

پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجن، سىياسەتلىرىنى نۆۋەتتىكى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھات ئەھمىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن بولۇشى لازىم. مانا مۇشۇ ئۇچ تەرەپ خىزمەتنىڭ ئۇنۇملۇك قىلىنىشى بولىدۇ.

ئۇچىنچى، ئىدىيەۋى ـ سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ۋە ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن تەربىيىنىڭ قاراتمىلىقى بىلەن ئوبيېكتىنىڭ باب كېلىشى ـ كەلمەسلىكىگە دىققەت قىلىش لازىم، تەربىيىنىڭ قاراتمىلىقى بىلەن ئوبيېكتىنىڭ باب كېلىشى دېگەنسىدە، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيەۋى ھالىتىدىكى ئالاھىدىلىك ۋە ئوخشىماسلىقلا ئاساسەن، كونكرېت تەدبىر قوللىنىش، تەربىيىنى پەرقلەندۈرۈپ، كېسەلگە قاريتا دورا بېرىشنى ئاساس قىلىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن تەنقىد بىلەن تەقدىرلەش، ئۇلۇغ تىكلەش بىلەن ئۆگىنىشكە تەشەببۇس قىلىشنى بىرلەشتۈرۈش لازىم. بىزگە مەلۇم، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلار سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت ئوخشاش مۇھىتتا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ لېكىن ئۇلارنىڭ شەخسىي كەچۈرمىشى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوز ـ ئوزىنى ئۆزگەرتىش تەلىپى ۋە تىرىشچانلىقىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ ئىدىيەۋى ھالەتلىرىدىمۇ پەرق بولىدۇ. بۇ خىل پەرق تەربىيىنىڭ قاراتمىلىقىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ يەردە شۇنىڭغا ئىشىنىش كېرەككى، كۆپ سانلىق ياشلار ۋە ساۋاقداشلارنىڭ ئىدىيەسى ساغلام، ئۇلار كومۇنىستىك ئىدىيەنى يادرو قىلغان ماھنۇي بايلىققا، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنى نىشان قىلغان يۈكسەك غايىگە، ۋەتەن ۋە خەلق ئۈچۈن بىلىم ئۆگىنىشتەك پىداكارانە روھقا ئىگە. شۇڭا ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىكى ئەنە شۇنداق ئىلغارلاردىن تەركىب تاپقان زور بىر تۈركۈم تايانچ كۈچلەرنى تەربىيىلەپ چىقىش لازىم، ئۇلار باشقىلارغا ئۈلگە بولۇش بىلەن بىرگە ئۇلارنى يېتەكلەپ ماڭالىسۇن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سىياسىي ـ ئىدىيە جەھەتتە كېيىن قالغان ياكى يېتىشىپ كېتىلمەيۋاتقان، شۇنىڭدەك كەلگۈسى ئىستىقبالىنى ئۈستىدە ئېنىق يەكۈن چىقىرىشقا قادىر بولالمايۋاتقان، قىسمىسى جىددىي تەدبىر قوللانمىسا ئىككىنچى خىل ئاقۇەتكە دۇچ كېلىش ئېھتىمالى بولغان ساۋاقداشلارنىمۇ پىلانلىق ھالدا تەشكىللەپ، مەخسۇس كۈرسلارنى ئېچىش ئارقىلىق تەربىيىنى كۈچەيتىپ، ساغلام ئىلگىرىلەۋاتقان ھەيئەت قوشۇنىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈش لازىم. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئالدىنقى بىر بۆلۈم ئىلغارلارغا بولغان يېتەكلەش ئۇسۇلى بىلەن كېيىن قالغان ساۋاقداشلارغا بولغان تەنقىدىي تەربىيە ئوتتۇرىسىدا پەرق بولىدۇ، پەقەت مۇشۇنداق پەرقنى ساقلاپ قالغاندىلا، ئاندىن تەربىيىنىڭ قاراتمىلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ، كونكرېت تەربىيە بىر خىل مۇرەككەپ جەريان بولۇپ، بۇنىڭدا يەنە مۇنداق ئىككى مەسىلە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ: بۇنىڭ بىرى، تەنقىد

ئۇسۇلىغا دىققەت قىلىش كېرەك. چۈنكى، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا، تېگىشلىك مەدەنىيەت سەۋىيىسى بولۇش بىلەن بىرگە «مەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى» دەيدىغان غورۇرمۇ بولىدۇ، شۇڭا تەنتەمد، يېتەكلەش ۋە ئىلھاملاندۇرۇشنى ئاساس قىلىش لازىم. يەنە بىرى، ئولگە مۇۋاپىق ۋە ھەقىقىي تاللانمايدىكەن ئۇ ھالدا، ئەسلى ئاكتىپ ۋە ئىلغار بولغان ساۋاقداشلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىغا تەسىر يېتىدۇ ۋە روھىي جەھەتتە توسقۇن بولىدۇ.

تۆتىنچى، ئىدىيەۋى - سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ۋە ئۇزۇملۇك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئىدىيە جەھەتتە تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان مەخسۇس كەسىپلەرنى تەسىس قىلىش لازىم، يەنى پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىساد، ئىلمىي سوتسىيالىزم، كوممۇنىستىك ئەخلاق ۋە مىللىي سىياسەتكە ئوخشاش كەسىپلەرنى مۇقىم ۋە مۇنتىزىم ھالدا ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ۋەزىيەت تەربىيىسى، گۈزەللىك تەربىيىسى ۋە قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى قاتارلىق كەسىپلەرنى ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلارغا قەرەرلىك تۈردە يەتكۈزۈش بىلەن ئولارنىڭ توغرا يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىلىشىغا زېمىن ھازىرلاپ بېرىش كېرەك. بۇ خىل ئوخشاش بولمىغان كەسىپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيەۋى ئىلغارلىقنى ئالغا سىلجىتىشتا ئوينايدىغان رولى ۋە نەتىجىسىمۇ ئۆزگىچە بولىدۇ. يەنى ئالدىنقى بىر بۆلۈم پەنلەر ماركسىزم تەلىماتىنى سىستېمىلىق سىڭدۈرۈش يولى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ كوممۇنىستىك دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۈرمۇش قارىشىنى تىكلىشىدە تۈرتكىلىك رول ئويناسا، كېيىنكى بىر بۆلۈم پەنلەر يەنى ۋەزىيەت تەربىيىسى، گۈزەللىك تەربىيىسى ۋە قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى قاتارلىقلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ روھىي ھالىتىدىن بېتەكلەش رولىنى ئويناىدۇ. بەلكى ياشلارنىڭ روھىي ھالىتىدىن قارىغاندا، بۇنداق بېتەكلەشنىڭ ئۇنۇمى تېخىمۇ ئۇستۇن بولىدۇ. مەسىلەن: گۈزەللىك تەربىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى- ھېسسىي پائالىيەتنى ۋاستە قىلىپ، ئوبېكتكە تەسىر كۆرسىتىش بىلەن تەربىيىلەش مەقسىتىگە يېتىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ياشلارنىڭ ياخشى - يامان، راست - يالغان، گۈزەل - سەت، ئىلغار چېرىك، يۆكسەك - پەسكەش قاتارلىقلارنى پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، ئولارنىڭ ئىنقىلابىي غايىسى ۋە كوممۇنىستىك ئەخلاق پەزىلىتىنى يېتىلدۈرۈشتە يوشۇرۇن ئەمما زور ئىجابىي رول ئويناىدۇ.

بەشىنچى، ئىدىيەۋى - سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ۋە ئۇزۇملۇك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن لايىقەتلىك ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بولۇشى كېرەك. لايىقەتلىك ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بولۇشى كېرەك دېگەندە، بىز مۇنداق ئىككى تەرەپنى كۆزدە تۇتىمىز: بىرى ماركسىزم نەزەرىيىسى جەھەتتە تەربىيە كۆرگەن، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرىدىغان، پارتىيىنىڭ فاكىجىن، سىياسەتلىرىنى ياخشى چۈشىنىدىغان، ئوقۇغۇچىلار

بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولىدىغان، شۇنىڭدەك، ئۇزلۇكسىز ئىزدىنىش ئارقىلىق ئىدىيەۋى - سىياسىي تەربىيىنىڭ قانۇنىيىتىنى ئىگىلىيەلەيدىغان ۋە تەدبىقلىيەلەيدىغان كەسىپىي سىياسىي خىزمەت كادىرلىرى قوشۇنىنى بەرپا قىلىش لازىم. يەنە بىرى، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىدا، ئوقۇتۇش بىلەن ئادەم تەربىيىلەشنىڭ مۇناسىۋىتىنى نۇقتىلىق ۋە جىددىي ھەل قىلىش كېرەك. بەزى ئوقۇتقۇچىلار ئىنتايىن بىر تەرەپلىمە ھالدا، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسى دەرسنى ياخشى ئۆتۈش، ئادەم تەربىيىلەش بولسا رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ۋە سىياسىي خىزمەت كادىرلىرىنىڭ ئىشى دەپ قارايدۇ. بۇنداق قاراش تولىمۇ ئەمەس، سوتسىيالىستىك ماتارىيە پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. دېمەك ھەربىر ئوقۇتقۇچى - پرولېتارىيات ماتارىيېچىسى. شۇڭا ئۇ، ھەم بىلىم ئۆگەتكۈچى، ھەم ئادەم تەربىيىلىگۈچى بولۇش كېرەك. شۇي تېلى ئەپەندى: بىلىم ئۆگىتىش بىلەن بىرگە ئادەم تەربىيىلەشكىمۇ ئەھمىيەت بېرىش - ئوقۇتقۇچىلار- نىڭ پەزىلىتى مەسىلىسىدۇر. يارامسلىق ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارغا پەننىي بىلىملەرنى ئۆگەتكەندىن باشقا، ئۇلارنى ئىدىيەۋى ئەخلاق، ھەربىكەت ئادىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلى جەھەتلەردىنمۇ باشقۇرۇشى كېرەك، دەپ قارىغان. بۇ ھازىرقى ئەمەلىيەتتىمۇ ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا بارلىق باشقا كەسىپ ئوقۇتقۇچىلىرىمۇ مۇقىم كەسىپىي ئوقۇتقۇچى بولۇش بىلەن بىرگە، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ياخشى ئۆگىنىپ، ھەم ئادەم تەربىيىلىگۈچى بولۇشى لازىم.

ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيەۋى - سىياسىي تەربىيە بىر خىل مۇرەككەپ، جاپالىق ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك خىزمەت. شۇنىڭدەك، پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئىشلىرىنى كاپالەتلەندۈرگۈچى جەڭگىۋار ۋە شەرەپلىك خىزمەت. شۇڭا ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر ئىدىيەۋى - سىياسىي تەربىيىنى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتنىڭ مۇھىم ئورنىغا قويۇش كېرەك.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىمۇزدە سوتسىيالىزم دەۋرىنىڭ ئاساسىي مىلودىيىسى تەكىتلىنىشى كېرەك

ئابلەت ئۆمەر

قىسقىچە مەزمۇنى: ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنىڭ تۈپ پرىنسىپى، ئاساسىي روھى ۋە مىنتوداولوگىيىسى - ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىمىز، ئەدەبىيات - سەنئەت ئوبزورچىلىقىمىز ۋە نەزەرىيە تەتقىقاتچىلىقىمىزنىڭ مۇكەممەل مەنىۋى بايلىقى، جۈملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىنى بەرپا قىلىشىمىزنىڭ ئەڭ ئىلمىي نەزەرىيىۋى ئاساسى، بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيىسىگە قارشى تەسىرىدە، ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنىڭ يېتەكچىلىك رولى چۆكۈرۈلدى. ئاساسىي مىلودىيە بىلەن قوشۇمچە نېغىراتىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرا ھەل قىلىنمىدى، غەرب مودېرنىزم ئىدىيىسىگە قارشى تۇرۇش، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئەدەبىياتنىڭ سۇبېيېكتىلىقى، نوقۇل گۈزەللىك، ساپ سەنئەت، مۇتلەق ئىجادىيەت ئەركىنلىكى قاتارلىقلار تەرغىپ قىلىندى. بۇ ئاچچىق ساۋاق بىزگە ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ تۈپ پرىنسىپىدا چىڭ تۇرغان ۋە ئۇنىڭ يېتەكچىلىك رولىنى ئۇچەيتكەندىلا كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمىز گۈللەپ - ياشنايدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى.

كارىل ماركس دۇنياغا كەلگەنلىكىگە 172 يىل بولغان بۈگۈنكى خاسىيەتلىك كۈندە ئۇنىڭ ئۇلۇغ كەشپىياتلىرى، جۈملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەت تېئورىيىسى ئۈستىدە ئەستايىدىل مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش، ئىدىيە ۋە تونۇشىمىزنى ماركسىزملىق نەزەرىيە، لۇشيەن ۋە فاڭجېن، سىياسەتلەر ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرۈش — ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك بىر ئىش، شۇنداقلا ئىدېئولوگىيە جەھەتتىكى مۇھىم ۋەزىپە. خۇددى

دارۋىن تەبىئىي يەن ساھەسىدە ئورگانىك دۇنيانىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى كەشىپ قىلغىنىغا ئوخشاش، ماركس ئىجتىمائىي يەن ساھەسىدە ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى كەشىپ قىلدى.

ماركس ئاساس سالغان، ئۇنىڭ كېيىنكى ۋارىسلىرى تەرەققىي قىلدۇرغان بۇ يەن ــ ماركسىزم، ئىنسانىيەت بۈگۈنگە قەدەر ئىرىشكەن ئەڭ ئىلغار، ئەڭ مۇكەممەل دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيە. ئۇ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ئىنسان تەپەككۇرىغا دائىر ئەڭ ئومۇمىي، قانۇنىيەتلىك بىلىملەر ئارقىلىق ئەمەلىي پائالىيىتىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. شۇڭا تۇنجى نۆۋەتتىكى ئالتۇن تۆتقۇ.ى ھېسابلىنىدىغان ماركسىزملىق دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيىنى ئىگىلەش ــ نۆۋەتتىكى تۇرلۇك ۋەزىپىلەرنى ئوبدان ئورۇندىشىنىڭ ئېھتىياجى، كىشىلەر قەلبىنىڭ تەقەززاسى.

ماركسىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەلىماتى ــ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئوبزورچىلىقى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسى. ئۇنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرى، ئاساسىي روھى، مېتودولوگىيىسى ۋە تەمىنلىگەن ئۇچۇرلار ئەڭ ئىلمىي ۋە زامانىۋى بولۇپ، باشقا ھەرقانداق ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەلىماتلىرى يەنىلا ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيدۇ، ئۇنىڭ تۈپ ماھىيىتى، ئۇقتۇرىنەزەرى ۋە ئۇسۇلى ھامان زامانىۋى ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەلىماتىنىڭ يېڭى مەستىمىسىنى بەرپا قىلىشىمىزنىڭ مەنىۋى بايلىقى ھەم نەزەرىيىۋى ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەكۈن بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت مابەينىدىكى جاھان ئەدەبىياتى، يېڭىرەك ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت مابەينىدىكى ئىلىمىز ھەر مىللەت ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتى ئەمەلىيىتى تەرىپىدىن جەزمەنلەشتۈرۈلگەن. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ماركسىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت قارىشىدىكى بەزى تۈپ مەسىلىلەر ھەر خىل خاتا ئېقىمدىكىلەرنىڭ، بولۇپمۇ بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈروش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ قاتتىق ھۇجۇم قىلىدىغان نىشانىغا ئايلىنىپ قالدى.

يېقىنقى ئون يىللىق ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئىلىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى غايەت زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، ئاپتونوم رايونىمىزدىمۇ ئىنىدىيىۋى ۋە بەدىئىي سەۋىيىسى جەھەتتە كىشىنى بىر قەدەر زوقلاندۇرىدىغان، يۇقىرى سەۋىيىلىك نۇرغۇن ئەسەرلەر بارلىققا كېلىپلا قالماستىن، نۇرغۇن ئاپتور ۋە ئەسەرلەر مەملىكەت بويىچە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى، بەزىلىرى تېخى دۇنياغا يۈزلەندى. تۇغرا سىياسىي نىشاندا چىڭ تۇرۇپ، كۆپ مىسلەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت گۈلزارلىقىمىزنىڭ بۆك ـ باراقسانلىق باھار مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈردى. ھالبۇكى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەمىشە ئېگىرى ـ تىوقايلىقلارغا، ئاچالىلارغا ۋە قىيا تاشلارغا دۇچ كېلىپ تۇرىدىغان كەڭ ئوكيانىدىكى قولۇاقتا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ ئىلگىرىلىشى تۈز ـ تۈز ۋە ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ. ئۆتكەن يىل پايتەختتە يۈز بەرگەن ئەكسىلىنقىلابىي

توپىلاڭ مەزگىلىدە بۇ ساھەنىڭ ئېغىر ئاپەت رايونىغا ئايلىنىپ، بۇ ساھەدە بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنىڭ يامراپ كەتكەنلىكى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

بۇ بىر مەزگىلدە ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى بەزى كىشىلەرنىڭ نەزەردە ئاللىقاچان ئۆز رولىنى يوقاتقان، ئەمەلدىن قالغان، قوروق شۇئارغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار ئۆز نەزەرىنى سىگمونت فرويت، پائۇل سارتىرى، بىتاسۇ، شوپېنخاۋېر، فرانىس كاۋكا، ئىدگار. ئاللۇن پوئې، چارلىز بودلىر، ئىللىيوت قاتارلىق بۇرژۇئا ئەدەبلىرىگە، غەرب نەزەرىيىچىلىرىگە قارىتىپ، ئۇلارنىڭ سەكسەن خالتىسىدىن شىپالىق دورا ئىزدىمەكچى بولۇشتى. ئۇلار كۆچمىنىڭ بارچە ماركسىزمنىڭ ئىلمىيلىكىنى چۆكۈرۈپ، يېتەكچىنىڭ رولىنى يوقىتىپ، بىر تەرەپتىن، ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت قارىشى «ھەممە ئېقىملار ئىچىدىكى بىرلا ئېقىم» دېسە، يەنە بىر تەرەپتىن، «ئۇ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولدى»، ئۇنىڭ «ۋاقتى ئۆتتى»، ئۇ «قېتىپ قالغان»، «دوگما»، «ئىنتايىن سول» دەپ ھاقارەتلەپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تەپ تارتماستىن غەربنىڭ بۇرژۇئا ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتلىرىنى دەسسەتمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى ھاقارەتلەش ۋە تەنقىد قىلىش بىر خىل مودىغا ئايلىنىپ قالدى. ئالىي مەكتەپلەردە ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت دەرسلىكى ۋە ئوقۇتۇشىغا سوغۇق مۇئامىلە قىلىندى. ھەتتا ماۋ زېدۇڭنىڭ «نۇتۇق» نى، لېنىننىڭ ئەدەبىياتنىڭ پارتىيەۋىلىكى پرىنسىپىنى، ئېنگلىسنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتكە دائىر مەكتۇپلىرىنى چۆرۈپ تاشلاش كېرەك دەيدىغان بىمەنا مۇقاملار ئەۋجىگە چىقتى. بۇ خىل نورمال بولمىغان ئەھۋاللار بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيىسىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى ساھەسىدىكى تەسىرىنىڭ گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى، تاسادىپىيمۇ ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ ئاساسەن سىياسىي، ئىدىيە، نەزەرىيە جەھەتتىكى قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغانلىقىنى، شۇنداقلا ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى جەھەتتە ھەقمۇقەتنى تۇپ - ئاساسىدىن ئۆگىشىش، ھەق - ناھەقنى ئايرىشتەك مۇشكۇل ۋەزىپىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنىڭ شەكىللىنىشى، تارقىلىشى ۋە يېتەكچى ئىدىيە قىلىنىشى تارىخى ھەقىقەتەن بەزىلەرنىڭ ئېيتقىنىدەك «چېكىنىش، مەغلۇپ بولۇش، قايمۇقۇش...» ھەتتا شەكلى ئۆزگەرگەن كۆزنىچى ئەدەبىيات - سەنئەت قارىشى تارىخى» مۇ؟ ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانى بىلەن زادى چىقىشالمامدۇ؟ ئۇلارنىڭ بۇ سەپسەتىلىرى يېنىكرەك قىلىپ ئېيتقاندا، نادانلىق، قاتتىقراق ئېيتقاندا، بىسمەنىسلىك، ياماق غەرەزلىكتۇر. مانا بۇ ھال ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى جەھەتتىكى بىرنەچچە چوڭ ھەق، چوڭ ناھەق مەسىلىسىنى ئوبدان پەرقلەندۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.

۱. ئىنكاس نەزەرىيىسى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت

ماركسىزملىق دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ ئىنكاس نەزەرىيىسى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تالاش - تارتىش قىلىنىۋاتقان مۇھىم مەسىلە، شۇنداقلا ماركسىزمدا چىڭ تۇرغۇچىلار بىلەن ئۇنى ئىنكار قىلغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش نۇقتىسىنىڭ بىرى.

بەزىلەر ماتېرىيالىزمنىڭ ئىنكاس نەزەرىيىسىنى «بۇ ئاستە ئىنكاس نەزەرىيىسى»، «مېخانىسىك ئىنكاس نەزەرىيىسى» دەپ كاپشىپ، ئىنكاس نەزەرىيىسىدىن سۇبېيېكتىپ نەزەرىيىسىگە، ئۆز گەۋدە نەزەرىيىسىگە يۆتكىلمىشىنى تەلەپ قىلىشتى. ئۇلار بۇ نەزەرىيىگە ئاساسەن، يالىڭاچ ھالدا «ئەدەبىيات - سەنئەت رېئال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى ئەمەس»، ئىجتىمائىي تۇرمۇش «ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بىردىنبىر بۇلىقى» دېيىش بىر تەرەپلىمىلىك بولىدۇ، دەپ كاپشىدى. ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتىنىمۇ كۆپ مەنبەلىك قارىشى بويىچە چۈشەندۈرمەكچى بولدى. ئەدەبىياتنىڭ تۇرمۇش، سىياسىي، ئېقتىساد قاتارلىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، ئۇنىڭ سەنئەتلىكى، پارتىيىۋىلىكى، خەلقچىللىقى، مىللىيلىكى ۋە ئىلغارلىقنىڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئەدەبىياتنىڭ «سىرتقى قانۇنىيىتى» دەپ يىغىنچاقلاپ، «ئىچكى دۇنياغا يۆتكىلىش» نى تەلەپ قىلدى. ئۇلارنىڭ نەزەرىچە بولغاندا، ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى بويىچە ئىش قىلغاندا، سەنئەت قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولماسمىش.

بۇنداق نۇقتىئىنەزەرلەر ئىلمىي بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئىنتايىن خاتا. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىدىن ئايرىلغان ھالدا «نوقۇل گۈزەللىك»، «نوقۇل شەكىل»، «نوقۇل سەنئەت»، «سۇبېيېكتىپلىق» ۋەھاكازالار ئۈستىدىن ئەتەي گەپ سېتىش — مىتافىزىكىلار، غەيرىي ئىدىراكلىق دەستانىلىرى ۋە ئەجنەبىچە باگۇچىلار ھەم دۆگمىچىلارنىڭ زەيرىكى بولۇپ، ئۇلار ھەر دېسە ئاتالمىش «بۇ ئاستە سەزگۈ»، «كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچسىلىك ئاردىلىقتىكى تەسىرات»، «يوشۇرۇن ئاك»، «جىنسىي قابىلىيەت» قاتارلىقلارنى ئىپادىلەشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەتىجىدە نەزەرىيە تەتقىقاتىدا، كۆز قاراشتا قايمۇقۇش بولۇپلا قالماستىن، ئىجادىيەتتىمۇ قىسمەن مۇقامى تۆۋەن، شەھۋانە مەزمۇنلۇق، كىشىلەرنىڭ مىللىي غۇرۇرىغا تېگىدىغان، رېئال تۇرمۇشتىن چەتنىگەن ئەسەرلەر چىقتى. ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئېيتقاندا، لىيۇ زەيفۇ قاتارلىقلارنىڭ «ئەدەبىياتنىڭ سۇبېيېكتىپلىقى» نەزەرىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئايرىم ئەسەرلەردە رېئاللىق سۇسلاشتۇرۇلدى، سوتسىيالىستىك يېڭى كىشى، يېڭى ئىش، يېڭى كەشپىياتلارنى مەدھىيىلەيدىغان ئاساسىي رېئاللىقتىكى ئەسەرلەر كەمچىل بولدى، بەزى ئەسەرلەردە رېئاللىققا جىددىي مۇئامىلە قىلىنمىدى، ئۇيغۇر، قازاق ئەمگەكچىلىرىنىڭ، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشى بىگىتىۋەنى جەڭچىلىرىنىڭ ئوبرازى خۇنۇكلەشتۇرۇلۇپ، جەمئىيەتتە يامان تەسىر پەيدا قىلغان

ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى. ئايسۇم نەزەرىيىۋى ماقالا، ئوبزورلاردا ماركسىزم، ماؤ زېدۇڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىك رولى كەمسىتىلدى، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ سىياسىي، ئىدىيىۋى ئۆلچىمى چۆكۈرۈلدى. ھەتتا بەزى كاتتا ئەربابلارنىڭ بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنى تەرغىپ قىلىدىغان ماقالە - ئەسەرلىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئاساسلىق گېزىت - ژۇرناللارغا كۆچۈرۈپ، تەرجىمە قىلىنىپ بېسىلدى. ھەمدە ئايرىم كىشىلەر تەرىپىدىن ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈلدى.

مانا بۇلار ماركسىزملىق ئىنكاس نەزەرىيىسىنى ئىنكار قىلىشنىڭ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ يامراپ كەتكەنلىكىنىڭ، يولداش جاۋزىياڭنىڭ «ئەدەبىيات - سەنئەت مەسىلىلىرىدە ئارىلاشماسلىق» فاكۇچىنىسى قوللىنىپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشتە جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرغان شەخسلەر ئۈچۈن يېشىل چىراق يېقىپ بەرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئەدەبىيات تەتقىقاتى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادى ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭقۇر ساۋاق.

2. ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە سىياسىي

يازغۇچى، سەنئەتكار — ئۇلۇغ نام، تەڭداشسىز ئۇنۋان. بۇ نام - ئۇنۋاننى خەلق بەرىدۇ. شۇڭا، يازغۇچى قاراڭغۇ تۇندە مەشئەل كۆتەرگۈچى، تاڭدا گۈلخان ياققۇچى قەيسەر جەڭچى، قەتئىي ئىنقىلابچى بولۇشى كېرەك، يەنى ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق قاراڭغۇ - زۇلمەتكە ئوت ئېچىشى، خەلقنى روھلاندۇرۇپ ۋە ئىنتىپاقلاشتۇرۇپ، يېڭى كۆرەشكە ئاتلاندۇرۇشى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەقمقىي كۆيچىسى بولۇشى كېرەك. شۇڭا يازغۇچى، سەنئەتكارنىڭ نام - شۆھرىتى شاھلارنىڭ نام - شۆھرىتىدىن كۆپ شەۋكەتلىك بولىدۇ، چۈنكى ئۇلار ھەقمقەتەنمۇ خەلقنىڭ كۆزى، قۇلقى ۋە ئاۋازى.

خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن، خىزمەت قىلىش — ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئەڭ ئاساسىي پرىنسىپى. بىراق، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش پىكىر ئېقىمنىڭ تەسىرىدە بۇ دەسلەپ بەزى كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە خىيالا بۇئۇنۇكلىشىپ كەتتى، ھەتتا چۆرۈپ تاشلاندى، بەزىلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئاز سانلىق كىشىلەر ئۈچۈن، كېيىنكى ئەسىر ۋە كېلەچەك ئۈچۈن يازغانلىقىنى، يازغانلىرىنى كىشىلەر چۈشەنمەيدىغان ھېچقانداق ئامالى يوقلىقىنى داۋراڭ قىلىشتى، بەزى شېئىر، ھېكايە، كىنولار رېئاللىقتىن يىراقلىشىپ، قۇرۇق خىيالارنى، سامباۋى چۈشلەرنى كۆپ ئېتىبارلىغان بولۇپ كەتتى. بۇ گەرچە قىسمەن مەسىلە بولسىمۇ، لېكىن كىشىنى ئەنسىرەتمەي قالمايدۇ. بىزنىڭ يازغۇچى، سەنئەتكارلىرىمىز ئۆز ئىجادىيىتىدە ئاساسلىقى سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي مىلودىيىسىنى تەكتلىشى كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ نىقراتىمۇ بولۇشى كېرەك. ئەمما، ئاساسىي مىلودىيە بىلەن نىقراتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مۇقام ۋە يۆنىلىش بولۇشى كېرەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار سىياسىي يۆنىلىشتە زىت بولماي، ئوخشاش بولۇشى شەرت. دېمەك، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى بىلەن ئىسلاھاتنى ئەدەبىيات -

سەنئەتنىڭ ئاساسىي رېئىمى قىلىش لازىم. بىز يولداش دېڭ شاۋپىڭنىڭ: «خەلق — ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرىنىڭ ئانىسى،... خەلق سەنئەتكە مۇھتاج، سەنئەت خەلققە تېخىمۇ مۇھتاج» دېگەن سۆزىنى ھەمىشە يادىمىزدا تۇتۇشىمىز لازىم.

دەرۋەقە، ئىلگىرى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ سىياسىغا بويسۇنۇشى بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا تەكىتلىنىپ، ئۇ سىياسىنىڭ بىۋاستە كانىيى دەپ قارىلىنىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىندى. بۇ ئېغىشنى تۆزىتىش ئۈچۈن پارتىيىمىز ھازىر «ئەدەبىيات - سەنئەت ۋاقتىلىق، كونكرېت، بىۋاسىتە سىياسىغا بېقىنىدۇ» دەيدىغان كۆز قاراشنى، تەلەپنى قويمىدى. ئەمما بۇ ئەدەبىيات بىلەن سىياسىنىڭ ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق، ئەدەبىيات سىياسىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كەتسە بولىدۇ. يازغۇچى، سەنئەتكارلارنىڭ سىياسى بىلەن كارى بولمىسىمۇ بولىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ئەدەبىيات - سەنئەت بىر خىل ئىدېئولوگىيە بولۇش سۈپىتى بىلەن سىياسىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ، شۇڭا بۇ ئالدى بىلەن تىوغرا سىياسىي يۆنىلىشتە، بولۇپمۇ تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا، خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇشى كېرەك. چۈنكى سىياسىي تۇرمۇش پۈتكۈل رېئال تۇرمۇشنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، يەنە كېلىپ ئەڭ مۇھىم، ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىسمى بولۇپ، ئۇ پۈتۈن مىللەتكە مۇناسىۋەتلىك سىياسىغا، يەنى سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت تۈپ سىياسىغا پەرۋاسىز قارىسا بولمايدۇ. ئەمما مۇنداق خىزمەت شەكلى ئۆزىنىڭ قانۇنىيىتىى بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى، «ئەدەبىيات دېگەن ئەدەبىيات»، «سەنئەت ئۈچۈن سەنئەت» بولۇپ قالماسلىقى كېرەك.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمى مەسىلىسىدە، ئۈنىمىڭ بىر خىل ئالاھىدە تاۋارلىق قىممىتىنى ئىنكار قىلماسلىق، لېكىن ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى، يەنى تەربىيۋى، ئېستېتىك، كۆڭۈل ئېچىش رولىنى جارى قىلدۇرۇشنى ئالدىنقى قاتارغا، بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشنى تەكىتلىشىمىز زۆرۈر.

3. بۇرژۇئا ئىنسانىيەرۋەرلىكى ۋە ئىنقىلابىي ئىنسانىيەرۋەرلىك

يېقىنقى يىللاردا ئېلان قىلىنغان، تەسىرى ئىچىلى چوڭ بولغان بىر ماقالىدا: «قولىدىن ئىش كېلىدىغان ھەربىر شائىر ۋە يازغۇچىنىڭ ئۆزى ئېتىقاد قىلىدىغان «خۇدا» سى بولۇشى كېرەك، بۇ «خۇدا» مۇھەببەت، يەنى پۈتۈن ئىنسانىيەت بىلەن غەم - قايغۇدا، خۇشاللىقتا ھەمنەپەس بولىدىغان چوڭ مۇھەببەت. بۇنداق مۇھەببەت «مەن» دىن، قانداشلىقتىن، ئۇرۇقداشلىقتىن، دۆلەت چېگرىسىدىن ھالقىغان بولۇشى كېرەك» دېيىلىپ، «مۇھەببەتنى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە كېڭەيتىش» تەشەببۇس قىلىندى. مۇنداق «ئىنسان مۇھەببىتى» نىڭ ۋە ئابستراكت ئادەمنىڭ دەۋرىمىزدە مەۋجۇت بولۇش - بولماسلىقى كىشىنى گۇمانلاندۇرىدۇ. بەزىلەر لۇشۇننى «ئۇلۇغ ئىنسانىيەرۋەر»

دەپ كۆككە كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ شان - شەۋكىتىگە داغ چۈشۈردى. ۋاپات بولۇشتىن سەللا ئىلگىرى يازغان «ئۆلۈم» ناملىق فىلىيەتوندا ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە سىنىپتىن ھالقىغان مۇھەببەتنى قۇۋۋەتلىمىگەنلىكىگە، ھەتتا ئۆزىگە ئىلتىپات، «مۇھەببەت» ئىزھار قىلغان دۇشمەنلىرىنىمۇ كەچۈرمىگەنلىكىگە كۆز يۇمدى. دۇنيادا سەۋەبسىز مۇھەببەت - نەپرەت بولمايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماسلىق ماركسىزملىق نۇقتىسىنەزەر ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى بەزى كىشىلەر پەلسەپە ساھەسىنىڭ پىكىر ئېقىمىغا ماسلاشقان ھالدا، ئىنسانپەرۋەرلىك ھەققىدە يۇقىرى مۇقام توۋلاپ، «كىشى ئومۇمى مۇھەببەتنى»، «مېھرى - شەپقەتنى» پۈتۈن ئالەمگە كېڭەيتىش كېرەك دەپ جار سالدى. ئىلمىزدە بىر مەزگىل راسا داڭقى چىققان ئوبزورچى، نەزەرىيىچىلەردىن لیۇ زەيفۇ، شې ياۋ، خې شىلەي قاتارلىقلار بۇنىڭدىن ئىلگىرى يىل بۇرۇن ئورۇمچى، سانجى، تۇرپان، قەشقەرلەردە ئىلمىي ئېتىۋق سۆزلەپ: «يېڭى دەۋرىمىز ئەدەبىياتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئىنسانپەرۋەرلىكتىن ئىبارەت بۇ بايراقنى تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈشىمىز لازىم» دەپ بارغانلا يېرىدە داۋراڭ سالدى.

بۇ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ساغلام، سىياسىي نىشانى توغرا بولسىمۇ، لېكىن بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنىڭ «رېئاللىقنى، سىياسىنى سۈلاشتۇرۇش» ۋە ئىنسان تەبىئىتى، ئىنسانپەرۋەرلىك قاتارلىق شۇئارلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش تۈپەيلى، ئايرىم شەھۋانە ھېسسىيات، غېرىپ - مىسكىنلىك تۇيغۇلىرى، تېتىقسىزلىق، تەركىي دۇنيالىق مەزمۇنلىرى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ، جەمئىيەتكە ۋە ياش - ئۆسمۈرلەرگە زىيان سالدى. جۇملىدىن مىللىي ئۆرپ - ئادەتكە يات بەزى ئىشلار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئادىتى دەپ تەشۋىرلىنىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، كىشىلەرنىڭ مىللىي غورۇرىغا تەگدى. بۇ ئەھۋالنىڭ تەۋرىدىن، جەمئىيەتتىن، سىنىپتىن ھالقىغان»، ئېنگلىس ئۆزىنىڭ «فېيرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ بەربات بولۇشى» دېگەن ئەسىرىدە ئالالمقاچان تەنقىد قىلغان «فېيرباخچە ئىنسانپەرۋەرلىك» ئىدى. مۇنداق ئىنسانپەرۋەرلىك ھەققىدىكى سەپسەتە گەرچە قەدىمىي بولسىمۇ، لېكىن بەزىبىر ياشلارنى ئاسانلا ئالدايدۇ ۋە قايمۇقتۇرىدۇ. «مېھرىبانلىق، ئەركىنلىك» ھەققىدىكى بۇنداق خىتابنامە ھەقىقەتەنمۇ بەزى كىشىلەرنىڭ مەيلىنى ئۆزىگە تارتىدۇ.

بەزىلەرنىڭ كوممۇنىزملىنى «ئەمەلگە ئاشقان ئىنسانپەرۋەرلىك»، ئىنسانپەرۋەرلىكنى «ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ ھۆلى» دەپ چۈشەندۈرۈشىدىكى، ئىنسانپەرۋەرلىك بايرىقىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىشىدىكى مەقسىتى — بۇرژۇئاچە ئەدەبىيات - سەنئەت قارىشى بىلەن پرولېتارىياتلىق ئەدەبىيات -

سەنئەت قارىشىنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئازىلاشتۇرۇۋېتىش، ئىنسانپەرۋەرلىكنى ماركسىزملىك ئورنىغا دەسسىتىشتىن ئىبارەت. شۇنىسى ئېنىقكى، ئاتالمىش «مەھرىبانلىق» نىڭ ئالدىنقى شەرتى بار، ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭمۇ سىنىپىي چەك - چېگرىسى بار. بىز ئومۇمىي ئىنسان تەبىئىتى نەزەرىيىسى» بىلەن «ئومۇمىي ئىنسانپەرۋەرلىك» نى ياقلىمايمىز. ئاغزىدا ئىنسانپەرۋەرلىك دەپ ھەممىدىن بەكرەك جار سالغانلارنىڭ ئەمەلىيىتىدە ئەڭ ئىنسانپەرۋەر بولۇشى ناتايىن، ئەكسىچە، ئىنقىلابچىلار، كومۇنىزمچىلار ھەقىقىي ئىنسانپەرۋەرلەر. قېنى ئۇلاردىن سوراپ باقايلىچۇ، ئىسلامىي كومۇنىزم تەلىماتىدا ئىنسانپەرۋەرلىك روھى يوقمۇ؟ ئىنسانپەرۋەرلىك ماركسىزمدىنمۇ ئالىي تەلىمات ۋە غايىمۇ؟

روشەنكى، ئىنقىلابىي ئىنسانپەرۋەرلىك ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى ۋە ئىجادىيىتىدىكى مۇھىم بىر تېما ھەم مەزمۇن، ئەمما ئۇ بۈرژۇئاچە ئىنسانپەرۋەرلىكتىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. بىز ئابستراكت، تومتاق ۋە يالغان ئىنسانپەرۋەرلىككە ھەرگىز ئىشەنمەيمىز ھەم ئۇنىڭغا مەھلىيا بولمايمىز. مۇنداق ئىنسانپەرۋەرلەرنىڭ ئادەمنى «سىياسىي ياكى ئىقتىسادىي ماشىنىدىكى چىشلىق چاق ۋە بۇرما مىق دەپ قارىماسلىق»، «سىنىپىي زەنجىردىكى سىقا سىقىمىدا، ئاچسا ئالقىنىدا بولىدىغان ھالقا دەپ قارىماسلىق» ھەققىدىكى ۋەز - نەسىھەتلىرىگە قوشۇلمايمىز. ئەكسىچە، ھەقىقىي، ئىنقىلابىي ئىنسانپەرۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلىمىز.

4. غەربنىڭ مودىرنىزم ئەدەبىياتى ۋە مىللىي ئەنئەنە

بىز ماركسىزملىق ئەدەبىيات تەلىماتىنىڭ تەنقىدى ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئىزچىل ھالدا چەتتىن كەلگەن ئەدەبىيات - سەنئەتكە قارىتا قارشى تۇرۇش، چەتكە قېقىش پوزىتسىيىسىنى ئەمەس، بەلكى تەنقىدى قوبۇل قىلىش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىپ كەلدۇق. چەتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ ئېسىل تەركىبىي قىسمىنى ئېلىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى ئەينەك، ئۇلۇغ ۋە ئۇزۇق ھېسابلاپ كەلدۇق، مەيلى چەت ئەل كلاسسىك ئەدەبىياتى ياكى ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى بولسۇن، كېرەكلا بولىدىكەن ھەممىنى قارشى ئالىمىز.

ئەمما ئېلىمىزنىڭ، مىللىتىمىزنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىنى گۈلەندۈرىمىز، دەيدىكەنمىز ئالدى بىلەن ئۆز مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئاساسىغا، ئەنئەنىسىگە ئەھمىيەت بېرىشىمىز ھەم ئۇنى قەدىرلىشىمىز كېرەك. ئۆزىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىپ، چەتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. بۇ خۇددى ياۋروپا پوسۇنىدىكى ھەشەمەتلىك بىنالارنى ئۆز زېمىنىمىزغا سېلىشقا توغرا كەلگەندە، ئۇنى ئۆز خەلقىمىزنىڭ قولىدا ئەقلى بىلەن ئانىلا ۋەتىنىمىزنىڭ تۈپرىقىغا (مۇئەللەقە ئەمەس) سالغاندەك بىر ئىش.

شۇنى ئېنىق تونۇش لازىمكى، ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە بىكىنمىچىلىك چەمبىرىكىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشنى يولغا قويۇش توغرا، ئەمما بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللانغانلاردەك مىللىتىمىزنىڭ ئۆز ئەنئەنىسىنى چەتكە قېقىپ، غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيىتى ئورنىغا دەسسىتىشكە بولمايدۇ. ئۇ ھەرقانچە مۇنەۋۋەر ھەم ئېسىل بولغان تەقدىردىمۇ ئۆز مەدەنىيىتىمىزنى راۋاجلاندۇرىدىغان ئوزۇق سۈپىتىدە مىللىي مەدەنىيىتىمىزگە سىڭدۈرۈۋېتىپ، ئۇنى ئۆز مىللىتىمىزنىڭ ئورگانىزمى ۋە قېنىغا ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەك. چەتئەل كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ شائىلىنى قەتئىي چەتكە قېقىپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى بۇلغىشىدىن قاتتىق ھەزەر ئەيلىشىمىز زۆرۈر.

شۇنى سەگەكلىك بىلەن كۆرىشىمىز كېرەككى، خېلى ئۇزۇن مەزگىلدىن بېرى، «غەرب كاپىتالىزمىنىڭ ھەر خىل ئىدىيىۋى ئېقىمى ۋە رەڭگارەڭ «نەزەرىيە» لىرىنى تەشۋىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، ماركسىزملىق ئەدەبىيات تەلىماتىنى تەشۋىق قىلىشقا ئانچە ئېتىبار بېرىلمىدى. نەتىجىدە كومپارتىنى، سوتسىيالىزمنى، ماۋ زېدۇڭ ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى خۇنۇكلەشتۈرىدىغان بەيخۇانىڭ «ھەسرەتلىك مۇھەببەت» («ئادەم ۋە قۇياش») قاتارلىق ئەسەرلىرى كەينى ـ كەينىدىن مەيدانغا چىقتى. غەربنىڭ مودېرنىزم ئەدەبىياتى قارا ـ قويۇقلا كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، ئېلىمىز خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ئېستېتىك تەلىپى نەزەرگە ئېلىنمىدى. بۇنداق غەلىتە ئىش، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدە بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش پىكىر ئېقىمىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە ساقلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنى تېنچ ـ تىنچ بولمىغان، زىددىيەت ۋە كۈرەشلەرگە تولغان بۈگۈنكى دۇنيادىكى غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنى «ئىمپ ـ تۆتەكسىز»، «قان ئاققۇزمايدىغان ئۇرۇشلار» ئارقىلىق «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش» سۈيىقەستىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىكى ئىپادىسى ئەمەس دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟

مەملىكەت مىقياسىدا بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ۋە پۈتۈنلەي غەربلىشىش ئىدىيىۋى ئېقىمى يامراپ كەتتى، ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدىمۇ غەربنىڭ مودېرنىزم، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئەدەبىياتنىڭ سۈبېيكتىلىقىنىڭ تەسىرى تۈپەيلى، ماركسىزم، ماۋزېدۇڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسى ئېغىر زەربىگە ئۇچراپلا قالماي، پۈتكۈل سوتسىيالىزم ئىشلىرىغىمۇ ئېغىر زىيان بولدى. بۇنىڭدىن چوڭقۇر ساۋاق ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

5. ئىجادىيەت ئەركىنلىكى ۋە يازغۇچىنىڭ مەسئۇلىيىتى

لېنىن «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە مەتبۇئاتى» ناملىق ئەسىرىدە، پارتىيە ئەدەبىيات ئىشىغا رەھبەرلىك قىلىشتا ئەدەبىياتنىڭ قانۇنىيىتىگە تولۇق ئەھمىيەت بېرىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلەپ: «سۆزسىزكى، ئەدەبىياتنى مۇنداق بىر ئەندىزىگە،

بىر قېلىپقا سېلىپ باراۋەرلەشتۈرۈشكە، ئازچىلىقنىڭ كۆپچىلىككە بويسۇندۇرۇشقا بولمايدۇ، بۇ ئىشتا شەخسى ئىجادچانلىق بىلەن شەخسى ھەۋەسكە، ئىدىيە بىلەن خىيالنى، شەكىل بىلەن مەزمۇنغا كەڭ زېمىن ئېچىپ بېرىشكە مۇتلەق كاپالەتلىك قىلىش لازىم» دەپ كۆرسەتكەنىدى.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى بىر خىل مۇرەككەپ مەنىۋى ئەمگەك بولۇپ، يازغۇچى، سەنئەتكارلارغا ئىجادىيەت ئەركىنلىكى بېرىش ـ بەرمەسلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلماسلىق مەسىلىسى. مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئىجادىيەت ئىشلىرى ھەر خىل چەكلىمىگە ئۇچرىغان ئەھۋالغا ئاساسەن يولداش دېڭ شاۋپىڭ «ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ مەنىۋى ئەمگەك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىجادچانلىق روھىنى جارى قىلدۇرۇش قاتتىق تەلەپ قىلىدۇ. نېمىنى يېزىش ۋە قانداق يېزىش كىشىلىكنى ئۇستىدە پەقەت ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەرنىڭ ئۆزلىرىلا سەنئەت ئەمەلىيىتى داۋامىدا ئىزدىنىشى ۋە ئۇنى قەدەممۇ ـ قەدەم ھەل قىلىشى لازىم. بۇ جەھەتتە يولسىزلىق بىلەن ئاردىلىشۋالماسلىق كېرەك» دەپ ئېنىق كۆرسەتتى. يېڭى دەۋردىكى ئون يىللىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتى يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ ماۋ زېدۇڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ تۇزۇپ چىققان پارتىيىمىزنىڭ فائىجىنىنى بويلاپ تەرەققىي قىلىپ مىسلىسىز دەرىجىدە گۈللەندى.

ۋەھالەنكى، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش تەرەپدارلىرى يېقىنىدىن بۇيان «ئىجادىيەت ئەركىنلىكى» دېگەن شۇئارنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، ھېچقانداق جەمئىيەتكە بېقىنمايدىغان، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى ئىپادىلىمەيدىغان، ئۆزىنىڭ «ئىچكى دۇنياسى» نىلا ئىپادىلەيدىغان، خالىغىنىنى تەسۋىرلەيدىغان، بۇگۈنكى جەمئىيەتىمىزنى مەدھىيىلىمەي، تەنقىد قىلىدىغان... ئەركىنلىكنى تەرغىب قىلىدى. ئۇلار ئەيىبەنمەستىن: «ئەگەر كومپارتىيە ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە بەش يىل ئاردىلاشمىسا، ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىز جەزمەن گۈللىنىدۇ» دەپ جۆيلىمەدى. بۇ ئەھۋالنى ئىجادىيەتتىكى «مۇتلەق ئەركىنلىك» نى دەۋا قىلغانلىق.

لېنىن مۇنداق «مۇتلەق ئەركىنلىك» تەرغىباتچىلىرىنى ئەينى ۋاقىتتىلا «سىلەرنىڭ مۇتلەق ئەركىنلىك توغرىسىدىكى سۆزلىرىڭلار ساختىپەزلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس»، «چەندازىغا، ساتقىنلىققا ۋە گال بېقىشقا رام بولۇش چۈمپەردىسىدىن (ياكى بىر خىل نىقابتىن) باشقا نەرسە ئەمەس»، دەپ ئۆتكۈر سۆزلەر بىلەن رەھىمسىز پاش قىلغان ۋە قامچىلىغان. ئەپسۇسكى، بۇنداق «ئىجادىيەت ئەركىنلىكى» پىكىرى بېقىنمى مەملىكىتىمىزدە يېقىنقى ۋاقىتلاردا ئەركىن يامراپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت گۈلزارلىقىمىزدا خىلى ئېغىر مالىمانچىلىق پەيدا قىلدى. چۈشەنگىلى بولمايدىغان، خەلقتىن، رېئاللىقتىن ئايرىلىدىغان، «سالىسۇن» لاردا ئۆزلىرىلا ھوزۇرلىنىدىغان، جىنسىي تۈرمۇش، شەھۋانە ھايات تەسۋىرلەنگەن، پۇلغا قاراش،

ئىجتىمائىي ئۇنۇمىگە ئەھمىيەت بەرمەيدىغان، قايغۇ - ئەلەم، چۈشۈنچىسىز، بىسكار تەلەپلىك، ئۈمىدسىزلىك كەيپىياتى تەرغىپ قىلمىغان، يەپ - ئىچمىش، ئويۇناشنىلا كۆڭلىگە كۆتۈرمەيدىغان، ئاجايىپ - غارايىپلىقنى ۋە ھەر خىل بىمەنىلا ئىشلارنى ئىپادىلەيدىغان «كۆلرەك» ئەدەبىيات - سەنئىتى ئەدەپكەتتى.

پارتىيەمىز ئوتتۇرىغا قويغان «ئىجادىيەت ئەركىنلىكى» دېگەن بۇ شۇئار خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا يازغۇچى، سەنئەتكارلارنىڭ خەلققە، ۋەتەنگە مەسئۇل بولۇش روھى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن، بىز ھەرقانداق كىشىنىڭ «ئىجادىيەت ئەركىنلىكى» دېگەن شوئارنىڭ ھىمايىسىدە تۆت ئاساسىي پرىنسىپتىن چەتنەشمىگە، غەربنىڭ ئىدېئولوگىيەسىنى ۋە قىممەت قارىشى ئارقىلىق خەلقنى چىرىتىشىگە ھەرگىز يول قويمايمىز، يازغۇچى، سەنئەتكارلىرىمىز خەلق ئالدىدا، سوتسىيالىزم ئىشىغا جاۋابكار، خەلقىمىز يازغۇچى، سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ ئۇستازلىق، مۇئەللىملىك بۇرچىنى ئادا قىلىشىغا مۇھتاج. خەلقنىڭ تومۇرلىرىدا ئاققان قان بولۇپ، يۈرەكنىڭ مەڭگىتىنى راۋاجلاندۇرۇش — يازغۇچى، سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ دەۋرى، خەلق ۋە تارىخ ئالدىدىكى ۋىجدانىي مەسئۇلىيىتى.

ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئىتە تەلىماتىنىڭ تۈپ پرىنسىپ ۋە قائىدىلىرى يۇقىرىقى بەش نۇقتا بىلەنلا تۈگىمەيدۇ. بۇ جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى داۋاملىق قېتىرقىنىپ تۈگىنىشىمىز ۋە ئىستايىدىل تەتقىق قىلىشىمىز، بۈرژۇئاچە ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى ۋە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىنى ئاڭلىق رەۋىشتە تازىلىشىمىز لازىم.

ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى قامال قىلىنغان، قېتىپ قالغان دوگما ئەمەس، ئۇ ھامان ئۆزلۇكسىز بېيىيدۇ، راۋاجلىنىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ. يېقىنقى يىللار مابەينىدە بۈرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيىسى ئېقىمىنىڭ يامراپ كېتىشى، تېگى تەكتىدىن ئېيتقاندا، ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىدىن ۋاز ماۋزىدۇك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسىدىن تەۋرىنىش، گۇمانلىنىش ۋە چەتنەشنىڭ غەربنىڭ بۈرژۇئا ئەدەبىيات - سەنئەتشۇناسلىقىغا رام بولغانلىقنىڭ مەھسۇلى، بۇ ئەمەلىي پاكىت بىزگە ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنى بېيىلتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، جۈملىدىن ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنى بەرپا قىلىشتا، ئالدى بىلەن ماركسىزمنىڭ پرىنسىپال مەيدانى ۋە ئاساسىي پرىنسىپلىرىدا چىڭ تۇرۇشقىلا بولىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن قىلچىمۇ گۇمانلىنىشقا ياكى تەۋرىنىشكە بولمايدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى. تارىخ شۇنى داۋاملىق ئىسپاتلايدۇكى، 90 - يىللارنىڭ تۇنجى يىلىدا، بۈرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشى زور غەلىبىگە ئېرىشكەن ئەھۋالدا، مەملىكىتىمىزدىكى ھەرمىللەت ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرىنىڭ ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىغا بولغان تونۇشى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشىدۇ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى تەتقىقاتى ۋە ئومۇمزورچىلىقىدا جەزمەن تېخىمۇ زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلىدۇ.

نوروز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى توغرىسىدا

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

قىسقىچە مەزمۇنى: نوروز — ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ھاياتىدا خۇددى مەشرەپلەردەك ئوخشاش ئىجتىمائىي ھادىسىدۇر. ئۇ ئۇزۇنلۇقى، كالېندارچىلىق ھېسابىنىڭ خاسلىقى ۋە پائالىيەت شەكىللىرى مۇجەسسەملىكى بىلەن داڭ چىقارغان بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى ئىنتايىن مۇرەككەپ. نوروز بايرىمىنىڭ قوللىنىلىشى قىممىتىنى ۋە تارىخىي قاتلاملىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئاھىمىيىتىنى مۇقام — مەشرەپ تەتقىقاتىغا تەقەززا قىلىش مۇمكىن. ئۇ ئەنئەنىۋى مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت بايلىقىنى كەڭ جارى قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى بېيىتىشقا پايدىلىق.

«ۋىسال ئەييامى تاڭ يوق ئاچسا رۇخسار،
كى دائىم ئاچىلۇر گۈل بولسا نەۋرۇز.»
«قەدەھنى دەۋرىدىن تىندۇرمە بىردەم،
دۆڭۈلنى دەھرىدىن تاپساڭ غەمەندۇز»

— نەۋائى.

1 - مۇقەددىمە. نوروز — ئوتتۇرا ئاسىيا تەبىئەت ئىلاھىچىلىقىنىڭ يالداممىسى

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى تۇرمۇشتىن تەھقىپ قىلىنغان ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر بايرام — نوروز بايرىمى يېقىنقى ھايات بەخش يىللارنىڭ نۇرانە شولاسىدا خۇددى بولۇقتىرىلغان «نوروز بۇلاق» كۆز ئاچقاندەك يېڭىباشتىن ئۇزۇنىڭ قايناق مىلوددىيىسى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا جىلۋىلىنىشكە باشلىدى. ئۇز بۇلقىنى يوقاتقان چىمەن ۋە ئۇز چىمەنلىكىنى يوقاتقان بۇلاق قايتا قوشۇلغاندەك خەلقىمىز ھاياتىدا بىر قۇتلۇق پائالىيەت — نوروز بايرىمى پائالىيىتى جۇش ئۇرۇپ چىقتى.

سوتسیالیستیك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزغا ئەجنەر سىڭدۈرۈپ، سوتسیالیستیك زامانىۋى مىللەت ئۇيۇشتۇرۇش كۈچىمىزگە تۆھپە قوشقۇسى بۇ خىل ئىتنىك مەدەنىيەت پائالىيىتىنىڭ مۇنداق تېز، مۇنداق يارشىملىق گۈل - چېچەكلەر بىلەن ئازادە جابدۇنۇپ ئۇلكۇرەلىگەنلىكىنى ئويلىغىنىمىزدا ئۇنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق قەدىمى ئىزنىلىرى كۆز ئالدىمىزدا نامايەن بولۇشى تەبىئىي.

«نەورۇز» ئاتالمىسى خۇددى «مۇقام» ئاتالمىسىغا ئوخشاش ئۆزى ئىپتىدا بولغان ۋاقىتتىلا مەيدانغا چىققان ئەمەس! كىشىلەر تارىخىي ھەقىقەتلەرنى تېپىشقا تەمشەلگەندە، ئېتنولوگىيە (لۇغەت مەنبەسى) ئىلمى بۇ ئوبيېكتنىڭ تارىخى ئەسلى مەنبەسىنى ئېنىقلاشقا ھەر قاچان ئاجىزلىق قىلىدۇ. روشەنكى، ئېتنولوگىيىلىك ئوبيېكت — نەرسىنىڭ ئۆزىگە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ مۇئەييەن قېلىپلاشقان ۋە بەلگى ئاخىرقى ۋاريانتىمكى نام - ئاتالمىسىنى ئىزاھلاشنى ئوبيېكت قىلىدۇ، خالاس. ئەگەر ھەقىقەتلەر ئېتنولوگىيىلىك ئىزاھات بىلەن ھەل قىلىنمىدۇ، دېيىلمىدىغان بولسا ئىلىم - دۇنيا سىي «كولكۇ ئەينىكى» فىگورلىرىغا گىرىپتار بولغان بولاتتى!

ئەنە شۇ ئېتنولوگىيە بويىچە بۇ ئىبارە شەرقىي ئىران — تاجىك تىلى تەلەپپۇزىدا «نەۋ» — يېڭى، «روز» — كۈن سۆزىدىن مۇجەسسەملەشكەن بولۇپ، «يېڭى كۈن» — «يېڭى يىل كىرگەن كۈن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا توققۇز ئوغۇز دەپ تەرىپلەنگەن غەربىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بۇرناق بايرىمىنى «مەشرەپ» دەپ ئاتىغاندەك، يېڭى يىل — باش باھار بايرىمىنى تەخمىنەن زارا ئاستىرىدىم دىنىدىن كېيىن شەرقىي ئىران — تاجىك تىلى بويىچە «نوروز بايرىمى» دەپ ئاتاشتى. شەرقىي ئۇيغۇرلار بولسا بۇ ئايەمنى ئۇزاقتىن - ئۇزاق «كۆك بۇرناق»، «سۇمبۇلە ئايىمى»، «كۆك مەشرىپى» نامىدا داۋاملىق ئاتاپ كېلىشتى.

«نوروز» كالېندارى ھەققىدە ھازىرغىچە زوشەن بەلگىلىمە مەۋجۇت ئەمەس. ماقالە ياكى قامۇس ماقالىلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى تولا ۋاقىتلاردا ياكى ئاتەشپەرەسلەرنىڭ، ياكى زەردۇانىزىم مۇخلىسلىرىنىڭ، ياكى خارازىمى، بىرۇنى، ئۆمەر ھەييام، ئۇلۇغبېك تۈزگەن زىچە - كالېندارلارنىڭ يىل بېشى كۈنىنى نوروز كۈنى قىلىپ مۇتلەقلەشتۇرۇپ پېرىشىپ كېلىشتى. بەزى ئالىتىورلىرىمىز ئۇنى دېھقان - يىلى (خەنزۇ كالېندارى) بويىچە بەزىلىرى قەمەرىيە بويىچە، بەزىلىرى شەمسىيە بويىچە، بەزىلىرى مىلادىيە بويىچە مۇئەييەنلەشتۇرۇشتى.

ئېيتىش كېرەككى، نوروز — ئالدى بىلەن تەبىئەت بايرىمى. بۇ ھەقتە ئىران تارىخچىسى ئازىرگىشاسىپ ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئىران يوسۇن مىراسلىرى» ھەققىدە (ئەينى بەرگۈزارى چەشنىخەيئى ئىرانى بەستان) ناملىق ئەسىرىنىڭ 56 - بېتىدە بۇنداق

يازىدۇ: «نوروز — باهار كۈنى، ئورمۇزدا كۈنى ... گۈل ۋە خۇشبۇي گىياللار مەۋسۇمى... نوروز — تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۇيغىنىشى بايرىمى، بۇ چاغدا باهار شامىلى دالا ۋە ساهىللارنى يېشىللىققا بۇركەيدۇ. ئۇلۇغ‌لەن، چەرىگەن نەرسىلەرنى ئېلىپ كېتىدۇ، تەبىئەت يېڭىباشتىن ئۇستىباش كىيىدۇ»①. شۇنداق ئىكەن، نوروز ھەممە تەبىئەت سەنئىگە بىرلا كالېندارىدا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بىزچە، جەنۇبىي جۇڭگودا يانۋار — فېۋرال ئايلىرىدا باهار بايرىمى قۇتلۇقلانغانلىقى بىلەن، قەدىمكى شىمالىي دىخار، ھون خەلقلىرى ئارسىدا ئاپرېل - ماي ئايلىرىدا «ئەجىددىھا بالىق» شەھىرىدە يېڭى يىل بايرىمى ئۆتكۈزىدىغانلىقى، چارۋىچىلار قىوي - يىلتىقلىرىنىڭ ھېسابىنى ئالمىدىغانلىقى، لايدىن ياسالغان كونا بەخت مۇئەككەللىرىنى چېقىپ، شۇ لايدىن يېڭى يىللىق بەخت مۇئەككەللىرى ياسايدىغانلىقى بۇنىڭ بىر دەللىلى. بۇ ھەقتە «تارىخ نامە»، «شىمسالىي جۇ كتابى»، «ۋى نامە»، «سۇي نامە» دەستۇرلىرىدا كۆپلەپ قەيت قىلىنغاندىن تاشقىرى «تۇرپان تېكىستلىرى» دېگى ئۇيغۇرچە بۇددا ۋە مانىخ دەستۇرلىرىدىمۇ مول مەنبەلەر ساقلانغان. 1863 — 1878 - يىللىرىغىچە شىنجاڭدا تۇرۇپ «غەربىي زېمىن ھەقىقىدە نەزمىلىك بايان» نامىلىق تۆت جىلد كىتاب يازغان شاۋشۇن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆتكۈزۈلىدىغان نوروز بايرىمىنىڭ خەنزۇلار قوللانغان دېھقانچىلىق يىلى ئاساسىدا ئەمەسلىكىنى تەكىتلەپ، مۇنداق بىر تەزىم يازغانىدى:

«ئۇندا شاتلىقلار تۈگەل ھۇنەر — ماھارەت بەيگىسى،
دوغا تىككەن زەر ۋە تىللا بەيگىلەر ئىنتايمچىسى.
بەل تۇتۇپ، چىلىشقىلار پەلۋان يېگىتلەر تۇشمۇ - تۇش،
تاللىنۇر پەلۋان ئارا مەيدان بويىچە نوچىسى»

ئۇ كىتابىغا «ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى يىلى جۇڭگو ئايلىرىغا ئاساسلانمىغان» دەپ ئىزاھات بېرىپ قالدۇرغان.

ئۇنداقتا «نوروز» قايسى كالېندارغا ئاساسلانغان؟ شۇبھىسىزكى، زارا ئاستىردىم ئېتىقادىدىن ئىلگىرىلا شەكىللىنىشكە باشلىغان ئوتتۇرا - مەركىزدىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ 12 ئايىنى ئۆزىگە كتىكى 12 ھايۋان ياكى نەرسە نامىدا ئاتايدىغان ۋە قىيا سۈرەتلىرىدىكى ئاستىرونومىيىلىك تامغىلاردا تەكرار گەۋدىلەندۈرۈلگەن ئېتىقادىمي توتېمىزم تەقۋىمچىلىقىغا ئاساسلانغان. باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇ ھازىرقى ئىران دىيارىدا قوللىنىۋاتقان ئاي كالېندارى — قەمەرىيگە ئوخشىمايدىغان، ئېتىقادىمي شەكىلدىكى شەمسىيە كالېندارىغا ئاساسلانغان. زارا ئاستىردىم بۇ خىل ئېتىقادىمي

① ئا. دوروشېنلوا، «ئىراندا ئاتەشپەرەسلىك»، مۇسكۇا، 1982 - يىل رۇسچە نەشرى 71 - بېتىدىكى نەقىلدىن ئېلىندى.

قۇياش كالېندارىنى قوبۇل قىلدى،① بىراق ئاي نامىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ئەرسە (زات) نامىدىن ئىككىلەمچى ئابستراكت سۆزەت ئىبارىلىرىگە ئالماشتۇرۇۋەتتى.

روشەنكى، قۇياش ئىلاھىگە قوشۇمچە تەڭرىلەر قاتارىدا ئەمەس، بەلكى باش تەڭرى سۈپەتتىدە ئېتقاد قىلغان. خەلقلەردىن كونا مىسىر (ئېگىپىت) لىقلار، ھەمدە مەركىزدىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى مەشھۇر ئىدى. ۋەھالەنكى، قەدىمكى مىسىر-لىقلار 2 - پەرئاۋۇن سېخىمىدىن باشلاپ قۇياش ئىلاھى «را» غا بولغان ئېتىقادىنى پەرئاۋۇنىنىڭ شەخسى ئېتىقادى قىلىپ ۋە «ئاتون»، «ئامون»، «مائات» ئىلاھلىرى تەسىرىدە «را» نىڭ نوپۇزى تۆۋەنلەپ كەتكەن بولسا، ئەكسىچە مەركىزدىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بۇ خىل تەبىئەت ئىلاھىچىلىقى قاراشلىرىنى ساقلىنىدىم، زارا ئاستىرىزدىم ۋە مانى دىنى ئۇستۇنلۇك ئالغان پوتكۇل دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرگىچە كەمكۇتسىز ئىزچىللاشتۇرۇپ كەلدى.

بۇ توغرىلىق ئا. دورشېنكو «ئىراندا ئاتەشپەرەسلىك» نامىلىق كىتابىدا، زارا ئاستىرىزدىم ئۆز قاراشلىرىنى قۇياش كالېندارىغا ئاساسلىنىپ شەرھىلىگەنلىكىنى، بۇ چاغدا بۇ جايلاردا مىسىرلىقلارنىڭ قۇياش كالېندارى بولۇمغانلىقىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە، زارا ئاستىرىزمىلىق قۇياش كالېندارى مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئۇنىڭغا يېقىن شەرقىي ئىرانىدا شەكىللەنگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ②. ئا. دورشېنكو ئۆز كىتابىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، زارا ئاستىرىزدىم دىنىدىكى باش تەڭرى «ئاخۇرامازدا» (ئۇيغۇرلاردا ئورموز③) ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قۇياش (كۈن) تەڭرىسى ستراداىن ئۆزگىرىپ ھاسىل قىلىنغان دېسە، ئۇ ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (63 - بەتتە) ۋە ئۆمەر ھەييامىلارنىڭ (68 - بەتتە) يىل بېشىنى بەلگىلەشتە قۇياشنىڭ «قوزى» (ھەمەل) بورچىغا توغرا كەلگەنلىكىنى ئۆلچەم قىلغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن④. ئەڭ قىممەتلىكى شۇكى، ھەتتا زارا ئاستىرىزدىم مۇقەددەس كىتابى «ئاۋىستا» دىمۇ نورۇزنى قوزى بورچى بىلەن باشلىنىدۇ دەپ يېزىلغان⑤. ۋەھالەنكى، ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىنلا قىش ئاخىرىنى بىلىق (ھوت) بۇرجى، يىل بېشىنى قوزى (ھەمەل) بۇرجى بىلەن ئاتاپ كەلگەن⑥.

نورۇز — نوقۇل تەبىئەت بايرىمىلا ئەمەس، ئۇ خېلى ئۇزاق بىر زامان قۇياشقا، ئوتقا ۋە يورۇقلۇققا بولغان دىنىي ئېتىقاد تۈسىنىمۇ ئىپادىلەپ كەلدى، يەنە

① «تۈركىستان تېكىستلىرى» دەسلەپكى كالېندارى «NawsR dic» (نەۋسىردىپ) دەپ ئاتىلىدۇ. قىلىنغان.

② يۇقىرىقى كىتاب 63 - بەت.

③ 924 - 925 - يىللاردىكى كەنجۇ سىزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىمۇ نورۇز ئىدى.

④ ⑤ يۇقىرىقى كىتاب 63 - بەت.

⑥ «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» ۋە «تۇتادغۇ بىلىك» گە قارالسۇن.

زارا ئاستىرىزىمىدىن ئىلگىرىكى قۇياشقا چوقۇنۇش ـ تەبىئەت ئىلاھىچىلىقى شەكىلىدە ۋە زارا ئاستىرىزىمىدىن كېيىنكى ئاخىرۇمازداغا سېغىنىش ـ دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك شەكلىدە ئىككى باسقۇچنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

شۇنى ئالدى بىلەن قەيت قىلىش ھاجەتكى، ھېڭگىسان تاغلىرىدىن ئىورال تاغلىرىغىچە، جەنۇبىي سىبىرىيىدىن ھىندىقۇش چوققىلىرىغىچە بولغان بۇلپايان زېمىن ئىپتىدائىي ئىنسان گۈرۈھى ۋە باشلانغۇچ تۇتېمىزملىق مەدەنىيەتتىمۇ ئەڭ كۆنا ئاپىرىدىگاھىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئومۇمەن ئېيتقۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئۇزاق ھۆكۈم سۈرگەن مۇز دەۋرى ئاخىرلاشقىچە تەبىئىي غارلاردا قۇياشقا تەلمۈرۈپ، ئوتقا سېغىنىپ كەلگەن ئىپتىدائىي ئىنسان تۈركۈملىرى بىر قەدەر ئىلگىرىلا بېرىنزا قوراللار ۋە ئاتلىقلار مەدەنىيىتىنىڭ ئىختىراچىلىرى بولۇپ مەيدانغا چىقىشتى. غار ۋە قىيالارغا ئات، بۇگۈسۇن (چاق)، قاڭقا (ھارۋا) ۋە ئاي ـ كۈن تاسىغىلىرىنى سىزىپ قالدۇرغان بۇ خەلقلەر دائىمى يۆتكۈلۈپ تۇرۇش تۈپەيلى «ئالتۇن قوزۇق» يۇلتۇزىغا قاراپ تەرەپ بەلگىلەش، تەرەپلەرنى زەڭ بىلەن بەلگىلەش، ئەسىرلەرنى مۆچەلگە، يىلنى 12 بۇرۇچقا (12 ئۆكەك، 12 راش) قاراپ بەسىل ۋە ئايلارغا ئايرىش ۋە ئۇنى بىۋاستە ھايۋان ياكى بۇيۇم نامىدا كونكرېت ئاتاش، پالىنامە (كۆرۈم)، چۈش جوراش قاتارلىقلارنى خېلى ئىلگىرىلا دائىمى تۈرمۇشنىڭ ئەمەلىي كۈن تەرتىپى قىلغانىدى.

قۇياشقا چوقۇنۇش ئارىسىدا ئانتروپولوگىيىسى ۋە تۈركىي ئېتنولوگىيىسىگە ئالاقىدار ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرى ئىپتىدائىي مەدەنىيىتىنىڭ مەنىۋى تۈرۈۋۈكى بولۇپ شەكىللەندى. قۇياش ـ بىر قاراشتىلا ياز ۋە قىش ئىككى پەسىلدەك بىلىنىدىغان بۇ كەڭ زېمىندا ھايات سىمۋولى، مال ـ چارۋا سىمۋولى، تۆت تادۇ ـ تۆت قۇت ئىچىدىكى ئاتا تەڭرى ئوپۇزىنى تىكلىگەنىدى. قىيا رەسىملىرىدىن بىز ئەڭ ئىپتىدائىي دىنىي مۇراسىملارنىڭ كۆنگە سېغىنىش مۇراسىمى بولغانلىقىنى، ئەڭ دەسلەپكى ئىۋسۇل ـ پىرىلىرىنىڭ كىۋنگە تالاۋەت قىلىش ئالامەتلىرى بىلەن تولغانلىقىنى كۆرىمىز. قىياتاشلارغا يۇمىلاق كۈن شەكلى چۈشۈرۈلگەنىدەك①، جەسەت قەبرىگاھلىقلىرىمۇ نۇرلانغان قۇياش سىمۋولىدا ئەترابلىرىغا چەمبەرسىمان بىرقانچە قات قوزۇق قېقىش② ياكى تاشلار تىزىش بىلەن بىجا قىلىنغان بولدى. قوللىرىغا مەشئەل ـ چەلپەكتوزلار كۆتەرگەنسەدەك، قىيالارغا ئادەم ۋە مال ـ چارۋا شەكىللىرى يېنىغا يېنىۋاتقان ئوت سىماسى بولغان «卐» تامغىسى چۈشۈرۈلىدىغان بولدى. يېڭى يىل مۇناسىۋىتى بىلەن لايدىن بەختسىز مۇئەككەللىرى ئوبرازى ياسىلىشتىن ئىلگىرى ئۇرۇقداش قەبىلىلەر ئات ـ قۇلان قۇربانلىق قىلىپ، غار تاملىرى ۋە

① كۆكتوقايدىكى تامغالتاش، يەرغانىدىكى سايمالتاش قىيا رەسىملىرى بۇنىڭغا مىسال.

② لوپنۇردىن تېپىلغان يەتتە قاتار چەمبەرسىمان قوزۇقلا ئورالغان كونا قەبرە بۇنىڭغا مىسال.

قىيا تاشلارغا يېڭى چىققان ئاينىڭ، يېڭى كۆتۈرۈلگەن كۈننىڭ تامغىسىنى چېكىپ، دەسلەپكى يىلنامە ئەنئەنىسىنى باشلىدى.

مۇشۇ ئادەت قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى دەۋرىدە «كۈن تۇغمىش»، «ئاي تۇغمىش»، «كۈن تېگىش»، «ئاي تېگىش» سەلتەنەت ئامانىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا، جۇملىدىن «كۈنچى»، «كۈنەس» توپىنوميلىك ئىسىملارنىڭ شەكىللىنىشىگە يول ئېچىپ بەردى.

كۆك (سۈمۈلە) مەشرەپى — ئەڭ قەدىمكى ئېتنىك مەدەنىيەت چەشمىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق ئالامەتلىرى، يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ مۇناسىپ پەسىللىرىنىڭ بىرىدە ئاتا - بوۋىلىرىمىز ھاياتىنا يېڭى ھۆسۈن قوشتى. بۇ تېخى زادا ئاستىرىزم دىنى شەكىللىنىپ ئۇلۇغ مەنگەن، ئىسكەندەر قوشۇنلىرى شەرقىي ئىران ۋە ماۋەرەننەھرگە قەدەم قويمىغان، ھېرودوتۇس، سترابون، كورتىسىي رۇف، ئوررىئان، پولىتارىخ قاتارلىق تارىخچىلار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ خۇددى گرېتسىيەدىكى «دىئونۇس بايرىمى» دەك مەشرەپ (*Mayxirəb*) بايرامىرىنىڭ بارلىقى ھەققىدە تېخى قەلەم تەۋرەتمىگەن چاغلار ئىدى. «دىۋان لوغەتىت تۈرك» شۇ خىل خەلق بەزمە قوشاقلىرىدىن نەمۇنىلەر كۆرسەتكەندە بۇ بىر قوشاقنى خاتىرىلىگەنىدى.

«ئۇردۇق باشى قازلايۇر،
ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ.
ساقىنچ قوزى كەزلەيۇ
تۈن - كۈن بىلە سەۋنەلىم».

بۇ قوشاقتىكى «مەي ئۇردۇقلىرى غازدەك تىكلەندى، قەدەھلەر كۆزى مەيگە تولدى» دېگەن سۆزدىن كېيىنكى جۇملىدىكى «قوزى» ئىبارىسى ئەگەر «قوزى يازغى يۇلتۇز باسا ئود كىلۇر» (قوزى باھار يۇلتۇزى، ئارقىسىدىن كالا كېلىدۇ) دېگەندەكمۇ باھار باشلانغان ئاينى ئىپادىلىسە، ئۇ چاغدا بۇ قوشاقنىڭ ھەقىقىي يەشىمسى مۇنداق بولىدۇ.

(ئۇردۇق بەشى غازدەك تىكلەندى،
قەدەھدە مەي بىلىق كۆزى بولدى،
كەلدى ئارقىدىن قوزى كۆرۈنۈپ،
كەل يار كۈن - تۈن ئويناپلى ئەمدى.)

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ، بۇ نوروز قوشاقلىرىدىن بىر نەمۇنە بولغان.

2. نوروز بايرىمى ۋە زارا ئاسترىزىم ئېتىقادى

ھەممىگە ئايانكى، ئوتتۇرا — مەركىزدىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرى ئۆز تارىخىدا كۆچۈش ۋە يۆتكىلىش ھادىسىسى، قوشۇلۇش، بۆلۈنۈش ۋە قايتا تەشكىللىنىش ھادىسىسى، دىن ۋە ئېتىقاد شەكىللىرىنى ئالماشتۇرۇپ تۇرۇش ھادىسىسىنى شۇنداق تەكرار، شۇنداق تىپىك گەۋدىلەندۈرىدىكى، ئۇنى ئېتنولوگىيىدىكى گولىپستردىم ئېقىمى قانۇنىيىتى دېيىش مۇمكىن! شەرقتە يۇرۇش قىلغان دارا ۋە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ ئۇزۇل - كېسىل ھالاكىتىنىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىچە، سۇمىرلار، ئاريىئانلار، سكىتاي - ماساگېتلار، ھون ۋە ئاۋارلار، سالجۇق ۋە موڭغۇللار، ئەڭ ئاخىرى تۆمۇرلەڭ ۋە بابۇر چەۋەندازلىرى قارا دېڭىز ساھىلى، مىسىر دىيارى، ردم ئىمپېرىيىسى، مىسوپوتامىيە ۋادىسى، ئىلھام ئېگىزلىكى ۋە ھىند دەريا ۋادىلىرىغا مەڭگۈلۈك ئېتنىك ھۇجەيرە ۋە مەدەنىيەت ئۇرۇقلىرى چېچىپ كېتىشكەنلىكىنى ھېچكىم ئىنكار قىلالىغان ئەمەس.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئۇچ مىڭىنچى يىللار بېشىدا تىگىر - ئېۋفرات ۋادىسىدا تۇنجى «شەھەر قەلئە» مەدەنىيىتى قۇرغان سۇمىرلىقلار قەدىمكى مىسوپوتامىيە ئەپسانىلىرىدا تۇپان بالاسىدىن كېيىن پەيدا بولغان خانلىق دەپ تىلغا ئېلىنىپ كەلدى. رىئو - سودرا (ئوتنا پەچەچىم) نامىدا ئاتالغان سۇمىر قەھرىمانىنىڭ ئىممىمۇ ئاريىئان تەلەپپۇزلىرىغا ئوخشايىتتى. يۇندىن تۆت مىڭ ئالتە يۈز يىل ئىلگىرىكە مۆلچەرلەنگەن سۇمىر قەبرىلىرىدىن چىققان تۆت چاسا تاغار شەكىللىك قوپال يۇڭ توقۇلما كىيىم بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە قوغۇشۇن مېتاللار تارىخچىلار ئاردىسىدا سۇمىرلىقلار بۇ كان قېزىلمىسى بولمىغان ھەم ھاۋاسى ئىسسىق دېيارغا ئوتتۇرا — مەركىزدىي ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن دېگەن قاراشقا ئاساس سېلىپ قويىدى.

شىمالىي ئوتتۇرا ئاسىيا ئاريىئانلىرىنىڭ ھىندىستان ۋە ئىلھام ئېگىزلىكىگە قىسمەن كۆچۈشلىرى ھىندىستان ۋە ئىران ئاھالىسى تارىخىدا يېڭى ئېتنىك قاتلام تەشكىل قىلدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا سكىتاي (سكىف) چەۋەندازلىرى قارا دېڭىز ۋە كىچىك ئاسىيا زېمىنىنى ئەگىپ غەربىي ئاسىيا زېمىنىدا پەيدا بولغانىدى. ئاسۇرىيە پادىشاھى ئاسارخادون گەرچە قىزىل دېڭىزدا تولۇم كېمىلىرى بىلەن دەبدەبە قىلىپ يۈرگەن بولسىمۇ، سكىتاي چەۋەندازلىرى سەركەردىسى پارتا تۇڭاگە ئۆز قىزىنى بېرىشكە مەجبۇر بولغانىدى. ئىلھام ئېگىزلىكىدە «شاھنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ئەپسانىۋىي ئاسىياب (ئەلىب ئەرتىۇڭا) بىلەن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى پەيدا بولۇپ قالدى. زارا ئاسترىزىم ئېتىقادى مانا مۇشۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بېرىۋاتقان كەڭ كۆلەملىك تېرىقچىلىق ۋە ئولتۇراقلىشىش

هادىسىنىڭ ئىدىئولوگىيىلىك ئىپادىسى ۋە ھامىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى.

ئۆز سەھىپىلىرىدە ئەجدىھانى ئۇلۇغلىغۇچى كىرىشاسپ بىلەن ئەپراسىياب سۆزلەنگەن⑩ زارا ئاستىرىدىم ئىلاھىيەت كىتابى «ئاۋېستا» نىڭ «ياشىتا» قىسمىدا، يەنە «تورا» ئىبارىسى ئاستىدا بارلىق سىكىتاي (ساك، ماسساگىت) قەبىلىلىرىنى ئاتاپ كۆرسەتكەن⑪، ساكلارنى بەزى تارىخچىلار پەرەز بىلەنلا ئېيتقانىدەك قانداقتۇر ئىرانى خەلق دەپ ئەمەس، بەلكى تۇران دىيارىدا ياشىغۇچى جەڭگىۋار تۈرلار⑫ دەپ تىلغا ئالغان.

زارا ئاستىرىدىم دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ قەدىمكى قۇياش ۋە ئاتەش ئېتىقادىنى تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ۋە ئانىمىزملىق (رەببۇنىنەۋئى) شەكىلىدىن ئابستراكتلاشقان دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك باسقۇچىغا كۆتەرگەنده، يېڭى يىل نورۇز كالېندارى ۋە نورۇز بايرىمى پائالىيەتلىرىدىكە يېڭى تۈس ۋە مەزمۇنلار بېغىشلىدى. ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە» دە گەرچە جەمشىت زامانىدا نورۇز بايرىمى رەسمىي جاكارلانغانلىقىنى تەسۋىرلەپ:

«جاھانغا نۇر-زىيا ساچار پادىشاھ،
بۇ نەۋرۇز كۈنى بولدى تەخت ئۆزرەجا.
يىغىلدى ئۇلۇغلار، ھەممىسى شاد - خۇش،
مەي، ئۈسۈل، چالغۇ تاپتى كۆپ خۇرۇش»

دەپ تىلغا ئالىشىمۇ، ئەپسانىۋىي پىشالىتلار پادىشاھلىقى دەۋرىدە تېخى زارا ئاستىرىدىم دىنىي شەكىللەنمىگەنىدى. بۇ ئۇلۇغ ئىزان پۇتىزدىيە ئەزىمىتى جەمشىت ۋە نورۇز تەسۋىرىنى خەلق رىۋايەتلىرىدىن ئالغان. غەيرىي يازما رىۋايەتتىكى قۇرغاقچىلىققا دۇچ كەلگەن پادىشاھ جەمشىت قانال قازدۇرۇپ، سۇغا مەدھىيە ئوقۇلغان تەنتەنىلەر ئۇيۇشتۇرغان، دېيىلگەن.

فىردەۋسى رىۋايەتلەرنىڭ بىر خىل بولماسلىقىنى ئالىددا ئىككىلەنگەن ۋە ساسانىيلارغا مەنسۇپ «بەھرەم گور» بىلەن «خۇسراۋ پەلەۋىز ۋە شېرىن» داستانلىرىدا نورۇز ھەققىدە مۇنداق توختالغان:

«ئول مۇشكىنبۇي پەردەسىن يايغاندا ئالەم،
ئەنبەرگە بېكىتتى يۈزىن قۇياش ھەم.

---

⑩ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى»، 1956 - يىل تاشكەنت ئەشرى، 1 - توم، 99 - بەتكە قارالسۇن.

⑪ ئا. دوروشېنكو: «ئىراندا ئاتەشپەرەسلىك»، 11 - بەتكە قارالسۇن.

⑫ «شەرق يۇلتۇزى»، 1963 - يىل، 9 - سان، 149 - بەت، تاشكەنت يىلناسىگە قارالسۇن.

يەنە شىتاب ئەيلەپ بۇ چەرخى گەردون،
پاراغەت ئۇيقىدىن ئويغاندى مەمنۇن»

«نەۋرۇزدا سالدىلەر ئۇ شۇل جامەنى،
شادلىقتىن ئايرىتىپ ئول بەدكامەنى،
ئول جامە ئۈستىدە مەجلىس قۇرىدىلەر،
مەي ئىچىپ، كۆي تىڭلاپ ساپاسۇرىدىلەر»

ئەسلى ئىران ئەپسانىلىرىدا ساسانى پادىشاھلىرىدىن پېيروز زامانىدا قۇرغاقچىلىق ھەددىدىن زىيادە بولغانلىقى ئۈچۈن، پېيروز پادىشاھ ئادارخورا تېغىغا چىقىپ باش تەڭرى ئاخرۇمازدادىن يامغۇر — يېغىنى تىلىگەن. نەتىجىدە يامغۇر ياققان. پېيروز بۇ ئاغقا «قام - پېيروز» نامىلىق ئىبادەتخانا سالدۇرغان. بۇ «پېيروز ئۇممىدى» دېگەنىدى، دېيىلمىدۇ. ۋەھالەنكى، «قام» قامان — شامان ئېتىقادىدىكى ئىبارىغا ئۇخشاپ كېتىدۇ. «شەرھى ئاسامىل مۇسلىمىن» دا ئېيتىلمىشچە، شامان باقىشى — پەيغەمبەرلىرى ئىچىدە «ئامان»، «ئۇممىد»، «جىسام»، «ئەركىل»، «دېۋدىل»، «تابقىر»، «ياۋقە» قاتارلىقلار بولغان.

زارا ئاستىرىدىم دىنىي ئىجادچىسى ئۇستىرا ئۇتتۇرا ئاسىيا قۇياش ئېتىقادىغا ئاساسلىنىپ، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا تورانى خەلقلەر تۇرمۇش ئادەتلىرىگە تايىنىپ ئۆز قاراشلىرىنى تەشكىللىدى. ئۇ «ئاۋىستا» دا تۇران ئاھالىسىنىڭ ئەر باش تەڭرىنى قۇياش، ئايال باش تەڭرىنى يەر - سۇ دەپ ئىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدى. بۇ ئۇنىڭغا زامانداش تارىخچى سترابونىڭ: ماسساگېتلار قۇياشنى تەڭرى بىلىپ، ئات قۇربانلىق قىلىدۇ دېگەن قاراشلىرىغا ئوخشايتتى. ئۇستۇرا تۇران زېمىنلىرىدىكى قوش ئۆركەشلىك تۆگە ۋە ئىراندا چەكلىنىدىغان ئات قىممىرى، كالا گۆشى يېيىش ھەقىقىدە راۋان سۆزلىگەنىدى. بىراق ئەھمىيەتلار — ئىران ئىمپېراتورلىرى زارا ئاستىرىدىم قۇياش كالېندارىنى قوبۇل قىلىمىدى، يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتەشپەرەسلىكىنىڭ مۇھىم ئىستىقامەتكاھى بولۇپ قالدى. ئېھتىمال، ئۇيغۇر مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە ئويۇشقان قەبىلىلەر ۋە لخەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېڭى يىل بايرامىلىرىنى شۇندىن كېيىن «نورۇز» نامىدا قايتا ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەگەر كونا زارا ئاستىرىدىم قۇياش كالېنداری بويىچە نورۇز كۈنى كېچە-كۈندۈز تەڭشەلگەن كۈن (ھازىرقى كالېندار بويىچە بىر قېرىندىكى چوڭ - كىچىك يىلالارنىڭ 9 - 21 - مارت ئارسىدىكى كۈنلىرىدىن بىرى قىلىنىپ بېكىتىلدى. بىر يىل 365 كۈن دەپ قارالغان ئەنئەنە بويىچە، كونا يىلغا 360 كۈن توشۇپ، يېڭى يىلغا 5 كۈن قالغاندا نورۇز پائالىيىتى باشلىنىدىغان، بۇ چاغدا بارلىق

ئاتەشپەرەسلەر بەرقانچە قاچىغا بۇغداي، ئارپا ۋە ماش تېرىپ، ئىسسىق جايدا ئۆستۈرۈشەتتى، ئۆيىنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا تۆت قالاپ، «ئاۋىستا» دىكى قىرائەت سۈرىلىرى ئوقۇلاتتى، ئۆيگە قۇياش نۇرىغا قارىتىپ ئەينەك تىكلەپ قويۇلاتتى، بەش كۈن تولۇپ، يېڭى باھار كۈنى — نوروز كۈنى كىرگەندە ھېلىقى ئەينەككە چۈشكەن نۇر ئارقىلىق كۆرۈپ، روھلىنىپ، چاچقۇلار چېچىشىپ بىر - بىرىنى تەبرىكلىشەتتى. شۇنداق باشلاپ نوروز بايرىمى — ئاخىرۇمازدا (ئورمۇز) تۇغۇلغان كۈن بايرىمى ئۆيدىن سىرتقا كېڭىيىپ 12 كۈن داۋام قىلاتتى. 13 - كۈنى ھەممە كىشى بۇ كۈننى ئەنسىرا مەينۇ (ئەخرىمەن) دېگۈە كېلىدىغان بەختسىز قارا كۈن ھېسابلاپ، قايتىدىن ئۆيلىرىگە كىرىشىۋالاتتى.

«ئاۋىستا» كىتابىدا بىرىنچىدىكى 12 ئاي نامىلىرى ئويغۇر ئەنئەنىۋى كالېندارىدىكى كونكرېت ھايۋان ۋە بۇيۇم نامىلىرىدىن ئاخىرۇمازدا سۈپەتلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان ئابستراكت — روھانى نامىلار بىلەن ئالماشتۇرۇلغان. بۇ ئىلگىرى - كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر دەلىلدۇر. مەلۇمكى، ئابستراكت - دىنىي ئىلاھىيەتچىل نامىلار كېيىنكى تەسەۋۋۇر يالدامىلىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس! سىلىشتۇرما مۇنداق:

ئويغۇر ئەنئەنىۋى كالېندارىدا:	ئاۋىستا كالېندارىدا:
1 - قوزى	فەرۋەسى ياكى پەرۋەردىن (ئالەم روھى)
2 - ئۆي (كالا)	ئەشەۋەخىشقا (ئارتا يۇلتۇز نۇرى)
3 - ئەرەندەز (قوشاقلار)	خەرۋەتەت (سالامەتلىك ئىلاھى)
4 - قوچقى (قىسقۇچ پاقا)	تىشتىرىيە (بۇرە يۇلتۇزى)
5 - ئارسلان	ئامېرىتات (ئۆلمەس روھ)
6 - بۇغداي بېشى	مىترا (توختام، نۇر ۋە ئاسمان ئىلاھى)
7 - تاروزا (ئۇلگۇ)	ئاپو (سۇ ئىلاھى)
8 - چايان	ئادار (ئوت)
9 - يا	داتۇش (ياراتماقلىق. ئاخىرۇمازدا بەلگىسى)
10 - ئوغلاق	
11 - سۇغا (كۆنەك)	ۋاخۇمانىخ (ياخشى بىكسر)
12 - بېلىق	سىپىنتا ئارماتى (مۇلايىم، ئەدەپلىك)

شۇنى ئىزاھلاش كېرەككى، بۇ سېلىشتۇرما پەقەت ئاي نامىلىرى سېلىشتۇرمىسى بولۇپ، ۋاقىت تەقسىماسىلىقى سېلىشتۇرمىسى ئەمەس. «جۇ نامە. غەربىي دېيار تەزكىرىسى» 50 - جىلدى بىلەن «كونا تاڭ نامە» 198 - جىلددا: پېرسىيىدە (ئىراندا) 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭى يىل باشلىنىدۇ، دېيىلگەن. ئەمەلىيەتتىمۇ 1 - ئاي (قوزى)، 6 - ئايغا تۇغرا كېلىپ قالغان. مېنىڭچە، بىز كۆپ ھالىلاردا نوروز بايرىمى بىلەن ئىسسىق ۋە قۇرغاق ئىراندا 6 - ئايدا ئېلىپ بېرىلمىدىغان

سۇ تەلەپ قىلىش بايرىمى «ئەبرى زاغان» (ئەفرىدىغان، دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) نى ئارىلاشتۇرۇپ قويساق كېرەك.

ئۇيغۇرلاردا: «مەنتاربق ئاتلىق قوزى چېچەك» (مەنتاربق ئاتلىق باش باھار گۈلى. «ئالتۇن ياروغ» دا)، «قوزى يازغى يۇلتۇز باشى ئود كېلۇر» (باھار يۇلتۇزىنىڭ بېشى قوزى، كەينىدىن كېلىدىغىنى كالا. «قۇتادغۇ بىلىك» دە) دېگەن سۆز بىلەن بىللە يەنە قوزى سۆزىنى «سۇيۇملۇك» مەنىسىدە ئىشلىتىش ئۇمۇملاشقان. ئارغۇلار يەنە قوي، قوزىنى «قۇن» دەپ، قوي ئاران ئۆتىدىغان تارجىرالارنى «قۇنجىرا» دەپ ئاتىشاتتى.

ئىسلامىيەتنىڭ ساسانىلار پادىشاھلىقىنى ھالاك قىلىشىغا ئەگىشىپ زارا ئاستىرىدىم ئالامەتلىرىگە بەھرەم بېرىلدى. خەلىپە مۇتەۋەككىل (847 — 861) دەۋرىدىن باشلاپ بۇ خىل «كۇفىغار» كالېندار رېجىمىگە قارشى يېڭى كالېندار تەقۋىملىرى بەلگىلەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. مۇساخارازمى، ئەبۇ رەيھان بىرونى، ئۆمەر ھەييام ۋە ئۇلۇغبېگ قاتارلىق ئالىملار ئوخشىمىغان دەۋرلەردە كالېندار بەلگىلەش پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى. بۇ جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئەسەر ئۆمەر ھەييام (1048 — 1131) نىڭ «نەۋرۇزنامە» سىدىن ئىبارەت. ئۆمەر ھەييام 33 يىلدا بىر قېتىم پۈتكۈل يىللار تەكرارلىنىپ ئۆز ئىزىغا چۈشىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ، 33 يىلنى بىر ئايلانما قەرنە قىلىپ بېكىتتى. ئۇنىڭچە، 33 يىل ئىچىدە 25 يىل 365 كۈندىن، 8 يىل 366 كۈندىن بولۇپ، ئۇلار 8، 12، 16، 28، 33 - يىللار ئىدى. ئۆمەر ھەييام قەمەرىيە ھېسابىي بويىچە 22 - مارتنى يېڭى يىل باشلانغان يىل ھېسابلىدى. بۇ زىجە گەرچە 1079 - يىلى ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن ھەم يېڭى يىل بېشى «نەۋرۇز» ئاتالغان بولسىمۇ زارا تۇستىرا مۇخلىسلىرى داۋاملاشتۇرغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا يېڭى يىل بايرىمى خاتىرە پائالىيەتلىرى مەزمۇنەن تەھقىپ قىلىنغانىدى. كېيىنچە ئۇلۇغبېگ (1394 — 1405)، «زىجە جەددە كورگانى» ناملىق يېڭى كالېندار تۈزۈپ، ھەمسە يىلنى ئوخشاشلا 365 كۈن 6 سائەت 10 مىنۇت 8 سېكۇنتقا ئاجراتقان بولسىمۇ، ئۇ نوروز بايرىمى ئىشلىرىنى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ مۇئەييەن قاراتمىسى قىلمىغانىدى. ئۇلۇغبېگ زىجەلىرىنى گىرىگورىيان تولۇقلىدى.

3. نوروز بايرىمى — ئۇيغۇر ئېتنىك مەدەنىيىتىنىڭ تەۋەرۈك تەركىبى

ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ بىۋاسىتە ئېتنىك گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان غەربىي دىيار ئاھالىسى مەدەنىيەت تارىخىدانوروز ئىككى ئاساسىي باسقۇچنى — ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ كەلدى.

ئىسلاھىيەتتىن ئىلگىرى بىۋاسىتە ۋە مانىزىم ئېتىقادى دەۋرلىرىدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يەنىلا قۇياش ئېتىقادى ۋە ئاتەشكەدە سېغىنىش ئالاھەتىلىرىنى ئەينى زاماندىنلا ئېتىقادى ۋە تۇرمۇش فولكلور قاتلىمىغا سىڭدۈرۈپ كەلدى. ئۇلار زارا ئاستىرا دىنىنى «زەردۇچ»، مېتىرا، مىترا ئىلاھلىرىنى «تەڭرى ئوغلى ئېر سەزىمىرون»، ئاخرۇمازدا ئىلاھىنى «ئورمۇز بۇرخان»⑬ دەپ ئاتاشتى. موللىر ئىلان قىلغان تۇرپاندىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە بۇددا تېكىستلىرىدە: «بىزىنكا تاپىنغۇ يۈكۈنگۈ ئېردىنى»، «بۈگۈن كۈنگە تېگى موغۇقلار ئوتىقا تاپىنىساق تىلىتاغى بۇ ئېرۇز» («بىزگە تېۋىنىش، يۈكۈنۈش ئادەت»، «بۈگۈن كۈن سىماسى بولغان ئوتىقا چوقۇنماق خاھىشى مۇندا قتۇر») دېگەن جۈملىلەر ئۇچرىسا، لېكىن تۇرپاندىن تاپقان ئۇيغۇرچە مانى دۇئاسىدا: «يورۇقلۇق بىلەن تۆت تادو قوشۇلۇپ ئالەم تەڭرىسى ئورمۇزدىسنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان» دېگەن سۆزلەر بۇنۇلگەن.

بىز شىمالىي ـ جەنۇبىي سۇلالىلار دەۋرىدە، كېيىنچە سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە غەربىي دىيار باھار — نورۇز پائالىيەتلىرىنىڭ چاڭئەن، لوياڭ، لياڭجۇلاردا داغدۇغلىق ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر تەركىبى، ئوتتۇرا ـ دەرىجىلىك ئاسىيا مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنى ئوتتۇرا دىيارغا تونۇشتۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ئاتاقلىق خانىش ئاسىنە تەسىرىدە كۆسەنسىڭ سۈجۇب ۋە ئۇنىڭ 52 تېمپېراتسىيىلىك مۇزىكىشۇناسلىق نەزەرىيىسى بىلەن بىر ۋاقىتتا نورۇز پائالىيىتىمۇ چاڭئەنگە كىرگەن. ئۇ يۇەندا شياڭنىڭ تۇنجى يىلى (579) 11 ـ ئايدا ئاسىنە رىياسەتچىلىكىدە چاڭئەندە 5 ـ قېتىملىق نورۇز — سۈمۇز پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، پادىشاھ ئەمەلدارلىرى بىلەن بۇ پائالىيەتكە قاتناشقان. نورۇز — سۈمۇز پائالىيىتى تاكى كەيىۋەن يىللىرىدىن كېيىن ئۆكلۈك (روشەن بۇخارى) — سۆيگۈن توپىلىگى مۇناسىۋىتى بىلەن چاڭئەن ـ لوياڭلاردا داۋاملىشىپتىن توختىغان. شۇنداق بولسىمۇ نورۇز پائالىيىتىنىڭ چاڭئەندە ئىككى يېرىم ئەسىر ئىناۋەتلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تارىخىي رېئاللىق. خى چاۋنىڭ «مەيخانىدىكى خۇ قىزغا ئاتاپ» دېگەن نەزمىسىگە قارىغاندا شۇ چاغدا چاڭئەندە نورۇز ناملىق مەيخانىلار بولغانلىقى مەلۇم. نەزىم مۇنداق باشلانغان:

«باش باھار مەيخانىسىدا ئولتۇرۇر ئۇيغۇر قىزى،
قولىدا پەيتارى چالغۇ، تۇن ئارا جاڭ ـ جاڭ چېكىپ.
سۇس قەراۋ بولسىمۇ ئاستى، ئۇستىدە بولغۇن جوگا،
قىپقىزىل شىرداق تۆپىگە ئاي تۇرار شولا چېچىپ»

⑬ «ئالتۇن يارۇغ» قا قارالسۇن.

ایی بەي «باهار كېچىسى لويانگدا نەي ئاڭلاش» دېگەن شېئىرىدا غەربىي دىيارلىق مۇساپىرلارنىڭ مەشھۇر يۈرت سېغىنىش كەيپى بولغان «سۇنغان تاللار» كۈيىگە نەي چالغىنىدا لويانگدا تۇرۇپ قالغان باشقا يۇرتلۇقلارنىڭمۇ بۇ ئايەم كېچىسى ئۆز يۇرتىنى سېغىنىدىغانلىقىنى مۇنداق يازغانىدى:

«قايسى ئۆيكىن قاش تېشى نەينىڭ ساداسى مۇڭلىغان،
تولدى لوياڭ شەھىرىمۇ زوقۇ ھاۋاغا شۇ ھامان.
نەغمىدىن سۇنغان سۆگەتتال كۈيىنى ئاڭلاپ كېچە،
يوق كىشى يۇرتىنىڭ سېغىنچى قەلبىنى تولدۇرمىغان».

غەربىي دىيارنىڭ كۆسەن، ئىدىقۇت، قاراشەھەر، قەشقەر قاتارلىق جايلىرىدا كەڭ ئوينىلىدىغان نورۇز مەشرەپ ئويۇنلىرىدىن بىرى «سۇمۇز» بەزمىسى بولىشان. «سۇمۇز» مەشرەپى ھەققىدە قەشقەرلىق مەشھۇر بۇددا ئالىمى خۇيلان (737 — 820) «نوم سۆزلۇكلىرىنىڭ شەرھى»، دۇەن چىڭشى «يۇييياگدا يېزىلغان خاتىرىلەر»، «كونا تاڭنامە»، غەربىي رۇئلار تەزكىرىسى»، «يېڭى تاڭنامە. غەربىي دىيار تەزكىرىسى»، «جۇ نامە. پادىشاھ شۇەندى خاتىرىلىرى»، «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى. 34-جىلد نەغمە بۆلۈم»، «قامۇسنامە»، «كىتاب مەھكىمىسىنىڭ ئەسلى پۈتۈكلىرى»، «ھۇجەتلەر ئۇستىدە ئومۇمىي مۇھاكىمە»، ۋاڭ مىڭچاڭ يازغان «دەبدەبە نامە»، «بۇيىۋۇك ياپون تارىخى. ئەدەب نەغمىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەردە كەڭ تەلقىن قىلىنغان. يۇقىرىدىكى كىتابلاردا شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلار ۋاقتىدا ئېيتىلىدىغان بۇ ئويۇنىنىڭ ۋۇزىتىيەن زامانىدىن باشلاپ خانلىق ئىشتراك قىلىپ كۆرىدىغان ھالەتتە قانۇنلاشتۇرۇلۇپ كەڭ ئومۇملاشقانلىقى ئىزاھلانغان. يۇقىرىدىكى كىتابلار بىردەك بۇ ئويۇنىنىڭ قىش ئاخىرلىشىپ باھار كىرىش ۋاقتىدا ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى، ۋۇزىتىيەزىنىڭ شىمالۇك 2 - يىلى (705) 3 - ئايدا بۇ ئويۇن 7 كۈن داۋام قىلغانلىقى، جىڭيۇننىڭ 2 - يىلى (711) يىل ئاخىرىدا تاڭ شۇەندىنىڭ كەيپىيۇەن 7 - يىلى (719) 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى بۇ ئويۇنىنىڭ ئوينالغانلىقى، سۇمۇز ئويۇنى بەزىدە «سارت مۇز»، «سامۇز» نامىدا چاڭئەننىڭ لىچۇەن مەھەللىسىدە، لويانگنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىدا ئوينالغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

ئالاھىدە ئېتىنىڭ تۈس ئالغان نورۇز بەزمىسى «سۇمۇز»، «سوغۇقتا سۇ چېچىپ مۇزلىتىدىغان غوز ئويۇنى» (泼寒胡戏) بولۇپ، ئۇ قۇرغاق زېمىندىكى سۇغا بولغان تەشنالىقىنى ئىزھار قىلىپ، سۇ تەلەپ قىلىدىغان مەزمۇنلار بىلەن تولغانىدى. بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەر بىلەن ئىھلق ئارىسىدا ساقلانغان:

«يىل بېشى نوروز كۈنى،
ئالەم گۈلىستان بولغۇسى.
ئاسماندىن يەر يۈزىگە،
ئابرۇ رەھمەت ياققۇسى».

دېگەن بېيىت مەزمۇنىدىكى ئوخشاش بولغان. تارىخىي مەنبەلەردە بۇ ئويۇن «كۆك كۆز، قىزغۇش ساقال غەربىي دىيارلىق ئوغۇزلار تەرىپىدىن ئويناندۇ»، «باشلىرىغا ئۇنچە ـ ياقۇت تاج كىيىپ ناخشا ـ ئۇسسۇل ئويناپدۇ»، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گۈل ـ يوپۇقدالغان غوز تۇلپارلىرىغا مىنىشىپ مەيدانغا كىرسە، بىر قىسمى يېرىم يالىڭاچ، پىيادە مېڭىپ، قوللىرىغا سۇ تولدۇرۇلغان تۇلۇم تۇلۇپ مەيدانغا كىرىشىدۇ، «دەرھال قاينام ـ چۇقانلىق»، «داقا ـ دۇمباقلىق ئۇسسۇل» مەنزىرىسى شەكىللىنىدۇ، «سۇ چېچىشىپ كۆڭۈل ئېچىشىدۇ»، ناخشا تېكىستلىرى تېيەنباۋنىڭ 13 ـ يىلى (754) «تەشەككۇر شاھىمزىنىڭ شەپقىتىگە» دەپ ئۇزاھلانغان.

«سۇمۇز» گەرچە تولۇمغا سۇ ئېلىپ چېچىپ مۇز ھاسىل قىلىدىغان ئويۇن بولسىمۇ، ئۇ «كۆك مەشرەپى» ئىدى، «كۆك مەشرەپى» دەسلەپ «سۇما»⑭ ـ ئۇنداق ئەمەس ئاتالغان. سۇما مەشرەپتە تەييارلىنىدىغان نوروز تامىقى «سۇمۇلەگ» دېيىلەتتى.

نوروز مۇناسىۋىتى بىلەن خان ئوردىسىدىمۇ بەزمىلەر ئۆتكۈزۈلگەن. جاڭخو ئۇزۇنىڭ «بوراق ئۇسسۇلى» نامىلىق شېئىرىدا نەۋباھار مۇناسىۋىتى بىلەن شىڭچىڭ گۈەن قەسىدە ئۆتكۈزۈلگەن بەزمىدىكى ساقى (بوراق) ئۇسسۇلى تەسۋىرىدا مۇنداق يازغانىدى:

«نەۋباھار جەنۇبىي باغدا گۈل يۈزىن ئاچقانىدا،
لياڭچۇ بەزمىگە ئۇسسۇل ئەۋجىگىدىمۇ چىقتى يانا.
قولىدا ئالتۇن قەدەھ ئۇسسۇل تۈگەركى چاغىدا،
ئالدى شاھىم بىر كۈلۈپ تۇتقان قەدەھنى قولىغا.»

نوروز بايرىمىدا ساقادى ئويناش ئەھۋالىمۇ يېزىپ قالدۇرۇلغان. جاڭ زۇ «ئوردا ۋە ئاۋام خاتىرىلىرى»، «كونا تاڭنامە. روي زۇڭ خاتىرىسى» دېگەن كىتابلارىدا شەيئەنىڭ 2 ـ يىلى (713) ـ ئايىنىڭ 15ـ16 ـ كۈنلىرى ئىمپېراتورنىڭ دارۋازىسى سىرتىدا 20 جاڭ ئېگىزلىكتە ساقادى ـ پانۇس چىراق چاقنىلىكى ئورنىتىلىپ ئوچ كۈن بەزمە قىلىنغانلىقى، پادىشاھ روي زۇڭنىڭ بۇ ئويۇننى كۆرگىلى كەلگەنلىكى ئوچۇن شۇ يىلى 2 ـ ئايىنىڭ 1 ـ 2 ـ كۈنلىرى يەنىشىمەن

⑭ «دىۋان لۇغەتىت تۈرك»، 3 ـ توم، 322 ـ بەتكە قارالسۇن.

دەرۋازىسى يېنىدا ساقادى ئويناىغانلىقى، پادىشاھنىڭ غەربىي دىيارلىق ئاتەشپەرەست راھىب پوتو بىلەن دەرۋازا راۋىقىدا ئولتۇرۇپ تاماشا قىلغانلىقى يېزىلغان. «جىڭ ـ چۆ سالنامىلىرى»دا ساقادى ـــ پېقىرىغۇچ چاق ئويۇنىنى شىمالىي غۇز ئويۇنى دەپ ئىزاھلىغان.

سۇڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىتقا كەلگەن ۋاڭ يەندى «ئىلگىرىتقا ئەلچىلىك خاتىرىلىرى» دا: «ئايالالار باشلىرىغا سومۇز دېگەن ياغ دۇپپا كىيىدۇ؛ كۆمۈش ياكى سىرىق مىس قاچىلارغا سۇ قاچىلاپ قىزغىنلىقتا بىر ـ بىرىگە سۇ چېچىشىدۇ» دەپ يازغان.⑮

شۇنى تىركەپ كېتىش ھاجەتكى، قەدىمكى جەڭگىۋار تۈرلاردىن ماسساگېتلار بىلەن ياۋچىلارنىڭ ئېتنىك گەۋدىسىدىن ھاسىل بولغان ۋە جۇڭگو يىلنامىلىرىدا «توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان سوغدىلار ئىزچىل ھون، كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقلىرى تەسىرىدە بولۇپ كەلدى ۋە قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلىشىپ كەتتى. سوغدىلار ئارىسىدا نورۇز (Nau - sard) پائالىيىتى خېلى قويۇق ساقلانغانىدى. سوغدىلار ئەمەلىيەتتە بۇخارا ـ سەمەر قەنتىدىن باشقايەنە تۈرپان ـ لوپ ئويمانلىقلىرىدا، جەنۇبىي ئوردۇستىكى ئالتە سۇ رايونىدا ياشىدى. «تونېيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا: «سوغۇق بۇدۇن قوب كېلىشى» (سوغدى ئىلى تولۇق كېلىشتى) دېيىلسە، «مۇيۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا: «سوغداق تاپقاچقا سىلەنكادا باي بالىق يايتى بەرتىم» (سوغدى بىلەن تاپقاچقا سىلىنگىدا باي شەھەر بەردىم» دېيىلگەن. «بىلكە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «سىگىز يىگىرمە ياشىما ئالتى سۈپ سوغداق تاپا سۆلەتىم» (28 يېشىمدا ئالتە سۈدىكى سوغدىلار يېرىگە يۈرۈش قىلدىم) دېيىلگەن. ئەينى يىللاردا سوغدىلار نورۇز پائالىيەتلىرىگە كەڭ قاتناشقان.

يەنە شۇمۇ دىققەتكە سازاۋەرکى، جەنۇبىي جۇڭگودىكى تەيزۇ ۋە بۇلاق، بىڭ لۇك، ئاچاڭ قاتارلىق مىللەتلەرمۇ يېڭى يىل بايرىمىدا سۇ چېچىش پائالىيىتى ئېلىپ بارىدۇ. تەيزۇچە «شاڭگەن» (干尚)، تايلاند، لائوس ۋە كامبودژادا «ۋۇگەن» (干未) دەپ ئاتالغان؛ ۋەسلى ئارىيانچە «چاغان» دەپ ئاتالغان باش باھار بايرىمى ئەسلىدە ئارىئانچە، كېيىنچە سانسكرىتتە «پېقىراش»، «يىل ئۆرۈلۈش»، «پەلەك چەرقى پېقىراش» دېگەن دەندە بولۇپ، دەل بىزنىڭ ساقادى ئويۇنىمىزدىكى «ساقا» ئىبارىسىنى ئىپادىلەيدىكەن. ئۇلار مىنايا بۇددىزمى ۋاستىسى بىلەن 12 ئۆكەكشىكى بېلىق قوزا ئىبىسىغا ئۆتكەن ۋاقىتنى يېڭى يىل بېشى دەپ قارىغان. ۋەھالەنكى بۇ ۋاقىت تەيزۇ كالېندارىنىڭ 6 ـ ئايغا، ھىلادىنىڭ 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدىكەن. تەيزۇ كالېندارى «زوۋېگى لى» (祖朋噶历) كالېندارى دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ئۇنى «شى دەن كالېندارى» (西坦历) دەپمۇ ئاتىشىدىكەن. ئۇلار

⑮ تەپسىلىي ئۇچۇرغا قارالسۇن: «شەرقىي ئوكيان مۇزىكا تارىخى»، 116 ـ بېتىدىكى ئەسىلدىن ئېلىنىدى.

بۇ كالېندارنى تاڭ سۇلالىسى گۈەنجىڭنىڭ 3 - يىلى — 638 - يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن (يېڭى يىل كۈنى) باشلاپ ئىشلىتىشكە باشلىغان.⑯ بۇ نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟

بۇ تۈرغاق ئوتتۇرا ئۆە مەركىزىي ئاسىيا رايونلىرىدىن پەرقلىق بولغان بۇ سۇلۇق دىياردا نورۇز — ساقان بايرىمىنىڭ يېڭى يىلنى بېلىق بىلەن قارشى ئالىدىغان ئادەتلىرى ئىنتايىن كۆپ. مەسىلەن: ئوتتۇرا ئۆە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىدىن قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ئۆە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تۆت پەسىل روشەن بولغان كالېندارچىلىق ئالىمىدىن بۇ ئىنسانىي پەسىل، يامغۇرلۇق پەسىل، سالقىن پەسىللەردىن ئىبارەت ئۈچ پەسىل ھۆكۈم سۈرىدىغان سۇلۇق دىيارغا ئۇدۇلمۇ - ئۇدۇل كەلمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ئۆە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قۇرغاقچىلىققا قارشى ھۆل - يېغىن تىلەش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان «سۇ مۇز» پائالىيىتى، بۇ سۇلۇق رايوندا ھاۋانىڭ قىزىپ كېتىپ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە قارشى «سۇ چېچىش بايرىمى» شەكىلىدە قوبۇل قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بايرام زادا ئاستىردىزم — بۇددىزم ھېنايا مەدەنىيەتلىرى ئارىلاشقان زامانلاردا تارقالغاندەك قىلىدۇ. بىز بۇ سۇلۇق دىياردا يېڭى يىلنى قېيىق بەلگىسى بىلەن ئۆتكۈزۈش ئادىتىنى ئويلىغىنىمىزدا بايقال - لېنا دەرياسى ئاغزىدىكى چىڭگىزخان جىلغىسىغا (بۇ نام كېيىنكى نام، ئەلۋەتتە) سىزىلغان قىيا سۈرەتلىرىدىكى قېيىق بەلگىسى كۆرۈنۈشلىرىنى قەدىمكى نورۇز پائالىيەتلىرىنىڭ تەسۋىرى دەپ ئاتاشقا ھەقلىمىز.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇزلار ئارىسىدا نورۇز ئېنىقسىزى مىللىي بايرام سۈپىتىدە ئىزچىللاشمىغان. ئۇ پەقەت ئاتەشپەرەستلىك دىنىي يېپىنچىلىرىنى چۆرىدەپتىن، خالاس.

نورۇز پائالىيىتى ئەرەب سەركەردىلىرى قاتتىق باستۇرۇپ كىرگەن بۇخارا - سەمەرقەنت رايونىدا قاتتىق تەقىپ قىلىندى. شۇنداقتىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا غوز تۈركىلىرى بۇ ئېنىقسىزى ئۇزاق زامان داۋاملاشتۇرۇشتى. ئۇلار بەزىدە بۇخارا يېنىدا ئەپراسىياپ دەۋرىدىن قالغان سىياۋۇش قەبرىگە خۇددى «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگىنىدەك ئاتەشپەرەسلىك خوراز قۇربانلىق قىلىش بىلەنمىدا زادا ئاستىردىزم شەكلىدىكى نورۇز پائالىيىتى ئېلىپ بارسا، بەزىدە يىراق جىلغا ئۆە غارلاردا نورۇز مەشرەپلىرى ئېلىپ بېرىشتى. راخمانوۋ «ئۇزبېك تېياتىر تارىخى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 63 - بېتىدە كۆرسىتىشچە، كاقتا قورغاندىكى ئەۋلىيا تېپە غاردا يوشۇرۇن ئەر - ئايال مەشرەپلىرى

⑯ جاڭ فۇسەن بىلەن جۇ كۇاڭيۇي بازغان «باشلانغۇچ ئادەم ئەزىزلىدىكى جاھان» ناملىق كىتاب، يۇننەن مىللەتلەر ئەدەبىياتى، 1986 - يىل ئەشرى، 155 - 157 - بەتلەرگە؛ خەن زۇلىن: «نورۇز پەسلى ئويۇنى ۋە سۇ چېچىش بايرىمىنىڭ كېلىپ چىقىشى (شائدا ئەپەندىنى خاتىرىلەش ماقالىلار توپلىمى). 103 - 100 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ئۆتكۈزۈلگەن. قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن قايتاجانلىشىشقا باشلىغان نورۇز پائالـ
يىتى يېقىنقى يىللارغىچە داۋاملاشقان. ئەرەب ئالىمى ئەل خىسرەۋى XI ئەسىردە
بۇ جايلاردا نورۇز كۈنىدىن ئىلگىرى 12 قاچىدا بۇغداي، ئارپا، ماش، كۈنجۈت
قاتارلىق «كۆك (سۈما)» لەر ئۆستۈرۈلۈپ، نورۇز كۈنى ناخشا ئوقۇپ، مەدھىيىلەر
ئوقۇلىدىغانلىقىنى يازسا، 19- ئەسىر بېشىدا كى. كىرتېر ياسانخان جامائەتنىڭ
قالپاقلىرىغا قەغەز گۈللەر تاقاپ، ئىككى ئۈدۈل ئېگىزلىككە تۇپلىنىپ، ناغرا - سۇنای
بىلەن ئوغلاق تارتىپ، مەرگەن ۋە پالۋانلىق كۆرسىتىپ، ساما ئويناىدىغانلىقىنى
يازغانىدى. نورۇز ئالدىدا قالپاقلىرىغا قەغەز گۈللەر تاقاش دېگەنگە كەلگەندە كۆسەنـ
لىك ئاقارى ماندا ئىشلىگەن «باھار بۇلبۇل ناۋاسى» كۈيىدىكى بېشىغا گۈلدىن تاج
تاقاش يوسۇنى كۆز ئالدىمىزدا نامايەن بولىدۇ. بۇ كۈيگە باغلانغان تېكىستە: «بـەك
گۈزەل گۈلنى تاقاپ تۇرغان سىياقى ھەممىدىن» دېيىلگەن.

نورۇز پائالىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا «زارا ئاستىردىم» (زارا ئاستىردىم
شەكلىدىن تاشقىرى، ئوچۇق - ئاشكارا «كۆك (سۈما) مەشرەپى» شەكىلىدە، «نـورۇز
بايرىمى» شەكلىدە ئىزچىللاشىپ كەلدى. قىدان شاھزادىلىرىدىن يىلۈيچۇسەي
(1190 — 1244) 1222 - يىلى غەربىي دىيارغا كەلگەندە نورۇز بايرىمى ئەدەـ
لەتىن ئاخىرلاشقانىدى. ئۇ «بىكەتتە نورۇز تامىقى يېيىش» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق
يازغانىدى:

«ئەمدى ئۆتكەن نورۇزنى ئۇنتۇپتىمەن ناگەھان،
تېتىپ كۆرمەكچى بولدۇم نورۇز تامىقىن بۇ ئان.
ياغاچ ئاياقتا يىددىم كۈمۈشتەك ئۇگرە چۆپنى،
قۇم قازاندا باشقىمۇ تائام بار قاياناپ تۇرغان.

پىياز بىلەن كۈنجۈتنى تەكشى سۈرتكەن ئاق نانغا،
كۈدە، سامساق كۆكىنى قوشۇپ يېمەك ھەم ئوبدان.
بىر قېتىم تويۇپ يېمەك پادىشاھلىق ھوزۇرى،
ھاجەت ئەمەس ھەمىشە زىيادەت يەپ ئولتۇرغان.»

ئۇيغۇر شائىرى سۈدىنچ ھىيا (گۈەن يۈنشى 1286 — 1324) «ئەجدىھا سىزىش
نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدا باھار يېتىپ كېلىشى بىلەن قارابالىغاسۇنىدىكى ھـون
تەكرىقۇتسىنىڭ ئەجدىھا قەسرىدىدە باھار كۈتۈۋېلىنىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ مۇنـداق
يازغانىدى:

«.....

ئۇچۇپ كەلدى ئەجدىها قار مۇزدىن ياساپ دەريا،
لىغىلداپ قالدى كۆللەر مەي تولغان قەدەھ گويا.
مەينى ئىچىپ ئەجدىها كۇن چىقىشقا پۇركىپتى،
باھارغا چۆمدى ئالەم ئەجدەر قەسىردەك مانا!»

ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن مەۋلانا لۇتپى ئۆز داستانىغا «گۈل ۋە نەۋرۇز» دەپ نام بەردى. ئۇ داستان قەھرىمانىنى نەۋرۇز نامىدا ئاتاش بىلەن بىللە، باھار ئەيياملىنى قارا قۇلۇله قېپىدىن چىققان ئاپئاق مەرۋايىتتقا ئوخشىتىپ مۇنداق يازدى:

«يېڭى يىلنىڭ بېشىدا روزى نەۋرۇز،
سەدەفتىن چىقتى بىر دۇرى سەب ئەفروز.
چىمەنلەر بولدى جەننەتتىن نەمۇدار،
ئاچىلدى گۈل، ساچىلدى مۇشكى تاتار».

ئەلىشىر نەۋائى «نەۋا دىرۇش شەباب» ناملىق غەزەللەر دىۋانىدا «نەۋرۇز» ھەققىدە غەزەل يېزىپ: دەھرىدىن دەرد چەكسەك، كۆڭۈلگە غەم تېشىنى توپىلمۇ ئالما! شاتلىق شارابىنى زامانىدىن ئۇزۇنلىرەكى كۆتەرگىن! تەبىئەت كۆك بوز ئاتقا مىنگەندە سەنمۇ ياپيېشىل ياشىرىپتۇر! ئالەم ئاتەشتىن قۇياش بىلەن جىلۋىلەنگەندە، سەنمۇ جامالىڭنى ئالەمدەك قەزارتقىن! چۈنكى ئىنسان ئۇچۇن كۆڭۈل دېگەن نەرسە سەييات قولىغا يېڭىلاتىن ئۆگىتىلگەن ئوۋ قۇشىغا ئوخشايدۇ! دېگەن پىكىرنى ئىپادىلىدى.

4 . خاتىمە: نورۇزدىن نورۇزغا ھول زەپەر قۇچۇپ ...

نورۇز ئۇيغۇر ئېتنىڭ ھاياتىدا ئۇزاق ئەگرى ـ تۇقاي يىللارنى باشتىن كەچۈرۈپ، يىپەك يولى خەلقلىرى ئالاقە تارىخىغا، ئىلىممىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. ئۇ گەرچە يىراق ئۇتمۇشتە تەبىئەت ئىلاھىچىلىقى ۋە ئاتەشپەرەستلىك پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپمۇ، داۋاملىق راۋاجلىنىش ئاساسىدا پۈتۈنلەي ئەنئەنەۋى مىللىي بايرام خاراكتېرى ۋە تۇسىنى ئالغان .

نورۇز ئۇيغۇر ئېتنىڭ مەدەنىيىتىدە كۆپ قىرلىق، باب ۋە رەڭگارەڭ فولكلور قاتلىمى ھاسىل قىلغان.

ئۇ بايرام سۆزىتىدە: «زارا خەتمە»، «نورۇز ئايىم»، «سۇمۇلە زاغان»، «نورۇز كالېندارى» (نەۋ سىردىچ)، «نورۇز كۆكى»، «نورۇز تامىقى»، «سۇمىلەك»، «نورۇز

مەشھۇر تاتار شائىرى ئابدۇللا توقاي شېئىرلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا

رەھمىتۇللا جارى

1

تالانت ـ كىشىدە كىم ئۇچرايدىغان نادىر خىسلەت. ئۇ ھەر كىمگە نىسىپ بولمۇرمەيدۇ. دۇنيادا ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىملار، پەيلاسوپلار، ئەدىب ۋە شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ پاراسەتلىكلىكى ۋە ئىستېداتى ئارقىسىدا تەبەپەككۇر دېگىزىدىن ئېسىل دۇردانە، گۆھەرلەرنى تېرىپ، جاھان مەدەنىيىتى خەزىنىسىنى بېيىتىپ كەلدى.

بولاق»، «نوروز بوۋاي» قاتارلىق پائالىيەتلەر تۇرۇكىمنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇ مەشرەپ سۆزىتىدە: «سۇ مۇز بەزمىسى»، «نوروز مەشرىپى»، «كۆك مەشرىپى»، «نوروز بايات»، «نوروز بۇزرۇك»، «نوروز ناۋا»، «نوروز ھۆسەينى»، «نوروز خارە»، (يىپەكچىلەر نوروز مەشرىپى)، «نوروز مۇقام» قاتارلىق پائالىيەتلەر تۇركۇمىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇ شېئىرى ماھارەت سۆزىتىدە: «بالىلار نوروز نامىسى»، «نوروز قوشاقلىرى»، «باھارىيات قەسەملىرى» قاتارلىق بېيىت ـ بېغىشلىما ئىجادىيەت سېكىلىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇ تەنھەرىكەت سۆزىتىدە كۆپلىگەن ئويۇن ـ تاماشا ۋە بەيگى پائالىيەتلىرى تۇركۇمىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇلارنىڭ ھەرقايسىسى خۇسۇسىدا پاي مەزمۇنلۇق مەخسۇس ئەسەر يېزىش مۇمكىن.

نوروز ھادىسىسى ئۇيغۇر خەلقىدە خۇددى مۇقام ھادىسىسىدەك ئۇزاق ۋە مۇتەۋەر مەدەنىيەت سەھىپىسى ياراتقان ھاياتىبەخش ۋە ئىلھامبەخش قوليكاتۇر مەكتىپى، سەنئەت ـ تەنھەرىكەت مەيدانى، شېئىرىيەت مۇنبىرى، دوستانىلىق بەلبېغى ۋە ئۇمىدۋارلىق مەشئىلى بولۇپ كەلدى. ئىشىنىمىزكى، خەلقىمىز ئۇنى ئىناقلىق ۋە زامانىۋى ئاڭ تەرغىپ قىلغۇچى ھېكمەت ۋە سەنئەت چېچەكىلىرى بىلەن بېزەپ، سوتسىيالىستىك يېڭى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ كىرىستال قىرلىق ئاجايىپ نادىر جاھانىنامىسى ۋە ئىپتىخارلىق قامۇسىغا ئايلاندۇرغۇسى.

ئۇلارنىڭ نامى تاريخ سەھىپىسىدە پارلاق يۇلتۇزدەك نۇر چېچىپ كەلمەكتە.

تاتار خەلقىنىڭ مەشھۇر شائىرى ئابدۇللا تۇقاي ئۆز دەۋردە ئاجايىپ سېھىرلىك كۈچكە ئىگە ئۆتكۈر پىكىرلىك شېئىرلىرى بىلەن تاتار خەلقى ئىچىدە تېز تونۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدىمۇ كەڭ شۆھرەت قازانغان. ئۇ قىسقىغىنا ئۆمرىدە تاتار بەدىئىي ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچى سۈپىتىدە ئۆز خەلقى ئۈچۈن ئۇلۇغۋار خىزمەتلەرنى قىلىپ، تاتار تارىخىدا مەڭگۈ ئۇنتۇلماس بىر نامنى قالدۇرۇپ كەتتى.

ئابدۇللا تۇقاي ياشىغان دەۋر① تاتار خەلقىنىڭ مەشھۇر مەرىپەتچىسى شاھابىددىن مارجانى② باشلاپ بەرگەن يېڭى زامان مەرىپەتچىلىكى راسا گۈللەپ، روناق تېپىۋاتقان، مەدەنىيەت ئاقارتىش ئىشلىرى يېڭىباشتىن يۈكسىلىشكە قەدەم قويغان، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى يېڭىچە ئۇسۇلغا كۆچۈش تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان، يېڭى - يېڭى گېزىت - ژۇرناللار ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىپ، يېڭى ئاك، يېڭى پىكىر ۋە تەرەققىياتقا ئىنتىلىش تەۋىخۇسى كۈن سانايا كىشىلەر ئېڭىدا يىلتىز تارتىشقا باشلىغان، كونىلىققا، مۇتەئەسسىپلىككە ۋە ئەۋھام - خۇراپاتقا قارشى كۈرەش كەڭ قانات يايغان دەۋر ئىدى.

مەلۇمكى، ئىسلام مەدەنىيىتى نۇرغۇن جەھەتتە ئىلغارلىقنى، جەمئىيەتنى گۈللەندۈرۈشنى، ياخشى ئەخلاق، گۈزەل تۇرمۇشنى، دۇنيادا ھالال ئەمگەك قىلىپ، بايلىقات تۇرمۇش كەچۈرۈشنى ياقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇزۇن يىللار جەريانىدا ئىسلام دىنىنىڭ ھامىسى تونىغا ئورىنىۋالغان موتەئەسسىپ كۈچلەر، جاھىل موللىلار، رىياكار ئىشانلار خۇراپاتلىق سېھىرگەرلىكىي بىلەن كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆزىنى پەردىلەپ، شۇ ئارقىلىق باشقىلارنىڭ قان - تەرى ھېسابىغا پارازىتلىق تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەنىدى. تەبىئىيكى، ئەشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى ئاۋام خەلق نادان، جەمئىيەت قالاق، تۇرغۇن، نامراتچىلىق ھالەتتە قېلىپ كەتتى يەنە. بىر تەرەپتىن مەكتەپ - مەدرىسىلەردە ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى كونىچە ئۇسۇلدا داۋام قىلىپ كەلگەنلىكتىن، ماتاردىپ تەرەققىي قىلالمىدى، ئىسلام - يەن ۋەكىللىرى ۋە ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ئاز يېتىشىپ چىقتى. بۇ ئەھۋال ئىسلام مەملىكەتلىرىدە، جۈملىدىن تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەردە ئومۇمىي ئورتاقلىققا ئىگە ئىدى.

ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تاتار خەلقى بالدۇراق ئويغاندى. ئابدۇللا توقاي ياشىغان دەۋرىدىكى يېڭى زامان مەرىپەتچىلىكى ھەرىكىتى ئالدى بىلەن جاھالەتكە خاتىمە بېرىشنى، جەمئىيەتتىكى يامان ئىللەتلەرنى يوقىتىپ، كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى ئېچىشنى مەقسەت قىلاتتى. بۇ ھەرىكەتنىڭ بېشىدا تاتار

① شائىر 1886 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1913 - يىلى ۋاپات بولغان.

② شاھابىددىن مارجانى (1818 - 1889) — تارىخ، ئېتنوگرافىيە ئىلمى بويىچە نام چىقارغان مەشھۇر تاتار ئالىمى.

مەرپەتچىسى ھەم ئەدەبى قەيۇم ناسىرى، قىرىم تاتارلىرىنىڭ مەشھۇر ئەدەبى ئىسمائىل غەسپىرىنسكى، يېڭى زامان ئىسلام يەيلاسوپى دەپ نام چىقارغان مۇسا بىگىيېۋ (مۇساجارواللا)، ئىلغار پىكىرلىك دىنىي ئالىم رىزائىددىن بىنىنى پەخرىددىن، شۇنىڭدەك پاتىخ كەرىموۋ، پاتىخ ئەمىرخان، ھادى مەقسودى قاتارلىق تەرەققىپەرۋەر ئەدىبلەر تۇراتتى. ئۇلار «ئىەرەب، پارس تىلىدا ئەسەر يازمىسا ئالىم ھېسابلانمايدۇ» دېگەن پەتىۋانى چۆرۈپ تاشلاپ، مىللىي تىلدا يۇقىرى سەۋىيىلىك، چوڭ ھەجىملىك ئەسەرلەرنى يورۇقلا چىقىرىشقا باشلىغان. ئەينىي زاماندا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز ئالدىغا نەشرىيات ۋە مەتبەلەرنى قۇرۇپ، بەس-بەستە گېزىت-ژۇرناللارنى چىقارغانىدى①. مەسىلەن، رىزائىددىن بىنىنى پەخرىددىن «شۇرا» ناملىق ئىلمىي-ئەدەبىي ژۇرنالنى، فاتىخ كەرىموۋ «ۋاقىت» گېزىتىنى، ھادى مەقسۇدى «يۇلدۇز» گېزىتىنى چىقارغانىدى.

يېڭى زامان ئەدەبىيات ۋەكىللىرىدىن قەيۇم ناسىرى، مەجىد غەپۇرى، سەئىد رەمىيېۋ، ئەلى ئەسقەر كامال، ئالىمجان ئىبراھىموۋ، سەدرىددىن مەقسۇدى، قاتارلىق يازغۇچى، شائىرلار شۇ زامانلاردا ئۆز ئانا تىلىنىڭ گۈزەللىكىنى ياقلاپ چىققان نوپۇزلۇق شەخسلەر ئىدى. شۇلار قاتاردا ئابدۇللا توقاي يېشىنىڭ كىچىك بولۇشىغا قارىماستىن ئۆزىنىڭ ئوتلۇق شېئىرلىرى بىلەن ھەممىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى ئۆزىگە تېزلا جەلپ قىلىپ، تاتار مەتبۇئاتىدا ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن بىر شەخسكە ئايلانغان.

2

ئابدۇللا توقايىنىڭ تەرجىمھالى خېلى قىزىقارلىق لېكىن بىز بۇ ماقالىمىزدا ئۇنىڭ تەرجىمھالىي توغرۇلۇق ئانچە ئۇزۇن توختالمايمىز. ئابدۇللا قازان شەھىرىدىكى 60 چاقىرىم كېلىدىغان قۇشلاۋىچ يېزىسىدا بىر موللا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، بەش ئايلىق چېغىدىلا ئاتىسى ۋاپات بولغان، ئۇزۇن ئۆتمەي ئانىسى ئۇنى بىر كەمبەغەل مومايغا بېقىپ تۇرۇشقا تاپشۇرۇپ، ئۆزى باشقا بىر يېزىنىڭ ئىمامىغا تۇرمۇشقا چىققان، 3 ياشقا كىرگەندە ئانىسى ئۇنى مومايىنىڭ ئۆيىدىن ئۆز يېنىغا ئېلىپ كېلىۋالغان، لېكىن ئاردىدىن بىر يىلغىچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئانىسىمۇ قازا تېپىپ، ئابدۇللا پۈتۈنلەي يېتىم بولۇپ قالغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ تۇزۇكرەك يېقىن تۇغقانلىرى بولمىغاچ، ئاۋۋال قازان شەھىرىدە، كېيىن بۇ شەھەر قېشىدىكى بىرنەچچە يېزىدا يات كىشىلەرنىڭ قولىدا قېقىلىپ-سوقۇلۇپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكىچە ئېغىر يېتىمچىلىك دەردىنى تارتقان. ئابدۇللا 7 ياش ۋاقتىدا

① توقاي 1910 - يىلى «ۋالت - يۇلت» ژۇرنىلىدا بېسىلغان كىچىك فېلىيېتونىدا 40 قا يېقىن گېزىت ژۇرنالىنىڭ ئىسمىنى تىزىپ چىققانىدى.

قەرلاي يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپتىمە تەخمىنەن ئىككى يۈز ساۋادىنى چىقارغان. ئاندىن 1895 - يىلى ئۈرالىسىدىكى شەھەرلىك كېلىپ، بۇ يەردە رەسمىي مەدرىسە ھاياتىنى باشلىغان. دەسلەپتە رۇس تىلى سىنىپىدا ئوچ يىل ئوقۇپ، ئۇنىڭ ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئەرەبچە - پارسچە ئوقۇشقا كىرىشىپ كەتكەن. ئۇ بىرەك زېرەك بولغاچقا ئون يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت جەريانىدا روسچە، ئەرەبچە، پارسچە تىلىنى مۇكەممەل ئىگىلەپ قالماستىن، بەلكى ئۆز زامانىسىنىڭ تەلىپىگە يارىشا چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق بىلىم ئېلىشقا مۇيەسسەر بولغان. ئۇنىڭ تەرجىمىھالىغا ئائىت بەزى كىتابلاردا توقاينىڭ تاتارچە، روسچە گېزىت - ژۇرناللارنى تەشنالىق بىلەن ئوقۇپ تۇرغاندىن تاشقىرى شۇ چاغلاردا بۇ مەدرىسەگە پوچتىدىن كېلىپ تۇرغان ئەرەبچە، تۈركچە گېزىتلەرنى، شۇنىڭدەك قەرەم، ساكۇ، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە چىقىدىغان گېزىت - ژۇرناللارنى تەرك ئەتمەستىن كۆرۈپ بارغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ.

توقاي ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا باشلىغان. ئۇ بىر تەرەپتىن ھەرقايسى چوڭ گېزىت - ژۇرناللارغا ئۆزىنىڭ يازغان شېئىر - ماقالىلىرىنى داۋاملىق بېرىپ تۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز تۇرمۇشىنى قامداش ئوچۇن دەرستىن سىرتقى ۋاقىتتا باسمىخانىدا نابورچىكلىك ۋە كوررېكتورلۇقمۇقىلغان. ئۇنىڭ ئالاھىدە يازغۇچىلىق ئىقتىدارى بايقالغاندىن كېيىن، بەزى گېزىت - ژۇرناللارنىڭ مۇدىرلىرى ئۇنى رەسمىي تەھرىرلىك خىزمىتىگە تەكلىپ قىلىپ ماڭاشلىق قىلغان. توقاي دەسلەپتە «ئەل - ئەسرىل جەددە»، «پىكىر» گېزىتىدە ئىشلىگەن. 1907 - يىلىنىڭ بېشىدا مەدرىسەنى تاماملاپ، مۇستەقىل بىر شائىر سۈپىتىدە تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىغان.①

شۇندىن كېيىن ئابدۇللا توقاينىڭ ئەدەبىي پائالىيىتى جۇشقۇن دەۋرگە كۆچۈدۇ. ئۇ شۇ يىلى قازانغا كېلىپ بىر تەرەپتىن ئارقىمۇ - ئارقا شېئىر توپلاملىرىنى نەشىر قىلدۇرۇشقا كىرىشكەن بولسا، يەنەبىر تەرەپتىن «ئەل - ئىسلاھ» گېزىتىدە مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈتەيدۇ، شۇنىڭدەك دراماتۇرگ ئەلى ئەسقەر كامال بىلەن بىرلىكتە «ئوقلار»، «يەشمن»، «يالت - يۇلت» قاتارلىق ساتىرىك ژۇرناللارنى چىقىرىدۇ ۋە بۇ ژۇرناللارنىڭ ھەر سانىدا ئۆزىنىڭ ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلىرىنى — پۈبلىتسىستىك ماقالە، ئەدەبىي تەنقىد، فېلىيەتون قاتارلىق ھەجۋىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ تۇرىدۇ.

---

① بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە توقاينىڭ تۇرت شېئىرلار توپلىمى نەشىر قىلىنغان بولۇپ، ئابروىلۇق شائىر بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا «پىكىر» گېزىتىنىڭ 1907 - يىل، 6 - يانۋار سانىدا مۇنۇ ئېلاننى چىقارغان:
«مەن ئەمدى بۇ كونىلەردە مۇتىئى مەدرىسەسىدىن چىقتىم. شۇنىڭغا بىنائەن دوستلىرىم ۋە يېقىنلىرىمغا ئۇقتۇرۇش قىلىمەنكى، بۇكوندىن ئېتىبارەن ماڭا يازىدىغان مەكتوبلارنىڭ ئادرېسىنى مۇنداق يازسۇنلار:
ئۇرالىسىك، «قازان» مەھمانغانىسى، ئا. توقايېۋقا».

ئەدەبىي ھايات جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا يۈز تۇتقان بۇ دەۋردە توفاي، قەلەمىنىك ئۆتكۈرلىكى بىلەن تاتار خەلقى جاھانەتچىلىكى ئىچىدە تېز تونۇلغاندىن كېيىن ھەرقايسى گېزىت-ژۇرناللاردا ئۇنىڭ شېئىرلىرى توغرىسىدا ئىلمىي مۇلاھىزىلار، تەقرىزلەر چىقىشقا باشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇقاي شۇ چاغدىكى نوپۇزلۇق مۇئەللىپلەر ۋە تۇم-تۇم كىتاب يازغان قەلەم ئىگىلىرى تەرىپىدىن «بىرىنچى دەرىجىلىك شائىر» سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنىدۇ. مەسىلەن، مەشھۇر «شۇرا» مەجمۇئەسىنىڭ باش مۇھەررىرى رىزائىددىن بىنىسى يەخرىدىن ئۇنى زامانىمىزنىڭ «موئەررا» سى① دەپ ئاتىغان.

ئابدۇللا توقاينىڭ تاتار ئەدەبىياتى تارىخىدا قانچىلىك مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئۈچۈن تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىنىڭ تەرىپىنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش كۇپايە:

(1) تۇقاي تاتار يەدىئىي ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچىلاردىن بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنلۇق، ئۆتكۈر پىكىرلىك شېئىرلىرى بىلەن تاتار شېئىرىيىتىنى يۇقىرى بالداقتا يۇكسەلدۇردى، تاتار تىلىنى مۇكەممەللەشكەن ئەدەبىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈردى.

(2) تۇقاي تاتار ئەدەبىياتىدا سىياسىي لىرىكىنى باشلاپ بەرگەن شائىر بولۇپ، ئۆز دەۋرىدىكى سىياسىي ۋەقەلەرگە نىسبەتەن دېموكراتىك كۆز قاراشلارنى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرگەن.

(3) تۇقاي تاتار بالىلار ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان شائىر. ئۇنىڭ بالىلارغا ئاتاپ يازغانلىرى ئۆز لىگەن شېئىرلىرى، پوئېمىلىرى، ھېكايىلىرى، مەسەللىرى بۈگۈنگە قەدەر سۆيۈپ ئوقۇلۇپ كەلمەكتە.

(4) تۇقاي تاتار ئەدەبىياتىدا ساتىرە ۋە يۇمۇرنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەڭ باشلاپ كۈچ چىقارغان ساتىرىك شائىر. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ماھارىتى ۋە قەلەمىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى ھەممىنى قايىل قىلغان. ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىك مۇئەللىپلىرىنىمۇ ئايىماپ قويمىغان.②

(5) تۇقاي تاتار شائىرلىرى ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ، فولكلورغا ئەھمىيەت بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان ۋە ئۆزىمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پايدىلىنىشنىڭ ئەڭ

① موئەررا — ئەرەبچە نامدىكى مەشھۇر بىر كلاسسىك شائىرنىڭ ئىسمى.

② مەسىلەن، مۇسا بىگىيېۋ (مۇسا جارۇللا) نىڭ «رەھمەتى ئىلاھىيە ئۈممى» ناملىق يەكۈنى ئەسىرىنى، ھادي مەخسۇدىنىڭ «مىزانۇل - ئەفكار» ناملىق مەنتىق كىتابىنى ھەجۋى بىلەن تەنقىد قىلغان.

ياخشى نەمونىلىرىنى بەرگەن.①

(6) تۇقاي رۇس ۋە ياۋروپا كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋەكىللىرى ئەسەرلىرىنى بىرىنچى بولۇپ تاتار ئەدەبىياتىدىن ئورۇن ئالدۇردى. تاتار كىتابخانلىرى پۇشكىن، لېرمونتوۋ شېئىرلىرىنى، تولستويىنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىنى، شېكسپىر، بايرون، گيوتې، شىللېر ۋە باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تۇنچى قېتىم تۇقاي تەرجىمىسى ئارقىلىق ئوقودى. تۇقاي بۇ جەھەتتە ئۆزگىچە ماھارەت كۆرسىتىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كلاسسىكلارنىڭ پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنى ئۆز ئېڭىدا پۇختا ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يارقىن مىسرالىرىدا ئەكس ئەتتۈردى.

تۇقايىنىڭ بىرقانچە تىلىنى پۇختا بىلگەنلىكى تۇپەيلى دۇنيا ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى بىلەن تونۇشۇپ بارغانلىقى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بەددىئىي جەھەتتىن كامالەتكە ئېرىشىشىدە مۇئەييەن رول ئويناغانلىقى شەكسىز.

4

ئابدۇللا تۇقاي پەقەت 27 يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۇ 1905 - يىلدىن 1913 - يىلغىچە بولغان 9 يىللىق② ئىجادىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلى بولمىش ئىنتايىن باي مىراسىنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۆزى ھايات ۋاقتىدىن تارتىپ تاھازىرغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدا بولسۇن، چەت ئەلدە بولسۇن نۇرغۇن تىللاردا قايتا-قايتا نەشىر قىلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى يالغۇز تاتار ئەدەبىياتى دەرسلىكلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق تۈركىي تىللا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات خرېستوماتىيىلىرىدىمۇ تۆردىن ئورۇن ئېلىپ كەلدى.

تۇقاي ئەسەرلىرى شىنجاڭغا خېلى بۇرۇنلا يېتىپ كەلگەن. ئۆز ۋاقتىدا كىتاب پۇرۇشلار كونا يېزىق نۇسخىلىرىنى قازاندىن كۆپلەپ ئېلىپ كېلىپ ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردە كەڭ تۈردە ساتقان بولسا، 30 - يىللاردىن كېيىن لاتىن يېزىقى ۋە ئىسلاۋىيان يېزىقىدىكى نۇسخىلىرىمۇ تاتار تىلىدىكى باشقا دەرسلىك كىتابلار قاتارىدا ئوقۇتقۇچى ۋە كەڭ زىيالىيلارنىڭ قولىغا ئۆزلۈكسىز تېگىپ تۇرغان. ئۇندىن تاشقىرى ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن جۇڭگوغا مۇھاجىر بولۇپ كېلىپ، خاربىن، شاڭخەي، تيەنجىن قاتارلىق شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان تاتارلار شائىرنىڭ بەزى توپلاملىرىنى ئەرەب يېزىقىدا قايتا نەشىر قىلدۇرغان بولۇپ، بۇ توپلاملارنىڭ بىر

① تۇقايىنىڭ فولكلور تۈرۈلۈق سۆزلىگەن لېكسىيىلىرى «خەلق ئەدەبىياتى» نامى ئاستىدا ئايرىم كىتاب بولۇپ بېسىلىپ چىققاندىن تاشقىرى «شۆرەلىي» ئىمزاسى بىلەن، يەنە بىر جىلالار (قوشاقلار) توپلىمى «خەلق مۇڭلىرى» دېگەن نام بىلەن نەشىر قىلىنغان.

② ئەسلىدە تۇقاي 1902 - يىلدىن باشلاپ شېئىر يېزىشقا باشلىغان.

قىسمى ئورۇمچى، تارباغاتاي، غۇلجا، ئالتاي قاتارلىق شەھەرلەرگىمۇ تارالغان.

30 - ۋە 40 - يىللاردا بىشقەدەم شائىرلىرىمىزدىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ئىبراھىم تۇردى، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، شۇكۇر يالقۇن، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ۋە باشقىلار توقاينىڭ مەرپەتچىلىك پىكىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە تەقلىد قىلىپ، بىر قىسىم شېئىرلارنى يازغان.

5

ئابدۇللا توقاينىڭ شېئىرلىرى تۇغرۇلۇق تا ھازىرغىچە نۇرغۇن ئىلمىي ماقالە ۋە تەقرىز خاراكتېرىدىكى كىتابلار يېزىلغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتقان ئىدۇق. ھازىرمۇ تاتارستاندا بەزى تەقرىزچىلەر ئۆزلىرىنىڭ بىر يۇرۇش قېلىپبازلىق مۇقامى بويىچە ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە باھا بەرمەكتە. روشەنكى بۇلارنىڭ كۆز قاراش، نۇقتىئىنەزەرلىرى توقاي ھايات ۋاقتىدىكى تەھلىلچىلەردىن كۆپ پەرق قىلمىدۇ.

بىز بۇ ماقالىمىزدا پەقەت توقاينىڭ شېئىرىيەت تېخنىكىسى، ئۇسلۇبى ۋە لېكسىكىسى (ئەسەردە ئىشلەتكەن تىلى) ھەققىدە قىسمەن مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇمىز.

توقاي شېئىرلىرىنى ئوقۇغان ئادەم، ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تولاراق ئەروز ۋەزىنىدە يېزىلغانلىقىنى پەملەيدۇ. دەرۋەقە ئۇ بارماق ۋەزىنىنى كۆپ قوللانمىغان بولۇپ سەۋەبى، بەلكىم، ئۇنىڭ مەدرىسەدە ئەرەبچە - پارسچە تەھسىل كۆرگەنلىكى ۋە شۇ جەريانىدا ئەروز ئىلمىدىن خەۋەردار بولغانلىقى، شۇنىڭدەك باشقا تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچىسى ئاز قالغاندەمۇ ئەروز ۋەزنىنى ئىشلىتىش ئەنئەنە بولۇپ قالغانلىقىدا بولسا كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن بەزى تەقرىزچىلەر ئېيتقاندەك، تاتار كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن «باقمىرغان»، «مۇھەممەدىيە» نامىك ئۇسلۇبى ۋە ئاھەڭى تەسىرىدە توقاي ئەروز ۋەزنىگە كۆپرەك مايىل بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. لېكىن قانداق بولمىسۇن شائىر ئەروز ۋەزنىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان. بۈرۈنقىلار ئەروز ۋەزنىدە ئىشق - مۇھەببەت تېمىسىدا غەزەل ياكى دىنىي ۋەز - نەسىھەت خاراكتېرلىك نەزمىلەرنى يازغان بولسا، توقاي ئىسلاھاتچىلىق بىلەن ئەروز ۋەزنىنى يېڭى مەزمۇن ئۈچۈن ئىشلەتكەن.

شائىر ئەروز ۋەزنىنىڭ تۆۋەندىكى ئۈچ بەھرىنى كۆپرەك قوللانغان.

I. ھەزەجى مۇسەددەسى مەقسۇر

مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىل.

ئەگەر جەننەتدە كۆرسەم بەن يۇزىڭنى،

كۆردىمەن ئاي يۇزىڭدە ئۆز يۇزىمنى.

بىلدىم ئىندى بەنى مەقتۇن ئىتەرسەك،
سىخىرلەرسەك بەنى ئەقسۇن ئىتەرسەك،
(«ھۇر قىزىنا» شېئىرىدىن).

× × ×

ياقىن دوستۇم! سىكا مىندەن كىكەش شول:
كىشىلەرگە سىرىكنى سۆيلەمەس بول.
ئىچىكىدە نەرسە يانغانمۇ ئۇزۇك بىل،
ئۇزۇك قايغىر، ئۇزۇك يىغلا، ئۇزۇك كۈل،
(«كىكەش» دېگەن شېئىرىدىن)

× × ×

تىلىم بولرغامىن ئىنسانى غالى،①
تىلمي كۆكلم تەغەلبي بىتتەۋالى.②
كۆكىل بىرلەن سۆيەم بەختىن تاتارنىك،
كۆرىرگە جانلىلىق ۋاقتىن تاتارنىك.③
ناتار بەختى ئۇچىن مىن جان ئاتارمىن،
تاتار بىت مىن ئۇزۇم دە چىن تاتارمىن.
(«ئۇز - ئۇزىمە» دېگەن شېئىرىدىن).

II. رەمەل ۋەزنى

فائىلاتون فائىلاتون فائىلاتون فائىلاتون.

جىر④ يەشەرمەس، گۈل ئاچىلماس تۇشمىي ياڭغىر تامچىسى،
قايداں ئالسىن شىغرى شاغىر، بولماسا ئىلھامچىسى.
بىر گۈزەلدەن قايسى شاغىر ئەيتمىگەن روخلانماغان؟
بايرونىك، لېرمونتوۋنىكمى، پۇشكىننىكمى، قايسىسى؟
فايداسىز بىر ئىيت كېسەكسىنەن⑤ غىبارەتدۇر يۇرەك،
پارە، پارە، كېسىمەسە غىشقى - مەخەببەت⑥ قايچىسى.

---

① ئىنسانى غالى - ئالى ئىنسان مەنىسىدە. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈمىزكى، توقايىنىك شېئىرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئەرەب ئېلىمىدىكى بىكار قىلىنغاندىن كېيىن ئىملا ۋە تەلەپپوز جەھەتتە كەسكىن ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچرىدى. بىز تاتار تىلى يېڭى ئىملاسىغا بويسۇندۇق.

② تەغەلبي (تەئالى) بىتتەۋالى - ئەرەپچە ئۇزلۇكسىز يۇتتۇرى ئۇرلەش مەنىسىدە

③ 1938 - يىلى قازاقدا لاتىن يېزىقىدا نەشر قىلىنغان نوسخىدا: كۆرىرگە شاھلىنغىن، تەختىن تاتارنىك دەپ ئېلىنغان

④ ئەرەپ يېزىقىدىكى كونا نوسخىدا «يىمر» دەپ ئېلىنغان.

⑤ كونا ئىملادا: «كېسەكسىنەن» دەپ ئېلىنغان.

⑥ 1938 - يىلدىكى لاتىن يېزىقىدا نەشر قىلىنغان نوسخىدا: ھەم «مۇھەببەت»، ھەم «مەھەببەت» دەپ ئىككى خىل ئېلىنغان.

(«مەخەببەت» دېگەن شېئىرنىڭ).

× × ×

شاغرىم! قۇددۇسىيەتنىڭ بولسىن سېنىڭ كۆڭلىڭدە سىر،
دونيادان شاغىر ئىنكەنسىڭ يەشىر، دوستۇم يەشىر.
بىلمەسسىنەر قايسى جەردەن ئاغىلا بۇ قۇدرەتنىڭ،
سىن لەتىف تەبلەر كېبىن، كۆرسەتمەگىل چىن سۈرەتىڭ.
ھەر ۋاقىت، ھەر جەردە سىن باشقا كىيىملەرگە تورىن:
يا يۈلەر بول، يا مازاقچى بىر كىشى تۇرسىلى كۆزدىن.
(«...گە — يادنگار») دېگەن شېئىرنىڭ.

ياز، نى يازساڭ ـ دا، سېنىڭ بار يازغانىڭنىڭ ناشىرى،①
ئاشلىغىڭ ئۇسىدى ـ سە،② بېر،③ تەييارلىدىر ئانىڭ غاشىرى.④
تىڭ ئۇنۇتما، بىر زامان گۈزگە كىرەر يالغىز باشىڭ،
ھېچ بىرەۋ بولماس يانىڭدا: ئىبدەشىڭ ھەم قەردەشىڭ.
(«تاتار مۇخەررىرىنە» شېئىرنىڭ).

III. ھەزەجى موسەممەنى سالىم

مەفائىلون مەفائىلون مەفائىلون مەفائىلون
بۇلىتلاپ كۆن، يەشىن يەشنەپ قاتى كۆك كۆكرەگەنەن سوك،
تونىق، شىقسىز ھاۋا، كۆزنى ئاچالماسلىق بوزاتنان سوك.
ئاچسلىدى بىر زامانىى كۆك يۈزى ئېندى بۇلىت كېپتتى،
كۆڭىلگە شول ۋاقىت بىر تۇرلى رەخەتلىك تولۇپ كەتتى.
(«شاتلىق ۋە خەسرەت» دېگەن شېئىرنىڭ).

بىر ئاز يولدىزچىلار⑤ باردىركى، كۆكدەن يۇلدىز ئىزلىيلەر،
تۆبەنگە كۆزدە سالمىيلەر، ھامان كۆكلەرنى كۆزلىيلەر،
ساتارلار فەلسەفە ئانلار، ئۇزالار دەمدە، خىكمەتدەن،
ئاياق ئاستىندا بازنى كۆرمىيلەر شۇل خەلدە غەفلەتدەن.
(«يۇنە» دېگەن شېئىرنىڭ)

① ناشىر ـ ئەرەبچە نەشرىيات مۇدىرى، كىتاب چىقارغۇچى مەنىسىدە.
② ئۇسىدى ـ سە ـ ئۇسكەن بولسا، كۆبەيگەن بولسا مەنىسىدە.
③ بېر ـ بەر مەنىسىدە
④ غاشىر ـ ئەرەبچە غاشىر ـ ئۇشرە ئالغۇچى مەنىسىدە.
⑤ يولدىزچىلار ـ موتەخەسسىسلەر، ئاستىرونومىلار مەنىسىدە.

نهايەت، قارنى ئاچقاچ، تۆلكى دوست بىر باقچاغا كىردى،
ئول ئاندا ئۆلگىرىپ جيتكەن يۈزىم جيمىشلەرىن كۆردى.

يۈزىملەر كۆنگە قارشى يالتىرىيلار لەغلى ياقۇتداي،
بۇلارغا ھەيلەكەر ئاچ تۆلكىنىڭ كۆزلەرى يانار ئوتداي.
(«تۆلكى ھەم يۈزىم جيمىشى» دېگەن شېئىرىدىن)

توقاينىڭ باشقا ئەروز بەھرىلىرىدە يازغان شېئىرلىرىمۇ بار، ئەلۋەتتە، لېكىن بىز بۇلار ئۈستىدە توختالمىدۇق.

ئەمدى شائىرنىڭ لېكسىكىسى يېكى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىشلەتكەن تىلى ئۈستىدە ئازراق تەھلىل يۈرگۈزىمىز:

ئابدۇللا توقاي ياشىغان دەۋردە بىرلىككە كەلگەن ئىملا يوق ئىدى. باشقا تۈركىي تىللاردىكىگە ئوخشاش تاتار تىلىدىمۇ چاغاتايچە بىلەن ئوسمانلىچە لەھجىلەر كۆپ ئۇچرايتتى. چاغاتاي تىلى بىلەن ئوسمانلىچە تىل ئەدەبىي - يازما تىل ئىكەن، ئەلۋەتتە، جانلىق تىلدىن يىراق قىلىندىغانلىقى شەكسىز، ئۇ چاغلاردا كىتاپ تۈزگەن مۇئەللىپلەر ۋە باشقا قەلەم ئەھلى يەرلىك شېۋىلەرگە ئانچە بېرىلمەستىن، ئەينى زاماندا ئومۇملىشىپ قالغان ئورتاق ئەدەبىي تىلنى ئىشلىتەتتى. شۇ نەرسە ئايانكى، مەيلى چاغاتايچە، مەيلى ئوسمانلىچە بولسۇن، ھەر ئىككى ئەدەبىي تىلدا ئەرەبچە، پارسچە سۆز - ئىبارىلار ۋە ئاتالغۇلار كۆپ بولغاچقا، ئەدىبلەر ۋە زىيالىلار تەبىئىسى بۇ سۆز - ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىشتىن خالى بولالمايتتى، ھەتتا ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەرنى كېرەك ئىشلىتىش يېكى چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىش بەزى ھاللاردا ئايرىم مۇئەللىپلەرنىڭ ئۇسلۇبىغا باغلىق مەسىلە بولۇپ قالاتتى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئورتاق ئەدەبىي تىلنى باشقا تۈركىي تىلدىكى ساۋاتلىق كىشىلەرمۇ ھەر ھالدا ئوبدان چۈشىنەتتى.

تەبىئىيكى، ئابدۇللا توقاي ئۆز دەۋرىنىڭ مەتبۇئات تىلىغا ماسلىشىپ ئەسەر يازدى. لېكىن ئۇنىڭ دەسلەپكى ئىجادىيىتىدە ئوسمانلىچە لەھجىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ئالامەتلىرى سېزىلەرلىك ھالدا بولسىمۇ، شۇنىڭدەك ئەرەبچە - پارسچە سۆز - ئىبارىلار بىر قەدەر كېرەك بولسىمۇ، ئەمما 1907 - يىلدىن كېيىنكى ئىجادىيىتىدە شائىر تىل جەھەتتە زور بۇرۇلۇش ياسىغانلىقىنى بايقايمىز. دېمەك، توقاي تەدرىجىي رەۋىشتە ئۆزىنىڭ تىل ئۇسلۇبىنى يېڭىلاشقا جۈرئەت قىلىپ، ئۆز ئانا تىلىنىڭ گۈزەللىكىنى نامايان قىلىشقا تىرىشتى. ھەتتا تاتار تىلىنى مۇكەممەللەشكەن ئەدەبىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى.

تۆۋەندە مىسال كەلتۈرۈلگەن ئىككى پارچە شېئىر 1906 - يىلى يېزىلغان

بولۇپ، ئوسمانلىچە لەھجىنىڭ تەسىرىدىن تېخى ئۆزۈل-كېسىل قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن چاغدا يېزىلغان.

مىللەتنى ۋەيران ئېدەن ئىشان ئىكەندىر، بىلمەدىم،
ئول ئىشانلار مىللەتە دۇشمان ئىكەندىر، بىلمەدىم.

مىللەتنى ئەھدام ئېدەن ،ئىشداد ئىدەن شونلار ئىمىش،
ئانلارى ئىنكار ئېدەن زى شان ئىكەندىر، بىلمەدىم.

ئانلارى يوق ئىتتىك ئىچۇن چىن كۆڭلىدەن چالىشان—
مىللەتنى ئەئلايە چالىشان ئىكەندىر، بىلمەدىم.

ئانلارە قارشى قەلەم تارتانلار ئارىسلان ئىمىش،
ئانلارى تەقدىس ئېدەن تاۋشان ئىكەندىر، بىلمەدىم.

شونلارە قۇللىق ئېدەنلەر، قول ۋىرەن بىچەرەلەر—
مىللەتنى ئىزلال ئېدەن شايتان ئىكەندىر، بىلمەدىم.
(«مۇرىدلەر قەبرىستانىدەن بىر ئاۋاز» شېئىرىدىن).

بۇ شېئىردا «مىللەتسىز» دېگەن سۆز «مىللەتسى» دېيىلىپ، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «نى» نىڭ ئورنىغا «ى» قوللىنىلغان. «ئانلارنى» دېگەن ئالماش سۆز «ئانلارى» دېيىلگەن. يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى «غا»، «گە» نىڭ ئورنىغا «ە» قوللىنىلىپ، «مىللەتكە» سۆزى «مىللەتە»، «ئانلارغا» سۆزى «ئانلارە»، «شۇنلارگە» سۆزى «شونلارە» بولۇپ كەلگەن. بۇنداق كېلىشتە شېئىرنىڭ ۋەزنى تەلەپمۇ بار، ئەلۋەتتە.

يارىمچى پېئىل «ئەتمەك» نىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى «ئەتكەن» سۆزى، «ئىدەن» شەكلىدە كەلگەن. مەسىلەن، ئەرەبچە «ۋەيران» (خاراپ قىلىش)، «ئەھدام» (يىمىرىش)، «ئىشداد» (يوق قىلىش)، «ئىنكار» (رەت قىلىش)، «تەقدىس» (ئۇلۇغلاش)، «ئىزلال» (ئازدۇرۇش) سۆزلىرىگە «ئىدەن» (ئەتكەن) يارىمچى پېئىلى قوشۇلۇپ، «ۋەيران قىلغان»، «يىمىرگەن»، «يوق قىلغان»، «رەت قىلغان»، «ئۇلۇغلىغان»، «ئازدۇرغان» مەنىسىنى ئىپادىلەنگەن. ئۇنىدىن باشقا «چالىشقان» سۆزى «چالىشان» شەكلىدە، «بەرگەن» سۆزى «ۋىرەن» شەكلىدە، «تارتقانلار» سۆزى «تارتانلار» شەكلىدە، «تاۋشقان» سۆزى «تاۋشان» شەكلىدە كەلگەن.

تۆۋەندىكى بىر پارچە شېئىردا ئەرەبچە-پارسچە سۆز-ئىبارىلار بىر قەدەر كۆپ:

ئەزبەرسىز شاغىر ئولدۇك، ئافەرىن، پۇشكىن ئالېكساندىرا
بەنسىم - دە دەردى شەۋقىم ھەم دىنىك دەردىك - لەيەكساندىر.

دىنىك ئەشغارىگە، بەنچە، ئاغاچ، داش بىلە رەقىساندىر،
ئاغاچ رەقىس ئەتمەمەك شاغىر ئولان ئىنسانە نۇقساندىر.

نېچۇن رەقىس ئىتمەسىن، شىغرىك مىسالى شەمسى رەخشاندىر،
نەشاغىرددىر ئۇكسىم ئەشغار ئاڭا مەۋلادىن ئىمساندىر.

قەساۋەت كەلمىيۇر قەلبە: دىنىك شغرىك مۇنافىغا،
نېچۇك كىم شەمسە قارشى پارلايۇر دۇنيا ۋە مافىغا.

قىرائەت ئەيلەدىم، ئەز بەرلەدىم بەن جۇملە ئاساردىك،
كەردب گۇلزارىگا، بەن دە تەناۋىل ئىتتىم ئەسماردىك.

دىنىك باقچاڭدا كەزدىم، يۇزدىم ھەم ئەيلەدىم تەيران،
كۆرۇبان ئەندەلىبانىك، تاماشا ئەيلەدىم سەيران.
(«پۇشكىنگە» دېگەن شېئىرىدىن).

بۇ شېئىردا ئىشلىتىلگەن «نەزىرسىز» (تەڭداشسىز)، «شەۋق» (ئىشتىياق، ئىنتىلىش)، «ئەشغار» (شېئىرلەر)، «رەقىس» (ئۇسسۇل)، «رەقسان» (ئۇسسۇل ئويناش)، «شەمسى رەخشان» (پارلاق قۇياش)، «مەۋلا» (ئاللا، ئىگەم)، «قەساۋەت كەلمىيۇر» (كۆڭۈلگە غەشلىك قىلمايدۇ)، «مۇنافىغا» (غەشلىككە قارىمۇ - قارشى)، «دۇنيا ۋە مافىغا» (دۇنيا ۋە ئۇنىڭدىكى بارلىق نەرسىلەر)، «قىرائەت ئەيلەمەك» (ئۇنۇڭ ئوقۇماق)، «جۇملە ئاسار» (ھەممە ئەسەرلەر)، «تەناۋىل ئىتمەك» (يېمەك، تېتىپ كۆرمەك)، «ئەسمار» (مېۋىلەر)، «تەيران» (ئۇچۇش)، «ئەندەلىبان» (بۇلبۇللار)، «سەيران» (سەيرە قىلىش) قاتارلىق سۆز - ئىبارىلار ھازىرقى تاتار ئەدەبىي تىلىدا يوق، ئەلۋەتتە. دېمەكچى بىللاردا توقايىنىك ئۆزىمۇ بۇنداق سۆزلەرنى ئىشلىتىشتىن ۋاز كەچكەن. شۇنىڭدەك بۇ شېئىردا يەنە: «بەن» (مەن)، «بەنىم» (مېنىڭ)، «بەنچە» (مېنىڭچە)، «داش» (تاش)، «ئەتمەمەك» (ئەتىمەسلىك)، «ئولان» (ئولغان) (ئولغان، بولغان) غا ئوخشاش، ئوسمانلىچە لەھجە ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، توقاي 1907 - يىلدىن باشلاپ بۇنداق لەھجىلەرنى ئىشلەتمەشتىن قول ئۇزۇپ، ئىمكان قەدەر ئاممىباپ جانلىق تىلنى قوللىنىشقا تىرىشقان. يەنە شۇ تەرىپىمۇ بارکى، توقاي ئەسەرلىرىدە ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەر كۆپ بولغان بىلەن، شائىر بۇ سۆز - ئىبارىلەردىن

ناھايىتى ئورۇنلۇق پايدىلانغان. ئۇنىڭ تىل جەھەتتىكى يۇقىرى ماھارىتى ھەرقىسىم سۆزنىڭ شېئىر مىسرالىرىدا چېپسا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ۋە ستىلىستىكا جەھەتتىن ئۇقسانسىز ئىكەنلىكىدە روشەن كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئوستىگە شائىر ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا يالغۇز ئىجادىيەت بىلەنلا بولۇپ كەتمەستىن ۋە ئىشنىڭ كۆپ بولۇشىغا قارىماستىن، ھەربىر يېڭى چىققان كىتاب-ژۇرناللارنى، ھەر خىل گېزىتلەرنى ۋاقتى-ۋاقتىدا كۆرۈپ، شۇ جەريانىدا مەتبۇئات سەھىپىلىرىدە ئۇچرايتقان ئورۇنسىز ئىشلىتىلگەن ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەرنى، ستىلىستىكىغا زىت قوپال جۈملىلەرنى ھەجۋىي خاراكتېردىكى تەقرىزلەر ئارقىلىق تەنقىد قىلىدۇ. مەسىلەن، «يالت-يۇلت» ژۇرنىلىنىڭ 1913-يىل مارت سانىدا بېسىلغان «مەتبۇئاتىمىزنىڭ فەسادەت نەمۇنىلەرى» سەرلەۋھىلىك فېلىيەتونى يۇقىرىدىكى سۆزىمىزنىڭ گۇۋاھى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئابدۇللا توقاي تاتار ئەدەبىي تىلىنىڭ نەپىسلىكىگە، مۇكەممەللىشىشىگە، گۈزەل تىل سۈپىتىدە جۇلا چېچىشىغا، لۇغەت فوندىنىڭ بېيىشىغا ئالايىتەن كۈچ سەرپ قىلىپ، بۇ جەھەتتە مىسلىسىز بۇيۇك تۆھپە قوشتى.

بۈگۈنكى تاتار ئەدەبىي تىلىنى ئالساق، ئەپسۇسلىنارلىق ئەھۋالنى كۆرىنىز. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن رۇس تىلشۇناسلىرىنىڭ «تەلىماتى» ۋە تەلىپى بويىچە ھازىرقى تاتار تىلچىلىرى ئالالمىقاچىلىق ئۆزلىشىپ خەلق تىلىغا ئايلىنىپ كەتكەن ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەرنى لۇغەت تەركىبىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، بۇ ئىنتايىن باي تىلنى كەمبەغەللەشتۇرۇپ، ئاھاڭدار ۋە جۇلادارلىقى يوقالغان خىرە بىر تىلغا ئايلاندۇرۇپ قويغان. مەسىلەن، ئىسلاۋىيان يېزىقىدا بېسىلغان توقاي ئەسەرلىرىدىكى بەزى سۆزلەرگە بېرىلگەن لۇغەت بۇ گېپىمىزنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. لۇغەتتە: «ئىنسان» سۆزىگە «كىشى»، «جاھان» سۆزىگە «دۇنيا»، «ماكان» سۆزىگە «تۇرۇن»، «نام» سۆزىگە «ئىسىم»، «خەۋف» سۆزىگە «قورقۇش»، «خىسلەت» سۆزىگە «سىفەت»، «جۇرئەت» سۆزىگە «باتۇرلۇق»، «مەزكۇر» سۆزىگە «ئەسكە ئېلىنغان»، «نۇقتىئىنەزەر» سۆزىگە «قاراش نۇقتىسى» «ئەھۋالغا ئائىت» سۆزىگە «خەۋلەرنە قارىتىلغان»، «ئەۋلاد» سۆزىگە «بالىلار»، «روھ» سۆزىگە «جان» ياكى «كۆڭىل»، «ئالى» سۆزىگە «بۇيۇك» دەپ كۆلكىلىك مەنە بېرىلگەن. ئاندىن باشقا ئابدۇللا توقايىنىڭ يۈز ياشقا تولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن چىقىرىلغان بەش تومۇلۇق ئەسەرلىكى بەزى شېئىرلەرگە يېڭى «تاتار تىلى» تەرجىمىسى قوشۇمچە قىلىنغان. XIX ئەسىرلىكى رۇس ئەدەبىي تىلى ھازىرقى ۋاقىتتا پۈشكىن ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ بېرىش دەرىجىسىدە ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئابدۇللا توقاي ئىش كۆرگەن تاتار ئەدەبىي تىلى يېرىم ئەسىر ئۆتە-ئۆتمەستىن يەنە شۇ تاتار تىلىنىڭ ئۆزى بىلەن تەرجىمە قىلىپ بېرىش ھالىغا چۈشۈپ قالغانلىقى كىشىنى ئويلاندۇرماي قويمايدۇ.

دۇرۇست، تىل تەرەققىياتىدا قانۇنىيەتلىك ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. كونىراپ

ئۇيغۇرلاردىكى سېھىرگەرلىك ئادەتلىرى ھەققىدە

ئوسمان ئىسمائىل

«سېھىرگەرلىك» خەلق ئارىسىدا «سېھىرلەش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئىپادىلىنىش شەكلى، يەنى ئىپتىدائىي دىننىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇش بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىشى، رېئاللاشمىشى ۋە كونكرېتلىشىشىدىن ئىبارەت. دىن ــ تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى. دەسلەپتە ئىنسانلاردا دىن چۈشەنچىسى بولمىغان. يەقەت جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ بەلگىلىك باسقۇچقا كەلگەندە، ئىنسانلار ئابستراكت تەپەككۇر شەكلىگە ئىگە بولغان چاغدىلا، ئاندىن دىن پەيدا بولغان، خۇددى ئېنگېلىس ئېيتقاندەك: «دىن ئەڭ ئىپتىدائىي دەۋردە كىشىلەرنىڭ ئۆز تەبىئىتى ۋە ئەتراپىدىكى سىرتقى تەبىئەت ھەققىدىكى خاتا، ئەڭ ئىپتىدائىي چۈشەنچىلىرىدىن پەيدا بولغان①».

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە پەيدا بولغان دىن «ئىپتىدائىي دىن» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىپتىدائىي دىن ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي ئېتىقادى ئىدى، ئۆز ۋاقتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە كىشىلەرنىڭ بىلىمى قابىلىيىتى ئىنتايىن تۆۋەن باسقۇچتا تۇرغان شارائىتتا، ئىنسانلار بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىگە تايىنىپ تەبىئەت كۈچلىرىنى يېڭىپ ھاياتىنى ساقلاپ قالماقچى بولغان. يەنە بىر تەرەپتىن قىزىدىرەتىلمەك تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ ئاجىزلىقىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ھەسىلەن، بوران، يامغۇر، چېقىن، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، تاغ، دېڭىز، دەريا، ھايۋان، ئۆسۈملۈك تۈغۇلۇش، ئۆلۈش قاتارلىقلارنى چۈشىنەلمەي، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل تەبىئەتتىن تاشقىرى بولغان قۇدرەتلىك كۈچنىڭ

ئىستېمالدىن چىققان ئارخائىزم سۆزلەر لۇغەت تەركىبىدىن چىقىپ كېتىدۇ. يېڭى سۆز ئىبارىلار، زامانىۋى ئاتالغۇلار لۇغەت قوندىغا قوشۇلۇپ، تىلنى بېيىتىدۇ، بۇ نورمال ئەھۋال. لېكىن خەلقە ئۆزلىشىپ كەتكەن، تىلنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئاشۇرۇۋاتقان مەنداش سۆزلەرنى كىشىكەن «ئىنقىلاب» قىلىش يولى بىلەن لۇغەت تەركىبىدىن چىقىرىپ تاشلاش شۇ مىللەت تىلىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن چوڭ زىيان.

① «لىۋدۋگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما» 4 ـ توم، 250 بەت، خەلق نەشرىياتى 1972 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.

كارامىتى. ئىنسان بۇنداق كۆچمىكە تاقابىل تۇرالمايدۇ دەپ قارىغان. بىر خىل يۇشۇرۇن، قورقۇنۇچلۇق روھىي ھالەت ئۇلارنى تۇرلۇك چارە - تەدبىرلەرنىي ئىشقا سېلىپ تەبىئەتنىن تاشقىرى كۈچنىڭ خەيىر خاھلىقىغا ئېرىشىشكە قىستىغان. مانا بۇ خىل تەبىئەت كۈچلىرىدىن ئىلاھ دەپ قاراش ۋە بەلگىلىك شەكىل ئارقىلىق ئۇنىڭدىن پانالىق تىلەش پانالىيەتلىرى ئىپتىدائىي دىنىنى شەكىللەندۈرگەن.

سېھىرگەرلىككە كەلسەك، ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەنە شۇ خىل مەۋجۇت دەپ قارالغان تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ - خىل مۇقەددەس روھلارغا تەسىر كۆرسىتىشكە ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا ئۇرۇنۇش مەقسىتىدىكى ھەرىكەت - پانالىيەتلىرىدۇر. ئىپتىدائىي كىشىلەر تەبىئەت دۇنياسىدا ۋە كىشىلىك جەمئىيەتتە يۈز بېرىدىغان بارلىق بەخت ۋە ئاپەتلەرنى ياخشىلىق ۋە يامانلىقلارنى، مۇۋاپىقىيەت ۋە مەغلۇبىيەتلەرنى ھەر خىل روھلارنىڭ كارامىتىدىن بىلىدۇ، دەپ چۈشەنگەن، ئۇلار يەنە تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ - خىل روھلارنىڭ «سىرلىق تىلى» نى بىلگەندىلا، ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى، شەرتلىرىنى ئادا قىلغاندىلا ئاندىن ئۇلارغا تەسىر كۆرسەتكىلى، تاقابىل تۇرغىلى ۋە ئۇنى كونترول قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىنسانلارغا كەلتۈرىدىغان يامانلىقىنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ دەپ قارىغان. بۇنداق ئىزدىنىشنىڭ نەتىجىسىدە تىلاۋەت قىلىش، ئەپسۇن ئوقۇش، پال ئېچىش، يەزھىز تۈتۈش، بېرىخۇنلۇق قىلىش قاتارلىق خىلمۇ - خىل سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرى ۋە ئادەتلىرى مەيدانغا كەلگەن. دېمەك، سېھىرگەرلىك ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنىي بويسۇندۇرۇش مەقسىتىدىكى ماھارەت ۋە ئارزۇسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ قەدىمكى جەمئىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس دەرىجىدىن تاشقىرى «ئىلم - پېنى» ئىدى.

سېھىرگەرلىك مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى چاغلاردا خىلمۇ - خىل قىزىقارلىق سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرى دائىم كوللېكتىپ يوسۇندا ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، كىشىلەر بۇ خىل پائالىيەتلەرنى يەككە ھالدا ئۇتكۈزمەيتتى يەكى ئىنتايىن ئاز ئۇتكۈزەتتى. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى تونۇشى ۋە بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىنىڭ كوللېكتىپ خاراكتېرى بارغانسېرى ئاجىزلاشتى ھەمدە مەخسۇس كەسپىي سېھىرگەرلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ماھىر شەخسلەر، پېرىخۇن، پالچى-مۇنەججىملەر مەيدانغا كەلدى. كىشىلەر «سېھىرنىڭ مەخپىيەتلىكىنى بىلىدىغان بۇ كىشىلەر» نى تەبىئەتنىن تاشقىرى روھ (ئىلاھ) نىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى ئەلچىسى دەپ تونۇدى ۋە ئۇلارغا ئىلتىجا قىلدى. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە (بولۇپمۇ سىنىپىي جەمئىيەتكە كەلگەندە) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى سېھىرگەرلىكنىڭ ئاساسىي بولغان ئىپتىدائىي دىنىنى تەدرىجىي يوقىتىپ تاشلىدى. ئەمما ئۇنىڭ ئورنىغا

يېڭى دىن پەيدا بولدى. ئەگەر ئىپتىدائىي دىنىنىڭ پەيدا بولۇشىي كەشىلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بېسىمىغا باش ئېگىشىدىن، تەبىئەت كۈچلىرى پەيدا قىلغان قورقۇنۇش ۋە گاڭگىراشىلاردىن بولغان دېسەك، ئۇ ھالدا سىنىپىي جەمئىيەتتىكى دىن سىنىپىي ئېزىلىش ئېلىپ كەلگەن تۇرلۇك جاپا - مۇشەققەت ۋە زىيانكەشلىكلەرنى توغرا تونۇيالماسلىقتىن پەيدا بولغان، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىپتىدائىي دىن ھازىرقى زامان دىنلىرىغا ئۆزگەردى، يەنى دىن ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىنى يوقىتىپ كونكرېت نەرسىلەرگە چوقۇنۇشقاۋە كۆپ خۇدالىقتىن بىر خۇدالىققا تەرەققىي قىلدى. بۇ جەھەتتە دۇنيادىكى ئېكى چوڭ ئوچ دىن — بۇددا، خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە، بۇددىنلارنىڭ ھەرقايسىسى ئىپتىدائىي دىن بىلەن ئوخشىمىغان ھالدا دىنىي ئەقىدە ۋە دىنىي قائىدىلەرگە، بەلگىلىك ئىچكى قۇرۇلمىغا، ھەتتا دىنىي ئەقىدىلەرنى سىستېمىلىق ھالدا چۈشەنىدۈرىدىغان مۇقەددەس كىتابلارغا ئىگە بولىدى. ئۇلار ئىتائىەت قىلىش ۋە جاپا - مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىشنى تەشۋىق قىلىپ كىشىلەرنىڭ بارلىق ئۈمىدلىرىنى خۇداغا ۋە توقۇپ چىقىلغان «جەننەت» كە باغلاتقۇزدى. ئىدېئالىستىك تەقدىرچىلىكنى ئىپتىدائى دىنىنىڭ، تەبىئەتكە قارشى ئاكتىپ كۆرەش قىلىشنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى.

سىنىپلار ۋە ھازىرقى زامان دىنلىرى پەيدا بولغاندىن كېيىن ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىگە ئايلاندى. ياكى ئەزگۈچى سىنىپلار ئۆچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلدى ۋە ياكى ھازىرقى زامان دىنلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ نۇرغۇنلىغان فېئودالىق، خۇراپاتلىق قاراشلىرىنى ئۆزىگە يۇقتۇرۇۋېلىپ خەلق ئىچىدە داۋاملىق تارقىلىپ كەلدى. شۇڭلاشقا، بىز بۈگۈنكى كۈندە كۆرۈۋاتقان سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئىككى ياقلىمىلىقتا ئىگە: بىر تەرەپتىن ئۇنىڭدا سېھىرگەرلىك ئەنئەنىسى ساقلاپ قېلىنغان، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ شەكىل جەھەتتىن ئۆزگىرىپ نۇرغۇن يېڭى مەزمۇنلارغا ئىگە بولغان. ئۇ خاراكتېر جەھەتتىنمۇ دىنىي خۇراپاتلىق بىلەن ئايرىۋالغىلى بولمايدىغان نەرسىگە ئايلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ماھىيىتىنى يوقىتىپ ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا پۈتۈنلىكاشاڭ بولۇپ قالدى.

× × ×

سېھىرگەرلىك بىرخىل ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ھادىسىسى. ئۇنىڭ ئۇستىگە سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئەنە شۇ ئىپتىدائىي دەۋر بىزدىن ئىنتايىن يىراقتا قالغاچقا، ئۇنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى كۆرۈۋېلىشىمىز مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ

ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىك كۆز قارىشى ۋە ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتىن قىسمەن تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلانغاندىن باشقا، ئاساسلىقى بىۋاسىتە خەلق ئادەتلىرىنىڭ ھازىرقى زامانداشكى ساقلىنىپ قالغان قالدۇقلىرىنى ئۆرنەك قىلىشقا مەجبۇرمىز. بۇ ئىز - ساقلىنىپ قالغان نەرسىلەرنى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ھازىرغىچە ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد كۆچمەك ئەنئەنە سۈپىتىدە بىۋاسىتە داۋام قىلىپ كەلگەن، يەنە بەزىلىرى شامان دىنى زەردۈش دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئېقىدە - قائىدىلىرى بىلەن ئۆزئارا قويۇق ئارىلىشىپ ئۆزگىچە بىر خەل مىللىي ئېتىقاد شەكىللىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

1. تىلاۋەت سېھىرگەرلىكى: تەبىئەت كۈچلىرى ۋە ئىلاھلارنىڭ ھىمايىسىنى ئاستىدا ئىشلەپچىقىرىشتا مول-ھوسۇل ئېلىش ۋە كىشىلەرنىڭ ئامانلىقىنى تىلەش ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىكىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق مەقسىتى. تىلاۋەت كىشىلەرنىڭ ئەڭ شۇ مەقسەتتىكى گۈزەل ئارزۇ - غايىلىرىنىڭ ئىپادىسى، قەدىمكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۈچۈشلىق پائالىيەتلىرىدە غەلىبىگە ئېرىشىش ئۈچۈن تىلاۋەت سېھىرگەرلىكى بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللانغان، قەدىمكى غار رەسىملىرى بۇ خەل سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. داڭلىق ئېتنولوگىرافلار ۋە فولكلورشۇناسلار قەدىمكى ئۆڭكۈر سىزمىلىرى ۋە تاش ئويما رەسىملەردىكى ھايۋاناتلارنىڭ كۆرۈنۈشلىرىنى دائىم سېھىرگەرلىك چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا ئىزاھلايدۇ. يەنى ئالىملارنىڭ كۆز قارىشىبويىچە ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ بۇ خەل رەسىملەرنى ئىجاد قىلىشى ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ گۈزەللىكىنى بولغان ھەۋەسلىرى ۋە ئىنتىلىشلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈنلا بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ھايۋاناتلارنى سىزىشى دەل ئۇلارنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيەتلىرىنىڭ بىر خەل ئۇسۇل - ۋاستىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئوۋچىلىق ئەمگىكىدە مۇۋاپىقىيەت قازىنىشىنى مەقسەت قىلغان① ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ كۆز قارىشى بويىچە غار رەسىملىرىدىكى ھايۋاناتلارنىڭ ئوبرازى بىر خەل ئابستراكت نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئەمەلىي ھايۋاناتلار بىلەن ئوخشاش ھايۋاناتلارنىڭ شەكلىنى تاشقا چۈشۈرۈۋالغانلىقىنىڭ ئۆزى ئۇلارنى تۇتۇپ تۇرغانلىق بىلەن باراۋەر، چۈنكى مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ھايۋاناتلارنىڭ روھىنى چاقىرىپ كەلگىلى بولىدۇ.

شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرقايسى جايلىرىدىن بۇ خەل سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان غايەت زور تاش سۈرەتلەر ئىزچىل تېپىلىپ كەلمەكتە. بۇنداق تاش سۈرەتلەر ئاساسەن تەڭرى تاغ، ئالتاي تېغى، ئالتۇنتاغ ۋە كۈئېنلۇن تېغى قاتارلىق تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان بولۇپ، ھازىرغىچە نەلقا، قۇرغاس، مۇڭغۇلكۆرە، توققۇز تارا، تىكەس، چۆچەك، دۆربىلجىن، چاغانتۇقاي، تولى، بۆرىتالا،

① تاۋلىغەن: «فولكلور ھەققىدە بايان» مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى نەشرىياتى، خەنزۇچە 253 - بەتكە قارالسۇن.

ئارشاك، قۇمۇل، توقسۇن، گۇما، چەرچىەن، كورلا، مارالبېشى، چاقىلىق، خوتەن، كۇچا، ئارا تۇرۇك قاتارلىق 30 نەچچە ناھىيە ۋە شەھەر ئەتراپىدىن 50 كىشە يېقىن تاش سۈرەت نۇقتىسى تېپىلدى، بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدە چەرچەن ناھىيىسىنىڭ ئالتۇنتاغ رايونى مۇلچەر دەريا سى بويىدىكى قىسىا تاشلارغا ئويۇلغان سۈرەتلەر دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، تاردخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە مەزمۇنىنىڭ مۇللىقى جەھەتتىن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ كۆلىمى 3 - 4 مىڭ كىۋادرات مېتىرغا، سانى نەچچە مىڭ پارچىنىگە يېتىدۇ. بۇ سۈرەتلەردە ھەر خىل قىياپەتتىكى ئادەملەر، ھايۋانلار، ئۆۋچىلىق پائالىيەتلىرى ۋە ھەر خىل بەلگىلەر ئىپادە قىلىنغان. ئادەملەرنىڭ سۈرەتلىرى ئىچىدە قۇيرۇقى بار كىشىلەر، سەكرەۋاتقان ۋە پۈت قولىنى كېرىپ تۇرغان كىشىلەر، قاتتىق غەزەپكە كېلىپ ئېتىلىش ئالدىدا تۇرغان كىشىلەر بار. بۇ سۈرەتلەر ئىچىدە ھايۋانلارنىڭ سۈرەتلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ ئۇلاردىن تۆگە، يىلاۋا كالا، قوتاز، ئارقار، تاغ تېكىسى، بۆكەن، بۇغا، كىيىك، جەرەن، ئات، يىلپىز قاتارلىقلار كۆركەم ۋە ئوبرازلىق ئويۇلغان. ئۇلار خۇددى تىرىكتەكلا كۆرىنىدۇ. بۇ خىل سۈرەتلەر بولۇپمۇ قۇيرۇقلۇق ئادەملەر قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلارنى ئۇۋلاش مەقسىتىدىكى تىلاۋەت سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىنى بىۋاسىتە ئىنكاس قىلىپ بېرىدۇ.

كۇچلۇكتەسەۋۋۇرلىمىزنى قوزغاپ، چوڭقۇر ئويلاندۇرۇدىغىنى شۇكى، قىيا تاشلارغا ھەر خىل يېزىقتا ئوخشاش بەلگىلەر، ئالىقان سۈرىتى، تۆت چاسا، يۇمۇلاق ۋە رومبا شەكىللىك سىزىقچىلار ئويۇلغان، ئالىقان سۈرەتلىرى بەزى سۈرەتلەر گۇرۇپپىسىغا بەش - ئالتىدىن، بەزىلىرىدە ئون نەچچىدىن ئويۇلغان. بۇنداق ئالىقان سۈرەتلىرى ناھايىتى قەدىمكى زامانىدىكى بىر خىل بەلگە بولۇپ، ئۇ فرانسىيە ۋە ئىسپانىيىدىكى كونا تاش قورالىلار دەۋرىدىگە ئائىت تاش غارلارغا ئويۇلغان سۈرەتلەر ئىچىدە، ئاۋستىرالىيە ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىن تېپىلغان قىيا تاش سۈرەتلىرى ئىچىدە، جۇمىلىدىن ئىچكى مۇڭغۇلدىكى چۇغاي تاغلىرىدىكى قىيا تاش سۈرەتلىرى ئىچىدىمۇ ئۇچرايدۇ①. بۇنىڭ قارىشىمىزچە بۇ خىل بەلگىلەر ياخشىلىق ۋە يامانلىق ھەققىدە ئالدىن مەلۇمات بېرىدىغان پالچىلىق سېھىرگەرلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ياكى قەدىمكى كىشىلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ - خىل سىرلىق كۈچلەرگە قىلغان بىشارەت تىلى، يەنى «يادل تاش» سېھىرگەرلىكىنىڭ دەسلەپكى نۇسخىلىرى بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئالتۇنتاغ قەدىمكى قىيا تاش سۈرەتلىرى بۇنىڭدىن 6000 — 8000 يىللار ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن② بۇ ھال بىزگە شۇنى ئۇقتۇرۇ-

① «جاھانئەما» 2 - قىسىم 659 - بەتكە قارالسۇن.

② «بۇ ھەقتە، «جاھانئەما» 2 - كىتاب 660 - بەتكە قارالسۇن.

ردىسكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئوۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈۋاتقان. ناھايىتى قەدىمكى زامانىدىلا كۆچلۈك سېھىرگەرلىك ئېتىقادىغا ئىگە بولغان.

قەدىمكى ئۇيغورلارنىڭ تاشقا چوقۇنۇش ۋە ئۇنىڭدىن ھېرەر نەرسە تىلەش ئادىتى تىلاۋەت سېھىرگەرلىكىنى تېخىمۇ روشەن ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ. ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «يادا تاش، سېھىرگەرلىكى» ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «يادا - بىر خىل سېھىرگەرلىك بولۇپ يامغۇر، شامال ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار يارىدىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئاردىسىغا كەلگە تارقالغان. مەن بۇنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئۇ يەردە بىر يانغىن بولغاندا، يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغانىدى، خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى، كۆز ئالدىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى».① مەھمۇت قەشقەرى تىلغا ئالغان بۇ خىل تىلاۋەت سېھىرگەرلىكى تۈركىي خەلقلەر ئاردىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇيغۇرلاردا كېيىنچە «يادا تاش» سېھىرگەرلىكى ئاساسىدا ئەل - يۇرت بويىچە «زارا خەتمە» ئۆتكۈزۈپ يامغۇر تىلەش ئادىتى پەيدا بولغان. ۋە بۇ خىل ئادەت ئىسلام دىنىنىڭ قويۇق تەسىرىگە ئۇچراپ بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلاردا تاش مەبۇدە، ياغاچ مەبۇدە، ۋە ساپال مەبۇدىلەردىن ھېرەر نەرسە تەلەپ قىلىش ئادىتىمۇ كەڭ ئومۇملاشقان. شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىن بۇ خىل مەبۇدىلەر تېپىلدى. بۈگۈنكى كۈندىكى چەت يېزا - قىشلاق دېھقانلىرىنىڭ بازارغا ماڭغاندا، سودىسىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن ئىسرىق سېلىش ئادەتلىرىمۇ ئوخشاشلا تىلاۋەت سېھىرگەرلىكىنىڭ بىر تۈرىدۇر.

2) قەستلەش سېھىرگەرلىكى: قەستلەش سېھىرگەرلىكى بەلگىلىك نەرسىلەرگە سېھىرى قىلىش ئارقىلىق رەقىبلىرىدىن ئۆچ ئېلىشقا ئۇرۇنۇش ئادىتىدۇر. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بۇ خىل سېھىرگەرلىك ئۇسۇلىنىڭ ئۇنۇمىمۇ ئوخشاشلا ناھايىتى كۆچلۈك بولغان. بۈنىڭدا قەست قىلغۇچى ئاۋۋال ئامال قىلىپ رەقىبلىرىنىڭ بەرەر نەرسىنى ئېلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن ئۇنىڭ چېچى، تىرنىقى، كىيىمىنىڭ پارچىسى، ئۆي تەھلۇقاتى قاتارلىقلار، ھەتتا بەزى ۋاقىتلاردا رەقىبلىرىنىڭ ئاياغ ئىزى، ئىشۇلىسى، سۈرىتى قاتارلىقلارمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئومۇمەن رەقىبلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان نەرسىلەر ئېلىپ كېلىنىپ ئۇنىڭغا سېھىر قىلىنىدۇ. ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسىدە، بۇ نەرسىلەر، رەقىبىنىڭ روھى ۋە ئەرۋاھىنىڭ بىر قىسمى، بۇ نەرسىلەرنى سېھىر بىلەن بەنت قىلغاندا ياكى ئۇنى دەسسەپ چەيلىۋەتكەندە، بىر خىل سىرلىق كۈچ پەيدا قىلىپ قارشى تەرەپنى پالاكەت باستۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان. چەت يېزا

① بۇ ئابدۇكېرىم راخمانىڭ «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» ناملىق كىتابىنىڭ 487 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇرلار ئاردىسىدا بۇ خىل ئادەتنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ تېپىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى «بەرەر ئادەمنىڭ رەسمىنى ھاجەتخانىغا تاشلىۋەتسە، شۇ ئادەمنىڭ يۈزىگە داغ چۈشۈپ كېتىدۇ، ياكى ساقايماس كېسەلگە گىرىپتار بولىدۇ»، «بەرەر ئادەمنىڭ دولىسىنى تۇتسا، ئۇ ئادەم قەرزدار بولۇپ قالىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش قاراشلارمۇ ئەنە شۇ خىل قەستلەش سېھىرگەرلىكىنىڭ ئىپادىسى. كىشىلەرنىڭ ئېلىپ تاشلانغان چاچ ۋە تىرناقلىرىنى ئېھتىيات بىلەن يىغىۋېلىپ مۇڭاپىق جايغا قويۇپ قويوشى، ئۇلار دەسسەلسە يامان بولىدۇ دەپ قاراشلىرى ئوخشاشلا بەختسىزلىكتىن ساقلىنىش. ئۇچۇندۇر، قەدىمكى ئۇيغۇرلار يەنە «تۇكۇرۈك بەدەندىن تاشلىۋېتىلگەن نەرسە، ئەگەر تۇكۇرۈك قارشى ئەرەپنىڭ بەدىنىگە يېقىنراق يۇزىگە چۈشسە، نەس باسىدۇ دەپ تونۇغان. بۇ قاراش ھازىرمۇ بەزى جايلاردا مەۋجۇت. ئۇنىڭدىن باشقا «بەرەر كىشىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا تېرىق چېچىۋەتسە، شۇ ئۆيدە ئۇرۇش - ماجرا بولىدۇ»، «تۇزغا سۇ قۇيۇپ پىچاق بىلەن قوچۇسا، دۇشمەنلىك يۈرىكى ئاغرىيدۇ» دەيدىغان ئېيتقادلارمۇ قەستلەش سېھىرگەرلىكىدىن كەلگەن.

3) ھەيدەۋېتىش سېھىرگەرلىكى: ھەيدەۋېتىش سېھىرگەرلىكى كىشىلەرنىڭ ئۆز بەدىنىدىكى كېسەللىكلەرنى سېھىرنىڭ كۈچى بىلەن ھەيدەۋېتىشكە ئۇرۇنۇش ئادەتلىرىدۇر. يەنى بەرەر ئادەم مەلۇم كېسەلگە گىرىپتار بولسا، بۇ ئادەمگە «جىن - ئالۋاستىنى چاپلىشۋالغان» دەپ قارىلىپ، تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن بۇ جىن - ئالۋاستىنى قوغلىۋېتىمەكچى بولىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى قەدىمكى زامانىدا كېڭ كۆلەمدە قوللىنىلغان. خەلق ئاردىسىدىكى داخان، باخشى، پېرىدىخۇن دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ ھەيدەۋېتىش سېھىرگەرلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەسىپنى سېھىرگەرلەردۇر. بىز تۆۋەندە بۇ خىل سېھىرگەرلىكىنىڭ ئۇيغۇرلار ئاردىسىدا ساقلىنىپ قالغان بىرنەچچە تۈرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ياندۇرۇش ئادىتى: بالا تۇغۇلۇپ بىر ياشقا كىرگىچە كۆزى ئېلەس بولۇپ قالسا، ئەپسۇنلىگەندىن كېيىن بۆرە ئۆلتۈرگەن ئادەمنىڭ پىچىقى بىلەن بالىنىڭ ئېلەس كۆزىدىن باش تەرەپكە يانداۋرىدۇ. بۇنىڭدىكى مەقسەت كۆزگە چاپلاشقان يامان روھنى قوغلاپ كۆزنى ساقايتىشتۇر.

توزانلاندۇرۇش: بالاغەتكە يەتمىگەن بالىلار تۈيۇقسىز ئورۇقلاپ ئاۋاق بولۇپ قالسا، «توزانلاندۇرۇش سېھىرى» ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئاۋۋال يەتتە تۇغمەنگە بىردەپ ئۇننىڭ توزىنىنى ئېلىپ كېلىدۇ. سېھىرگەر بۇ توزانىنى ئاۋاق بالىنىڭ بەدىنىگە ھەر چارشەنبە كۈنى بىر قېتىمدىن جەمئىي يەتتە نۆۋەت سۈرتىدۇ ۋە ئەپسۇن ئوقۇيدۇ. بەزىدە ئەشۇ توزان بىلەن خېمىر ئېتىپ نېپىز يايىدۇ، ئاندىن ئۇنى ئاۋاقنىڭ پۇتۇن بەدىنىگە چاپلايدۇ، بۇمۇ يەتتە قېتىم ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئاۋاق ئېشى: بۇ خىل ئۇسۇلمۇ ئاۋاق بولۇپ قالغان بالىلارنى داۋالاشتا

قوللىنىلمىدۇ. ئۇنىڭدا بىرلا قېتىم تۆۋ قىلغان يەتتە ئائىلىدىن ئۈن سوراپ ئۇنىڭ بىلەن چامغۇر ۋە تۇزدىن باشقا نەرسە ئارىلاشتۇرمايۋ، سۇيىقاش ئېتىدۇ، ئاندىن ھېلىقى ئاۋاق بالىنى سۇيىقاشىنىڭ ھورىدا ھورلاندۇرىدۇ ۋە ئاشتىن بىر قاچا ئىچكۈزىدۇ. قالغان ئاشنى يېگۈچە تاۋاققا ئېلىپ يېگۈچە قوشۇق سېلىپ يولنىڭ دوقمۇشىغا قويۇپ قويىدۇ. بۇ ئاش بىرەر ھايۋان تەرىپىدىن ئىچىلسە ئاۋاقنى چاپلاشقان جىنمۇ شۇنىڭ بىلەن كېتىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

چاچراتقا سېلىش: تۇيۇقسىز يۇز - كۆزى يارا قاپلاپ كەتسە، چاچراتقا سېلىنىدۇ. بۇنىڭدا، ياكاتەك خېمىرنى ئەيلەپ قۇقاس ئوتتىقا كۆمىدۇ، سېمىرگەر داخان ئوچاقتا ئەپسۇن ئوقۇپ ئولتۇرۇدۇ. بىر ئازدىن كېيىن ھېلىقى خېمىر «پوك» قىلىپ ئېتىلىپ تەرەپ - تەرەپكە چېچىلىدۇ. بۇ خىل «چاچراتقۇ» نەك كىرامىتى بىلەن يارا ساقىيىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

ئاشلاش: بۇ قۇرساق ئاغرىقىنى ساقايتىش ئۈچۈن قىلىنىدىغان سېمىرگەرلىك ئادەتتىدۇر. بۇنىڭدا ئاشلىمىغۇچى چاۋا - چاتقال، نان، كېسەك، كۈل قاتارلىقلارنى قۇرسىقى ئاغرىغان كىشىنىڭ قۇرساقلىرىغا بېسىپ تۇرۇپ «چىقساڭ چىقتىنىڭ، چىقمىساڭ بورا يۆگەپ ئوت قويۇپ بېرىمەن. سۇق كۆچ!» دەپ جىنغا خىتاپ قىلىدۇ.

پېرىخۇنلۇق: پېرىخۇنلۇقمۇ خاراكتېر جەھەتتىن ھەيدەۋېتىش سېمىرگەرلىكىنىڭ بىر تۈرى. پېرىخۇنلۇق مۇزنكا، ئۇسسۇل ۋە ئەپسۇنىي بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بارىدىغان جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلاش پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ ئەڭ ئىپتىدائىي دەۋرلەردىلا مەيدانغا كېلىشكە باشلاپ بۇگۈنكى زامانغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. پېرىخۇنلۇقنىڭ ئادەتتىكى قائىدىسى مۇنداق: بىر تۇڭلۇكلۇك ئۆيگە تۈۋۈك باغلايدۇ. كېسەل شۇ تۈۋۈنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرىدۇ، ئاندىن باخشىلار داپ چالىدۇ، ئۇلاردىن بىرى باش پېرىخۇن بولۇپ، ئۇ قولىدا يامان روھنى قوغلايدىغان تاياقنى تۇتقان ھالدا ئەپسۇنىنى باشلايدۇ. ئارقىدىن مەخسۇس ئاھاڭغا سېلىنغان بىر مۇناجات كوللېكتىپ ھالدا دايقا تەڭكەش قىلىنىپ ئوقۇلىدۇ ۋە كېسەلنى تۈۋۈن ئەتراپىدا ساما سېلىپ چۆگىلەشكە دەۋەت قىلىدۇ. باش پېرىخۇنمۇ كېسەل كىشىنى ھەيدەپ بىلىنە ساماغا چۈشىدۇ، باخشىلارنىڭ جەرىسى بارغانسېرى يۇقىرى دۇلقۇنغا كۆتۈرۈلۈپ كېسەل كىشى ھالسىزلىنىپ ھۇشىدىن كېتىدۇ. بۇ خىل ھۇشىدىن كېتىش كېسەل كىشىگە چاپلاشقان جىن - شەيتانلارنى يەڭگەللىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا ھەيدەۋېتىش سېمىرگەرلىكىنىڭ يەنە «ئوتلاش» «كەتمەن بېسىش»، «قان قىلىش» قاتارلىق تۈرلىرىمۇ بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلاپ، كېسەلنى ساقايتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

4) ئەپسۇن ۋە تىل تۇمار سېمىرگەرلىكى: ئىپتىدائىي كىشىلەر ئۆز تىلىنىڭ

كۈنددىلىك تۈرمۇشتىكى ئاجايىپ رولىدىن ھەيران قىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنغان. بۇ خىل چۈقۇنۇش ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە كۆتۈرۈلگەنىدە ئەپسۇن سېھىرگەرلىكى ھەيدانىغا كەلگەن، ئەپسۇن ئاغزاكى تىل، بىراق بۇ تىل كۈنددىلىك ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى بولۇشتىن ئالىقاچان قالغان. ئۇ مەخسۇس سېھىرگەرلىكتە قوللىنىلىدىغان تېمىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ تىل قەدىمكى زامانىدا تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ-خىل روھلارنى كونترول قىلالايدىغان ئىگىتىدارغا ئىگە دەپ تونۇلغان. ئىپتىتىدائىي كىشىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەپسۇن تىلىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى چەكسىزدۇر. شۇڭا، پېرىدىخۇنلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى ئۆگىنىپ ئۆز سېھىرىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرماقچى بولىدۇ.

ئەپسۇن سېھىرگەرلىكىنىڭ قوللىنىش دائىرىسىنى زاھايىتى كېڭ، ئۇ سېھىرگەرلىكىنىڭ باشقا شەكىللىرى بىلەنمۇ ئىنتايىن زىچ باغلىنىشقا ئىگە. كىشىلەر ھەر خىل مەقسەتتە ئىلىپ بارغان سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىدىكى ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆپىنچە ئەپسۇن تىلىدىن پايدىلانغان، مەسىلەن: قەدىمكى ئوۋچىلىقتا غەلىبە قازىنىش ئۈچۈن قىلىنغان تىلاۋەتتە، يامغۇر تىلەشتە، سەپىرىنىڭ ئوگۇشلۇق بولۇشىنى تىلەشتە ھەتتا بەزەر كىشىنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشىشىنى ئارزۇ قىلىشلاردا ئەپسۇن تىلىنى قوللانغان. قەستىلەش سېھىرگەرلىكىنىڭ نىشانىغا شەكىللىرىمۇ ئوخشاشلا ئەپسۇن تىلى ئارقىلىق ئىلىپ بېرىلغان، ئۇلار قارشى تەرەپنىڭ بەزەر نەرسىنى ئىلىپ كېلىپ ئۇنىڭغا ئەپسۇن ئوقۇپ قەست قىلغان ياكى بەزەر يېمەكلىكنى ئەپسۇن ئوقۇپ قارشى تەرەپكە يېگۈزۈپ ئۇنى پالاكەت باستۇرماقچى بولغان، بىز يۇقىردا بايان قىلغان ھەيدەپ-تېتىش سېھىرگەرلىكىنىڭ بىرە ئويناش، ياندۇرۇق ئوقۇش، ئاشلاش، ئوتلاش، چاچراتقۇ سېلىش، كەتمەن بېسىش، قان قىلىش قاتارلىق شەكىللىرىنىڭ ھەممىسىدە ئەپسۇن سېھىرگەرلىكىدىن پايدىلىنىدۇ. جەمئىيەت يۇكسەك مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى كۈندە، ھېچكىممۇ ئەپسۇن تىلىنىڭ يۇقىرىقىدەك سېھىر-كۈچىگە ئىشەنمەيدۇ. لېكىن تۈرمۇشتا ئەنئەنىۋى قاراشلار يەنىلا ئۆز رولىنى يوقاتقىنى يوق، ئۇ شەكىل جەھەتتىن ئۆزگىرىش ياساپ يەنىلا خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، بۈگۈنكى كۈندىكى بارلىق دەبدەبىلىك سۆزلەر، قاغاش، تىل خەت ۋە قەسەمياد لار كىشى مەنبەسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەنە شۇ ئىپتىتىدائىي ئەپسۇن سېھىرگەرلىكىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ تىلغا چوقۇنۇشنىڭ داۋامى.

تىل تۇمارمۇ ئەپسۇن سېھىرگەرلىكىنىڭ بىر تۈرىدۇر. ئەسلىدە قەدىمكى تىل تۇمارلىرىدىكى خەتلەرنى ئادەتتە پېرىدىخۇنلار ئىلاھقا ۋاكالىتەن يازغان، شۇڭا قەدىمكى كىشىلەر ئۇنىڭغا چوڭقۇر ئىشەنگەن، ئۇنى يېنىدا ساقلىسا ھەر خىل بالا-قازادىن ساقلانغىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان. تىل تۇمارىدىكى خەتلەر قارىسا ئوقۇغىلى بولمايدىغان خاندەك قىلسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئوقۇغىلى بولمايدىغان يېزىقىتىن ئىبارەت ئىدى.

كېيىنچە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغانىدىن كېيىن بارا - بارا تىل تۈمارغا قۇرئان ئايەتلىرى يېزىلىدىغان بولغان.

5) پالچىلىق سېھىرگەرلىكى: پالچىلىق، سېھىرگەرلىك پائالىيىتىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ياخشىلىق ۋە يامانلىق، بالا - قازا ۋە ئامەت كۆز قارىشى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى بىلىمدۇر. ئۆز ۋاقتىدىكى كىشىلەر تەبىئەتنىڭ قانۇنلىرىنى تولۇق ئىگىلەپ كېتەلمىگەن، بىلىش قابىلىيىتىمۇ ئىنتايىن تۆۋەن بولغان شارائىت ئاستىدا ياخشىلىق ۋە يامانلىق، بالا قازا ۋە ئامەتنىڭ سىرى ۋە بىشارىتى ھەققىدە ئىزدەنگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار پالچىلىق ئۇسۇلىنى تېپىپ چىققان ۋە ئۇنى كىشىلەر ھەربىتىنىڭ مىزانى قىلغان، پالچىلىقنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىشلەپ چىقىرىش ھاياتى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە سىڭىپ كىرگەن. پالچىلىقنىڭ ئۇسۇللىرىمۇ ھەر خىل - ھەر ياڭزا بولىدۇ. لېكىن پال ھەيلى قانداق ئۇسۇل بىلەن سېلىنمىسۇن، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق توغرىسىدا ھۆكۈم چىقىرىپ ئۇنىڭدىن ئالدىن بىشارەت بېرىدۇ، قەدىمكى كىشىلەر ھەممە ئىشتا تېرىقچىلىق، ئوۋچىلىق، ئۇرۇش، ھاۋارايى، سەپەرگە چىقىش ۋە باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە پالچىلارغا پال سالغۇزاتتى. ئەگەر پال ئوڭۇشلۇق بولۇپ چىقمىسا، بۇ ئىشلارنى ۋاقتىنچە قىلىشقا بولمايتتى.

ئۇيغۇرلار ئاردىدا پالچىلىق ئىنتايىن كەڭ ئەۋج ئالغان بولۇپ، ھەتتا خان ئوردىلىرىدىمۇ مەخسۇس پالچىلىق مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىنغان، پالچىلار خان پادىشاھلارنىڭ مەسلىھەتچىسى سۈپىتىدە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بولغان.

پالچىلىق پال ئېچىش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. چۈشكە تەبىر بېرىش ئادىتىمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدە ناھايىتى قەدىمكى تارىخقا ئىگە، بۇ خىل ئادەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن مۇنەججىملەر مەيدانغا كەلگەن، شۇنداقلا مەخسۇس كىتابلار يېزىلغان. مىلادى IX ئەسىرگە ئائىت ئۇيغۇر ئىورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان «ئىدىق پۈتۈك» ئەنە شۇنداق ئەسەرلەرنىڭ بىرى. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەر مۇنەججىملەرنىڭ دەستۇرى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

6) پەرھىز تۇتۇش سېھىرگەرلىكى: پەرھىز تۇتۇش ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا مەيدانغا كەلگەن سېھىرگەرلىكنىڭ بىر تۈرىدۇر. ئىپتىدائىي ئىنسانلار مەلۇم بالا - قازا ۋە بەختسىزلىكلەرگە ئۇچراشتىكى سەۋەبلەرنى بىلەلمىگەن. ئۇلار بىز تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل مەۋجۇداتلارنى رەنجىتىپ قويغاچقا، بىزنىڭ مەلۇم ھەرىكىتىمىز ۋە گەپ - سۆزىمىز ئۇلارغا ياقمىغاچقا، تەبىئەت كۈچلىرى بىزدىن ئۆچ ئالىدۇ، دەپ قارىغان؛ شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىگە چەك قويغان ۋە ئۇنى كونترول قىلغان، بۇ ئارقىلىق ھەر خىل بەختسىزلىكلەرنىڭ

ئالدىنى ئالماقچى بولغان. ئىنسانلارنىڭ مانا شۇنداق تەبىئەت مەۋجۇداتلىرىنى رەنجىتمەسلىك ۋە ئۇلارنىڭ جازاسىغا ئۇچرىماسلىق مەقسىتىدە ئۆزلىرىنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىنى مەنئى قىلىش ئادىتى پەرھەز تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ. پەرھەز تۇتۇش سېھىرگەرلىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىپادىلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن: «كىيىمنى تەتۈر كىيسە ئىش تەتۈرگە قاراپ ماڭىدۇ» (ئىش ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ)، «بالىلارنىڭ بېشىدىن سۈپۈرگىنى ئارتىلىدۇرسا، بۇ بالا پاكار بولۇپ قالىدۇ»، «ئەتىگىنى گازىر چاقسا، ئۇششاق - چۈششەك گەپكە ئارىلىشىپ قالىدۇ»، «قازانىنىڭ قارىسىدىن ئارتىلسا، قارا گەپ يۇقۇپ قالىدۇ»، «ئۆينىڭ ئەخلىتى بىلەن كۈلنى بىرگە ئالسا، شۇ ئۆيدە توي بولغان كۈنى ئۆلۈمۇ بولىدۇ»، «ئۆينىڭ ئەخلىتى ئۆيدە تۇرۇپ قالسا، شۇ ئۆيدە مىيىت نەچچە كۈن ساقلىنىپ قالىدۇ»، «چوكا چالسا، ئۇرۇش - ماجرا بولىدۇ»، «تولغاقنى يات ئادەم بىلمەپ قالسا، بالا سالامەت تۇغۇلمايدۇ»، «ئايالىلار چىچىنى قۇرۇق تارىسا، قۇرۇق سۆز، قۇرۇق تۆھمەتكە قالىدۇ»، «بالىلار دۇم يېتىپ يېغلىسا، ئاتا - ئانىسى ۋاپات بولىدۇ»، «قايچىدا تىرناق ئالسا، بالا كۆرمەيدۇ»، «چايىنى سورۇپ قويسا شۇ ئۆيگە كەلگەن ئەلچى قايتىپ كېتىدۇ»، «بالىلار توپىنى سورۇپ ئويىنسا، ئانىسى بىلەن دادىسى ئاجرىشىپ كېتىدۇ» ..... دېگەندەك ئوخشاش ئادەت قاراشلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئىنسانلارنىڭ بەلگىلىك ھەرىكەتلىرى چەكلەنگەن بولۇپ، بۇ ئارقىلىق مەلۇم سىرلىق كۈچكە تەسىر كۆرسىتىپ بالا - قازادىن ساقلىنىش مەقسەت قىلىنىدۇ.

7) بىشارەت سېھىرگەرلىكى: قەدىمكى ئۇيغۇرلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ-خىل مەۋجۇداتلار ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا يۈز بېرىدىغان بەزى ئەھۋالدىن ئالدىن بىشارەت بېرەلەيدۇ دەپ قارىغان، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، بۇنداق مەۋجۇداتلار ئۆسۈملۈك بولۇشىمۇ مۇمكىن، ھايۋانات بولۇشىمۇ مۇمكىن، مېنېرال بولۇشىمۇ مۇمكىن، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش قۇرالىلىرى بولۇشىمۇ مۇمكىن، مەيلى قانداق نەرسە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلارنىڭ مەمىسى ئۆزلىرىنىڭ نورمال بولمىغان تەسادىپىي ھادىسىلىرى ۋە كۆرۈنۈشلىرى ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ كەلگۈسى ئىشلىرىدىن ئالدىن مەلۇمات بېرەلەيدۇ. شۇڭا كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىدا بۇنىدىن كېيىن يۈز بېرىدىغان ئەھۋاللارنى ئالدىن بىلىۋېلىش ئۈچۈن تەبىئەت دۇنياسىدىكى نورمالسىزلىقلارغا دىققەت قىلغان ۋە ئۇنىڭغا بەلگىلىك مەنىلەرنى بېرىشكەن ياكى كېيىنكى ھادىسىلەرنىڭ سەۋەبىنى ئەنە شۇ نورمالسىزلىقلاردىن ئىزدىگەن، شۇنداق قىلىپ خىلمۇ خىل بىشارەت كۆز قاراشلىرى ۋە ئادەتلىرى مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن: «سۆگەت گۈلى ئاق ئېچىلسا، شۇ ئۆيدىكى بەزەر ئادەم ۋاپات بولىدۇ»، «چاينىڭ شامىسى تىك بولۇپ قالسا، ئۆيگە مېھمان كېلىدۇ»،

ئوخشىتىش توغرىسىدا ئەزدىنىش

ئارسلان ئابدۇللا

(1)

ستىلىستىك ۋاسىتىلارنىڭ مۇھىم تەركىبى بولغان ئوخشىتىش ئۇزۇن مۇددەتلىك تىل سەيقىلى ئەمەلىيەتتىدىن يەكۈنلەنگەن، مۇئەييەن قۇرۇلمىغا ۋە ئوبيېكتىپ، پىسخىك ھەم ئېستېتىك ئاساسقا ئىگە بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىدىن بىرى بولۇپ، نۇتۇقنىڭ ستىلىستىك ئۇنۇمىنى، ئېستېتىك قىممىتىنى ۋە كىشىلەرنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ماھارىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا، ئوخشىتىشنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە تۈرلىرىنى پۈختا ئىگىلەش شۆبھىسىزكى، ئىپادىلەشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇنۇمىگە ئېرىشىشنىڭ مۇھىم شەرتلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

«قاغا جۈپ قاقىلىدىسا، بىراقتىكى تۇغقانلاردىن خۇش ـ خەۋەر كېلىدۇ، تاق قاقىلىدىسا، شۇم خەۋەر كېلىدۇ»، «ھۇقۇش قىچقارغان جاي ۋەيران بولۇپ كېتىدۇ»..... دېگەنگە ئوخشاش قاراشلارنىڭ ھەممىسىدە بىرەر ئىشتىن ئالدىن بىشارەت بېرىلگەن.

يۇقىرىدا بىز ئۇيغۇرلار ئىچىدە كەڭ تارقالغان ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن سېھىرگەرلىك ئادەتلىرىنى بىرنەچچە تۈرگە بۆلۈپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق. بىراق، ئۇ ھەممە سېھىرگەرلىك ئۆز قاراشلىرى ۋە ئادەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دېيىشكە بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. چۈنكى، سېھىرگەرلىك شەكىللىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدە مەيدانغا كېلىشى دەۋرى ناھايىتى قەدىمكى زامانلارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى مۇشۇ خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. سېھىرگەرلىك قاراشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادى، پىسخولوگىيىسى، دىنى، تۇرمۇش شەكىللىرى، ھەر خىل ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىنى رۇشەن گەۋدىلەندۈرەلەيدۇ. بىز خەلق ئىچىدە ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بۇ خىل ئادەتلەرنى داۋاملىق توپلىشىمىز ھەمدە ئۇنى فولكلور، ئېتنوگرافىيە ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى نۇقتىسىدىن ئۆزلۈكسىز چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك.

ماھىيىتى ئوخشىمايدىغان، لېكىن مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاشلىقى بار بولغان شەيئىلەرنىڭ بىرى ئارقىلىق يەنە بىرىنى تېخىمۇ كونكرېت، ئوبرازلىق قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ستىلىستىكا ۋاسىتە ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئوخشىتىشلارغا نىسبەتەن تېخىمۇ چوڭقۇرراق چۈشەنچە ھاسىل قىلىش ۋە ئۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئوخشىتىشنىڭ تەبىرى ئۇستىدە ئازراق تەھلىل يۈرگۈزىمىز.

بىرىنچى، ئوخشىتىشنىڭ تەبىرلىدە بىر-بىرىگە ئوخشىتىلغان ئوبېيېكتلارنىڭ ھەممىسى «شەيئى» دېگەن بۇ ئومۇملاشتۇرغۇچى نام بىلەن ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە، مەيلى ئوخشالغۇچى بولسۇن، ياكى ئوخشىغۇچى بولسۇن، پەقەت «شەيئى» نىلا ئەمەس، شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك بەلگە-خۇسۇسىيەتلىرى ھەم ھەرىكەت-ھالەتلىرىنىمۇ كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن:

«يورۇقلا باشلىغان دەشتى-چۆلدە ئات چاپتۇرۇپ يۈرگەن ئادەملەر كۆرۈندى. قارارگاھ خۇددى ھەرە ئۇۋىسى چۈۋۈۋېتىلگەندەك پاتىپاراق بولۇپ كەتتى.»

(ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

مانا بۇ مىسالدا ئوخشالغۇچى—«قارارگاھ» قا ئوخشىتىلغىنى «ھەرە ئۇۋىسى» دىن ئىبارەت شەيئىنىڭ ئۆزى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ھەرىكەت بەلگىسىدۇر.

ئىككىنچى، ئوخشىتىشنىڭ تەبىرىدە، شەيئىلەرنىڭ بىرى ئارقىلىق يەنە بىرى چۈشەندۈرۈلۈشى، يەنى ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ بولۇشى تەكىتلىنىدۇ. لېكىن، ئىپادە ئېھتىياجىغا قاراپ، بەزىدە ئوخشىتىشلارنىڭ مەلۇم تەرىپى قىسقارتىلىپ، شەكلىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ، مەسىلەن:

بۇ پور دەرەخ ئۆرۈلۈپ چۈشسە، شاھ مەخسۇت ۋاڭنىڭ تومۇرى چوقۇم ئۈزۈلىدۇ.

(ئابدۇرېھىم ئوتكۇر «ئىز»)

بۇ مىسالدا ئوخشالغۇچى شەيئى—«مانجۇ خانى» قىسقارتىلىپ، پەقەت ئوخشىغۇچى شەيئى—«پور دەرەخ» ئىپادىلەنگەن ۋە بۇنىڭ بىلەن يوشۇرۇن ئوخشىتىش شەكلى ھاسىل بولغان.

بۇنىڭدىن باشقا، بەزى ئوخشىتىشلاردا ئوخشىغۇچى شەيئىنىڭ قىسقارتىلىشىدەك ئالاھىدە ھادىسىمۇ ئاھايىتى ئاز ساندا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

قەلەندەر گەرچە مەدرىسىنى تەرك ئەتكەن بولسىمۇ، كۆڭلىدە مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەزرەتلىرىگە ھېچقانداق ياماناتلىق ساقلىمىغانىدى. ئەكسىچە، ئۇنىڭغا بولغان مۇھەببىتى يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر قېتىدا ھامان دولقۇنلاپ تۇراتتى.

(ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

بۇ مىسالدا ئوخشىغۇچى شەيئى—«دەريا» ياكى «دېڭىز» قىسقارتىلغان، بۇ ئوخشىتىشنىڭ تولۇق شەكلى—«ئۇنىڭغا بولغان مۇھەببىتى يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر

قېتىدا ھامان دەريادەك (دېڭىزدەك) دولقۇنلىنىپ تۇراتتى» دېگەنلەردىن ئىبارەت. دېمەك، قىسقارتىلغان ئوخشىغۇچىسى شەيئىلەرنىڭ كونكرېتلىقىنىڭ يارىدىمى بىلەن تولۇقلاپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بىراق، بۇنداق قىلىش ھاجەتسىز. چۈنكى كىتابخانىلار ئوخشىغۇچىسى شەيئىلەرنىڭ ھەربىرىنى ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئارقىلىق قىسقارتىلغان شەيئىلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالىدۇ.

ئۇچىنچى، ئوخشىتىشنىڭ تەبىرىدە ئوخشالغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئىنىڭ ماھىيىتى ئوخشىماسلىقى تەكىتلىنىدۇ. چۈنكى، ئوخشىتىش بىر شەيئى ئارقىلىق باشقا بىر شەيئىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ۋاستىبولغاچقا، ئۆزئارا ئوخشىتىلغان شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى ئوخشىمىغاندا، ئوي - پىكىرتېخىمۇ كونكرېت ھەم گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بەزىلەر ئەينى بىر تۈرگە تەۋە شەيئىلەرنىڭھەممىسىنى ماھىيىتى ئوخشاش شەيئىلەر دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، شەيئىلەرنى كۆزىتىشتىكى تۈرغۇنۇقتىلارنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبلىك، ئەينى بىر تۈرگە تەۋە ئېككى خىل شەيئى ئوتتۇرىسىدا بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ماھىيەتلىك بەلگىلەر بايقىلىدۇ. شۇڭا، ئوخشالغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئى ئەينى بىر تۈرگە تەئەللۇق بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى بولسىلا، ئوخشىتىشلاردا ئۇلارنى ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان شەيئىلەر دەپ قاراشقا بولمىدۇ. ئالايلۇق، «ئادەم» گە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئورنى، كەسپى، مىللىتى جىنسى، يېشى ۋە ھەجەز - خۇلقىنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبلىك، ئۇلاردا بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلەر شەكىللىنىدۇ. مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۇلارنىڭ ماھىيەتلىك پەرقلىرى ھېسابلىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان شەيئىلەر دەپ قارىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. شۇڭا، تۈرغۇنلىغان ئوخشىتىشلاردا ئەنە شۇنداق شەيئىلەر ئۆزئارا ئوخشىتىلغان. مەسىلەن:

1) تۈرغۇنجان مەھەللىدىكى ياشلار ئىچىدە ھەممىدىن كىچىكى بولسىمۇ، بىلىملىك، ئەدەپلىك، قىزلاردەكلا يۇزى تۆۋەن ئىدى.

(«باھار غۇنچىلىرى»)

2) بۇ مەللىدىكى ئادەملەرچۇ، خۇددى بالىلاردەكلا ئاق كۆڭۈل، سادداً.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

1 - مىسالدىكى ئوخشالغۇچى — «تۇرغۇنجان» بىلەن ئۆخشىغۇچى — «قىزلار»؛

2 - مىسالدىكى ئوخشالغۇچى — «ئادەملەر» بىلەن ئوخشىغۇچى — «بالىلار» ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان شەيئىلەر دەپ قارىلىدۇ.

تۆتىنچى، ئوخشىتىشنىڭ تەبىرىدە، ئوخشالغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئوخشاشلىقنىڭ بولۇشى تەكىتلىنىدۇ: چۈنكى، ئوخشاشلىق ئوخشىتىشنىڭ جېنى بولۇپ، ئۇ بولمىسا، ئوخشىتىش شەكىللەنمەيدۇ. ئەمدى، بۇ يەردە تەكىتلىنىدىغان

مەسىلەرنىڭ بىرى ئوخشالغۇچى شەيئىي بىلەن ئوخشىمىغۇچى شەيئىي ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق قانچىلىك دەرىجىدە بولۇشى كېرەك دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت. چۈنكى، ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىمىغۇچى مەلۇم بىرلا تەرەپتىن ئوخشىشى، بىرقانچە جەھەتتىن ئوخشاپ قالماسلىقى كېرەك دېگەن كۆز قاراشلارمۇ مەۋجۇت. ئەمەلىيەتتە، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىمىغۇچىنىڭ بىرقانچە جەھەتتىن تەڭلا ئوخشاپ قېلىشى ۋە ئوخشىتىلىشى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

— ھېچ بولمىسا، مۇپتىي ئاخۇنۇم بىلەن پاششاپ بېگىم بىزنىڭ ئۆيىدە قونغاي، — دېدى پۇت ـ قوللىرى ياچۈەگىنىڭكىدەك ئىنچىكە، ئۇزۇن كەلگەن سۈۋدر ھاجى. (ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

بۇ مىسالدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوخشالغۇچى — «سۈۋدر ھاجىنىڭ پۇت ـ قوللىرى» بىلەن ئوخشىغۇچى — «ياچۈەگىنىڭ پۇت ـ قوللىرى» ئىنچىكىلىكتىلا ئەمەس، ئۇزۇنلۇقتىمۇ ئوخشاپ قالغاچقا، تەسۋىرنىڭ دەل بولۇشى ۋە كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشىگە ئاسان بولۇشى ئۈچۈن، ئاپتور بۇ نۇقتىلارنى تولۇق ئىپادىلىگەن.

بۇ يەردە تەكىتلىنىدىغان يەنە بىر مەسىلە ئوخشاشلىق شەكلەن ئوخشاشلىق ۋە مەزمۇنەن ئوخشاشلىق دەپ ئىككى خىل بولغاچقا، ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ھەم شەكلەن، ھەم مەزمۇنەن ئوخشىشى كېرەكمۇ ياكى يا شەكلەن، يا مەزمۇنەن ئوخشىشىمۇ بولۇۋېرەمدۇ دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت. چۈنكى، بەزى يولداشلار «ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ھەم شەكلەن، ھەم مەزمۇنەن ئوخشىشى كېرەك، پەقەت مەزمۇنەن ئوخشىسا، تاشقى ئاساس كەم بولۇپ قالىدۇ ـ دە، ئوخشىتىش ئوبرازلىق، تەسىرلىكبولماي قالىدۇ؛ ئەكسىچە، پەقەت شەكلەن ئوخشىسا، نۇتۇق ئوبرازلىق تۇس ئالسىمۇ، ئۇنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ① دەپ» قارايدۇ. بىزنىڭچە، بۇنداق قاراش ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، شەيئىلەر مەيلى شەكلەن ياكى مەزمۇنەن ئوخشىتىلىشىن، بىرى ئارقىلىق يەنە بىرىنى تېخىمۇ كونكرېت، تېخىمۇ ئوبرازلىق ئىپادىلەش مەقسىتىگە يېتەلسىلا، بۇ ئوخشىتىش ياخشى ئوخشىتىش ھېسابلىنىدۇ، دەل شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، ئوخشىتىشلارنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسىدە ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى يا شەكلەن، يا مەزمۇنەن ئوخشىتىلغان. مەسىلەن:

1) — كەل، ئاللانىڭ گاداي بەندىسى، — دېدى، — تارتىنما، بالام، يۇقىرى ئۆت — شەيخىنىڭ ئاۋازى خۇددى نۇر يېغىپ تۇرغان چىرايىدەكلا يېقىملىق ئىدى.

(ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

2) — زەرباپ تۇن كېيىپ، كەمىرىگە ئالتۇن دەستىلىك شەمشەر ئاسقان

① يولداش ئەن يولۇڭنىڭ «سىنداستىكا ئۆگىنىش» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىللىق سانىدىن.

مىرانشاه دورغا ئەلى قۇشچىغا يەر تېگىدىن بىر قاراپ قويدى ـ دە، رېپىدىگە ئوخشايدىغان كەك يۈزىنى باشقا ياققا ئۆرۈپ، مەرمەر پەلەمپەيلەرنى گۈرسىلدىتىپ پەسكە چۈشۈپ كەتتى.

(ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

1 ـ مىسالدا، ئوخشالغۇچى ـ «شەيخىنىڭ ئىشاۋازى» ئوخشىغۇچى ـ «چىراي»غا مەزمۇنەن ئوخشىتىلىش ئارقىلىق، ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلەنگەن. 2 ـ مىسالدا، ئوخشالغۇچى ـ «مىرانشاھنىڭ يۈزى» ئوخشىغۇچى ـ «رېپىدە»گە شەكلەن ئوخشىتىلىش ئارقىلىق، ناھايىتى ئوبرازلىق تەسۋىرلەنگەن.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىش لازىمكى، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق شەيئىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس، يەنى ئۇلاردا ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ئوخشاشلىقلارنى كۆرسەتكەندىن باشقا، كونكرېتلىقتا مەلۇم شەرتلەر بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئوخشاشلىقلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، كىشىلەر ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ئوخشاشلىقلار ئارقىلىق، ماھىيەتتى ئوخشىمايدىغان شەيئىلەرنى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ ئوخشىتىش ھاسىل قىلىش بىلەن بىللە، بەزىدە ھېچقانداق ئوخشاشلىقى بولمىغان شەيئىلەردە مەلۇم شەرتلەر بىلەن ئوخشاشلىق پەيدا قىلىش ئارقىلىقمۇ ئوخشىتىش ھاسىل قىلىدۇ. شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ئوخشاشلىق تۈۋەندىكى شەرتلەر بىلەن ھازىرلىنىدۇ:

(1) ئاپتونۇرنىڭ ئىدىيىۋى ھېسىياتى ھەم پسىخىكىسىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن، ئوخشالغۇچى شەيئى مەلۇم ئالاھىدىلىككە ۋاقىتلىق ئىگە قىلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتتە كىرگۈزۈلىدۇ. مۇنداق ئوخشىتىشلار ماھىيەتتە ئوخشىغۇچى ئارقىلىق ئوخشالغۇچىنى تەسۋىرلەپ، ئاپتونۇرنىڭ يۇقىرى تەسۋىرلەۋاتقان پېرسونا ژنىڭ ئوخشالغۇچى شەيئىگە بولغان سۈبېيېكتىپ ھېسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن:

ـ ئۆيدە، مەرھەمەت قىلىڭ، ئۇستاز... ـ خۇرشىدە بانۇ قولىنى كۆكسىگە ئالغىنىچە كەينىگە يېنىپ، ئۇنىڭغا بۇل بەردى. بانۇنىڭ ئاۋازىمۇ ئۆزىنىڭ جامالىدەك يېقىملىق ئىدى.

(ئادىل ياقۇبوۋ، «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

بۇ مىسالدىكى ئوخشالغۇچى ـ «ئاۋاز» بىلەن ئوخشىغۇچى ـ جامال ئوتتۇرىسىدا ئەسلىدە ھېچقانداق ئوخشاشلىق بولمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتىگە كىرگۈزۈلۈشى ئاپتونۇرنىڭ ئۆز ئەسىرىدىكى پېرسونا ژ خۇرشىدە بانۇنى تەسۋىرلەشتىكى پسىخىكىسىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن، خۇرشىدە بانۇنىڭ جامالى ھەم ئاۋازى كىشىلەردە يېقىملىق تۇيغۇ پەيدا قىلالايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىنغانلىقى ۋە «ئاۋاز»دىن

ئىبارەت بۇ ئوخشالغۇچى يەنىمانىقلىقى جەھەتتىن ئۆزىگە ماس كېلىدىغان ئوخشىغۇچى — «جامال» بىلەن مۇناسىۋەتلەشتۈرۈلگەنلىكتۇر.

(2). ئوخشاشلىقى يوق ئىككى شەيئى باشقا بىر ئوخشىتىشنى شەرت قىلغان ھالدا ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتىگە كىرگۈزۈلىدۇ. مۇنداق ئوخشىتىشلاردا ئەگەر شەرت قىلىنغان ئوخشىتىش بولمىسا، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ھاسىل بولمايدۇ. مەسىلەن:

«1948 - يىلى چۈگچىگدا ئۆتكۈزۈلگەن ئىدەبىيات - سەنئەتچىلەر يىغىنىدا، گومورو باشلامچىلىق بىلەن، لۇشۈن خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان «كالا» بولۇشقا رازى بولغانىدى. مەنچۇ؟ مەن ئاشۇ كالىنىڭ «قۇيرۇقى» بۇلۇشنى، يەنى خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان «قۇيرۇق» بولۇشنى خالايمەن، دەپ ئۆزىنى قۇيرۇققا ئوخشاتقانىدى. ئارقىدىنلا ماۋدۇن مۇنداق دېگەن: «ئۇنداقتا، مەن مۇشۇ كالىنىڭ قۇيرۇقىدىكى «تۈك» بولاي، چۈنكى، بۇ «تۈك» «كالا»غا قونغان قان شورىغۇچى «چىۋىن» ۋە «پاشىلار»نى قوروياليدۇ.»

(«ئىدەبىيات گېزىتى» خەنزۇچە نەشرى)

بۇ مىسالدا، «لۇشۈن خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان كالا» دېگەن ئوخشىتىش ئالدىنقى شەرت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولغاچقا، ئوخشالغۇچى — «گومورو» بىلەن ئوخشىغۇچى — «كالاقۇيرۇقى» ئوخشالغۇچى — «ماۋدۇن» بىلەن ئوخشىغۇچى — كالىنىڭ قۇيرۇقىدىكى «تۈك» ئوتتۇرىسىدا خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىشتەك ئوخشاشلىق شەكىللەنگەن ۋە بۇ ئىككى ئاتاغلىق يازغۇچىنىڭ ئۆزلىرىنى ئوخشىتىشتىكى كەمتەرلىكى ئىپادىلەنگەن. ئەگەر بۇ ئوخشىتىش ئالدىنقى شەرت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولمىسا، گومورو بىلەن قۇيرۇق، ماۋدۇن بىلەن تۈك بىۋاستە ھالدا ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتىگە كىرەلمەيتتى، چۈنكى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئەسلىدە ھېچقانداق ئوخشاشلىق يوق.

ئومۇمەن، ئەسلىدە ئوخشاشلىقى بولمىغان شەيئىلەرنى مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ ئوخشىتىش ھاسىل قىلىش ئۇقۇل سۈبيېكتىپ ھېسسىيات بويىچە ئەمەس، بەلكى رېئاللىق ئاساسىدا بولۇشى كېرەك يەنى ئەسلىدە ئوخشاشلىقى يوق شەيئىلەرنىڭ تەسىرىگە نىسبەتەن ئاپتور ياكى پېرسونا ئارقىلىق مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە ئىنكاس شەكىللەنمىشى، بۇ ئىنكاس رېئاللىققا ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، ئوخشىتىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

«گۈلجامالنىڭ مەڭمۇلىرىدە بىلىنەر-بىلىنمەس زىناق پەيدا قىلىپ، ناز بىلەن كۈلۈمسىرەشى بۇنداق ئوچۇق چىراي بىلەن كۆتۈۋېلىنىشقا كۆزى يەتمەي، غەش بولۇپ يۇرگەن بەختىيارنىڭ قەلبىنى خۇددى باھار شامىلىدەك ئىلىلىتىپ، قاراڭغۇ ئۆيگە چىراغ يېقىلغاندەك يورۇتىۋەتكەنىدى.

(«گۈزەل ئارزۇلار»)

بۇ مىسالدىكى ئوخشاشلىغۇچى — «كۆلۈمسىرەش»نىڭ ئوخشىغۇچى — «باھار شامىلى» ۋە «قاراڭغۇ ئۆيگە چىراغنىڭ يېقىلىشى» دا ئەسلىدە ھېچقانداق ئوخشاشلىق يوق. چۈنكى، «كۆلۈمسىرەش» نىڭ «ھارارەت» ۋە «يورۇقلۇق» ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئېچكى باغلىنىش بولمىسا كېرەك. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ ئوخشىتىلىشى، يەنى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىقنىڭ شەكىللىنىشى ئاپتور تەسۋىرلىگەن پېرسوناژ — بەختىيارنىڭ قىزغا بولغان قىزغىن، چوڭقۇر مۇھەببىتى تۈپەيلى، قىزنىڭ «كۆلۈمسىرىشى» بەختىيارغا پەيدا قىلغان ئىنكاس بىلەن «باھار شامىلى» «قاراڭغۇ ئۆيگە چىراغنىڭ يېقىلىشى» نەتىجىسىدە كېشىلەردە بولىدىغان تۈيغۇدا رېئاللىققا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئوخشاشلىقنىڭ بولغانلىقىدىن ئىبارەت. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، «كۆلۈمسىرەش» بىلەن «باھار شامىلى» ۋە «چىراغنىڭ يېقىلىشى» دا ئوخشاشلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ئاپتورنىڭ «كۆلۈمسىرەش» تىن ئىبارەت بۇ ئوخشاللىغۇچىنى «ھارارەت» ۋە «يورۇقلۇق» ئاتا قىلىشتەك خۇسۇسىيەتكە ۋاقىتلىق ئىگە قىلىپ، ئاندىن مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئوخشاللىغۇچى شەيئى — «باھار شامىلى» ۋە «چىراغنىڭ يېقىلىشى» بىلەن مۇناسىۋەتلەشتۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

يەنە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈمىزكى، شەيئىلەردىكى ئوخشاشلىق ئوخشاللىغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنى باغلاپ تۇرىدىغان كۆۋرۈك، يەنى ئوخشىتىشنىڭ جېنى بولسىمۇ، ئۇ، كونكرېتلىقنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئىپادە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، بەزىدە ئىپادىلىنىپ، بەزىدە ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

1) مەرزا ئۇلۇغبەگ تەرەپ ئۇنسىز يىغلاۋاتقان نازىنىنلىرىنى قوللىرىنى كۆرگەندە، بۇ پەرىزاتلىرىنىڭ ھۆسنىخېتىنىڭمۇ خېنە ياقتان بارماقلىرىدەك نازۇك ھەم گۈزەل ئېكەنلىكىنى ئەسلىدى.

(ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

2) ئەتراپقا قاراپ باقمامسەن، قىزىل گۈللىنىڭ توقىمەك، بەش ئاتارنىڭ ئوقىمەك يىگىتلىرىمىز بىلەن پۈتۈن تاغ خەلقى ئېنە ئاۋۇ پەرۋانىمەك ئۆزىنى ئوتقا ئۇرۇۋاتقاندا، نېمىدىن غەم يىگۈلۈك. قالغىنىغا ئاللانىڭ ئۆزى كېچىل.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

1 ـ مىسالدا ئوخشاللىغۇچى — «ھۆسنىخەت» بىلەن ئوخشىغۇچى — «خېنە ياقتان بارماقلار» ئوتتۇرىسىدىكى «نازۇك» ھەم «گۈزەل» لىكتىن ئىبارەت ئوخشاشلىق ئوچۇق ئىپادىلەنگەن؛ 2 ـ مىسالدا بولسا، ئوخشاللىغۇچى — «يىگىتلەر» بىلەن ئوخشىغۇچى — «قىزىل گۈلنىڭ توقى» ۋە «بەش ئاتارنىڭ ئوقى» ئوتتۇرىسىدىكى «سەرخىللىق» ۋە «ئۆتكۈر ھەم چەبدەسلىك» تىن ئىبارەت ئوخشاشلىقلار ئاشكارە ئىپادە قىلىنمىغان.

ئومۇمەن، ئوخشىتىشلاردا ئوخشاللىغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى

ئوخشاشلىقلارنىڭ ئاشكارە ئىپادىلىنىشى - ئىپادىلەنمەسلىكى كونكرېتلىق ئېھتىياجى ۋە كىتابخانلارنىڭ توغرا ئاڭقىرىش - ئاڭقىرالماسلىقىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا بەلگىلىنىدۇ. يۇقىرىقى بايان ۋە مىسالىلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىنكى، ئوخشىتىشلارنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئوي - پىكىرنىڭ ئوبيېكتى (ئوخشىتىش ئارقىلىق ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوبيېكت) بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاشلىقى بار شەيئىلەرنى مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ، شۇ شەيئى ئارقىلىق پىكىر ئوبيېكتىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت بولغاچقا، ماھىيىتى ئوخشىمايدىغان شەيئىلەر، يەنى پىكىر ئوبيېكتى بىلەن شۇ ئوبيېكتنىڭ مەلۇم بىر ئالاھىدىلىكى ئارقىلىق تەسەۋۋۇر قىلىنغان، پىكىر ئوبيېكتىنىڭكىگە ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە باشقا شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقلارنى بايقاش ئوخشىتىشلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشتىكى نېگىزلىك مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ماھىيىتى ئوخشمايدىغان شەيئىلەردىكى ئوخشاشلىقلارنىڭ بەزىلىرى شەيئىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولسا، بەزىلىرى نۇتۇق ئىگىسىنىڭ مۇئەييەن تەجرىبىسى، پىسخىك پائالىيىتى ۋە ئالاھىدە نۇتۇق شارائىتى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ ۋە بايقىلىدۇ، شۇنداقلا، مەلۇم نۇتۇق شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ ئوخشىتىشلارنىڭ بەدىئىي كۈچىنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسىدۇر. چۈنكى ئاڭلىغۇچى ياكى كىتابخان يېڭى ھەم تەسىرلىك ئوخشىتىشلار ئارقىلىق، نۇتۇق ئىگىسىنىڭ تەسۋىرلىمەكچى بولغان پىكىر ئوبيېكتىغا قارىتا چوڭقۇر چۈشەنچە ھاسىل قىلىپلا قالماي، مۇھىمى ئۇنىڭدىن ئېستېتىك ھوزۇر ئالىدۇ.

2

ئوخشىتىشلارنى تۈرگە بۆلۈنۈشتە ھازىرغا قەدەر پىكىر بىرلىكى يوق. شۇڭا، ستىلىستىكىغا ئائىت ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى ۋە بۇ تۈرلەرگە بېرىلگەن ناملار بىردەك ئەمەس. لېكىن، بىر قەدەر ئومۇمىيراق ھەم نوپۇزلۇقراق دەپ قارىلىۋاتقان كۆز قاراش «ئوخشىتىشلار تىلىدىكى ئىپادىلىنىش شەكلىگە قاراپ ئېنىق ئوخشىتىش، يوشۇرۇن ئوخشىتىش ۋە ئەكسىلمىك ئوخشىتىشتىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت. ئوخشىتىشلار قانچە تۈرگە بۆلۈنۈشى ۋە قانداق ناملار بىلەن ئاتىلىشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ يەردىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە تۈرگە ئايرىش ئۆلچىمىنى تۇرغۇزۇشتىن ئىبارەت. چۈنكى، شەيئىلەرنى تۈرگە ئايرىش ھامان مەلۇم بىر ئۆلچەم ئاساسىدا بولىدۇ. تۈرگە ئايرىشنىڭ مۇۋاپىق بولغان بولمىغانلىقى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلىنىڭ توغرا، ئىشەنچلىك بولغان - بولمىغانلىقى ۋە ئايرىش ئۆلچىمىنىڭ ئىزچىل بولغان - بولمىغانلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ئوخشىتىش ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئوخشاشلىق تەسەۋۋۇرىنىڭ

تىلدىكى ئىپادە شەكلى بولۇپ، شۇ تەسەۋۋۇرغا سەۋەبچى بولغان شەيئى ئوخشالغۇچى، تەسەۋۋۇر قىلىنغۇچى شەيئى ئوخشىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوخشىتىشنىڭ تۈپ ئامىللىرى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ئىپادە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى شەيئى كۆرۈلمەسلىكى مۇمكىن. ئوخشىغۇچى شەيئى ئوخشىتىشتىكى پەرقلەندۈچى ئامىل بولغاچقا، ئالاھىدە ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن، كۆرۈلمىسە بولمايدۇ. ئوخشىتىشلار تىلدىكى ئىپادىلىنىش شەكلىگە قاراپ بۆلۈنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئوخشالغۇچىنىڭ تىلدا ئىپادىلىنىش - ئىپادىلەنمەسلىكى ئوخشىتىشلارنى تۈرگە ئايرىشنىڭ ئاساسلىق ئۆلچىمى قىلىنىشى كېرەك. نەتىجىدە، ئوخشىتىشلار ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشىغۇچىسى ئېنىق ئىپادىلەنگەن ئوخشىتىش ۋە ئوخشىغۇچىسى ئوخشالغۇچىسىغا ۋاكالەتلەندۈرۈلگەن ئوخشىتىشتىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تۈرگە ئايرىلىدۇ. لېكىن، ستىلىستىكىغا ئائىت كۆپىنچە ئەسەرلەردە بۇ ئۆلچەمگە قوشۇمچە قىلىنغان ھالدا، ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشىغۇچىسى ئېنىق ئىپادىلەنگەن ئوخشىتىشلاردا ئوخشىتىش سۆزى ھەم قوشۇمچىسىنىڭ ئىشلىتىلمىگەنلىكەن - ئىشلىتىلمىگەنلىكىمۇ ئۆلچەم قىلىنغان، نەتىجىدە ئوخشىتىشلارنىڭ يۇقىرىقى ئۈچ تۈرى بارلىققا كەلگەن ۋە ئېنىق، يوشۇرۇن، ۋەكىللىك ئوخشىتىش دەپ ئاتالغان. قوشۇمچە قىلىنغان ئۆلچەمنىڭ ئالدىنقى ئۆلچەم بىلەن بىر قاتارغا قويۇلۇشى ئانچە مۇۋاپىق بولمىسىمۇ، بۇ بىر ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە كۆپىنچە ستىلىستىكا ئەسەرلىرىدە، ھەتتا ئوتتۇرا، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىدە ئومۇميۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈلۈۋاتقاچقا، بۇنىمۇ يەكۈنلىنىڭ بىلەن نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. شۇڭا، تۆۋەندە ئوخشىتىشلارنىڭ مۇشۇ ئىككى ئۆلچەم بويىچە بۆلۈنگەن تۈرلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز.

ئېنىق ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشىغۇچىسى تەڭ كۆرۈلۈپ، ئوخشىتىش سۆزى ۋە قوشۇمچىلىرى بىلەن باغلانغان، ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئوخشىتىش شەكلى ئېنىق ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

مىرانشاھتىن كېيىن، جۈۋىلىرىنىڭ تېشىدىن ئاق شايى تون كىيگەن، باشلىرىغا ئاپئاق يىپەك سەللە ئوردۇالغان بىر توپ ئۆلىما مەغرۇرانە قىياپەتتە گويا ئاق غازلاردەك گىدىيىپ مېڭىپ كەلدى. (ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

بۇ، ئېنىق ئوخشىتىشنىڭ تىپىك مىسالى بولۇپ، ئوخشالغۇچى «ئۆلىما» بىلەن ئوخشىغۇچى — «ئاق غاز» تەڭ كۆرۈلگەندىن سىرت، «گويا، دەك» دېگەن ئوخشىتىش سۆزى ھەم قوشۇمچىسى بىلەن باغلىنىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشىتىلىش مۇناسىۋەت

زاھايىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن.

ئېنىق ئوخشىتىشلارنىڭ فورمىلاسى «A B غا ئوخشايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، A بىلەن B ، يەنى ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئوخشاشلىققنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئېنىق ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئاساسەن، «گويا، خۇددى، كەبى، مىسالى، بەئەينى ئوخشاش» دېگەندەك سۆزلەر ۋە «دەك — تەك» قوشۇمچىلىرى بىلەن باغلىنىدۇ.

ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئورۇن تەرتىپىدىن قارىغاندا، ئوخشىتىشلارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئوخشالغۇچى ئالدىدا، ئوخشىغۇچى كەينىدە بولىدۇ (يەنى قىرىقى مىسالغا قارا)، يەنە بىر قىسىم ئوخشىتىشلاردا ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئالماشتۇرۇلۇپ، ئوخشىغۇچى ئالدىدا، ئوخشالغۇچى كەينىدە كېلىدۇ. بۇ ھالدىسە ئومۇمەن مۇنداق ئىككى خىل سەۋەب بىلەن بولىدۇ. بىرىنچى، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت جەھەتتە ئېنىقلىغۇچىلىق باغلىنىشتا كەلسە، ئوخشىغۇچى تەركىب ئوخشىتىش سۆزى ۋە قوشۇمچىسىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئېنىقلىغۇچى ئورنىدا كۆرۈلۈپ، ئوخشالغۇچىنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

بۇي-بەستىنىڭ يوغانلىقى ۋەزىگى رويىنىڭ قارىلىقى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن توغراقتا ئوخشايدىغان ھاشىر تەيجى بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى - دە، شامەلخىۇتقا تازىم بىجا كەلتۈرگەچ، مۇنداق دېدى:...

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

مانا بۇ مىسالدا ئوخشىغۇچى — «كۆيۈپ كەتكەن تىوغراق» ئالدىدا كېلىپ، ئوخشالغۇچى — «ھاشىر تەيجى» نى ئېنىقلىغاندىن باشقا، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقنىمۇ ئوخشىغۇچىنىڭ ئالدىدا كەلگەن.

ئىككىنچى، ئوخشىغۇچى تەركىبنىڭ قۇرۇلمىسى مۇرەككەپلەشسە ۋە ئوخشالغۇچى تەركىب جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلسە، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئالماشتۇرۇلۇپ، ئوخشىغۇچى ئالدىدا، ئوخشالغۇچى كەينىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

قاتتىق يامغۇردا تاغ ئېتەكلىرىدىن جىرالارغا ئېقىپ چۈشىۋاتقان ئۇششاق ئېقىنلار دەھشەتلىك بىر قىيانىنى ھاسىل قىلغىنىدەك، تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ قوشۇلۇاتقان كىشىلەر بىلەن قوزغىلاڭچىلا سېپى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، زور قوشۇنغا ئايلانماقتا ئىدى.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

بۇ مىسالدىكىدەك، ئوخشالغۇچى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەندە، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئالماشتۇرۇلسا، ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئارىلىقى تېخىمۇ يېقىن بولىدۇ - دە، پىكىر ئوبيېكتى تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، ئوخشىغۇچىسى مۇرەككەپ بولمىغان بەزى ئوخشىتىشلاردىمۇ. پەقەت مۇشۇ نۇقتا نەزەردە

تۆتۈلۈپ، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئالماشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

«شۇنىڭ بىلەن قاينىغان قازانغا سوغۇق سۇ قۇيۇلغاندەك، جاھان جىمىپ قالدى.»

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

ئومۇمەن، ئېنىق ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئورۇن تەرتىپى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك بولۇپ، ئۇلارنى تۆۋەندىكى فورمۇلار بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

1) ئوخشالغۇچى — (ئوخشىتىش سۆزى) — ئوخشىغۇچى — (قوشۇمچە) — (ئوخشاشلىق).

2) (ئوخشىتىش سۆزى) — ئوخشىغۇچى — (قوشۇمچە) — (ئوخشاشلىق) — ئوخشالغۇچى

(ئوخشاشلىق) — ئوخشىغۇچى — (ئوخشىتىش سۆزى) — ئوخشالغۇچى.

بۇ فورمۇلادىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان تەركىبلەر بەزىدە ئىپادىلىنىپ، بەزىدە ئىپادىلەنمەيدۇ.

شۇنىمۇ تەكىتلەش لازىمكى، ئېنىق ئوخشىتىشنىڭ يۇقىرىدەك شەكىللىرىدىن باشقا، يەنە بىر خىل ئالاھىدىرەك شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ، يەنى بۇنداق ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى تەركىبىنىڭ قۇرۇلمىسى تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرىگە ئوخشىپ كېلىدۇ، شۇنداقلا ئوخشىتىش سۆزى ھەم قوشۇمچىلىرى كۆپ ھاللاردا قىسقارتىلىدۇ، ئوخشىتىلمىش مۇناسىۋىتى يەنىلا ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەڭداش باغلانغان تارماق جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىلىرىغا توغرا كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇلار بىر - بىرىگە نىسبەتەن مەزمۇن جەھەتتىن نەقىللىق رول ئويناپدۇ، شۇڭا، بۇ خىل ئوخشىتىش شەكلى نەقىللىق ئوخشىتىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

1) — مېنىڭچە، يەرلىك خەلقىنىڭ كۆپىرەك ئەسكەر ئېلىپ تاغقا چىقارساق دەيمەن، تېرەك كېسىدىغان پالتىنىمۇ ياغاچتىن ياسىلايمىز ئەمەسمۇ؟

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

2) ئوقيا ئاتقاندا نىشانغا، ساز چالغاندا ئاڭلىغۇچىلارغا قاراش كېرەك ئىكەن، ماقالە يازغاندا، نۇتۇق سۆزلىگەندە ئوقۇغۇچىلارغا، ئاڭلىغۇچىلارغا قارىمىسا بولامدۇ؟

(ماۋزېدۇڭ «پارتىيە باگۇسىغا قارشى تۇرايلى»)

بۇنداق ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى مۇستەقىل ھالدا تارماق جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىپى بىر قەدەر ئەركىن بولىدۇ. (يۇقىرىدىكى مىسالارغا قارالسۇن)

يوشۇرۇن ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشىغۇچىسى تەك كۆرۈلسىمۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتى ئېنىق ئىپادىلەنمەيدىغان ئوخشىتىش شەكلى يوشۇرۇن ئوخشىتىش (ياكى مېتافورا) دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: — ئۆزلە يەنە بىر «تورپاق يېغىلىقى» بولسۇن دېمەكچىمۇ؟ جاڭجۇك يامۇلنىڭ مەرگەن سورىغىنى — قان سورىغىنى، خىراج سورىغىنى — جان سورىغىنى...

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

بۇ مىسالدىكى «مەرگەن سورىغىنى»، «خىراج سورىغىنى» دېگەنلەر ئوخشالغۇچى، «قان سورىغىنى»، «جان سورىغىنى» دېگەنلەر ئوخشىغۇچى بولۇپ، ئۇلار ئېنىق ئوخشىتىشلاردىكىدەك ئوخشىتىش سۆزى ياكى قوشۇمچىسى بىلەن باغلانمايۋ، ھۆكۈم شەكلىدە ئىپادىلەنگەن.

ئومۇمەن، يوشۇرۇن ئوخشىتىشلاردا ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتى بىرقەدەر يوشۇرۇن بولۇپ، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى شەكىل جەھەتتىن باراۋەرلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. يوشۇرۇن ئوخشىتىشنىڭ فورمۇلىسى «A دېمەك B دۇر» ياكى «B A دېمەكتۇر» دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق مۇناسىۋەت ھۆكۈم باغلىغۇچىلىرى ياكى شۇ رولىدا كېلگەن باشقا سۆز، قوشۇمچە ۋە تىنىش بەلگىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: ياڭاقنىڭ ئەسلى لالەدۇر،
قاراشنىڭ جانىنى ئالادۇر.
ئاغزىڭ ئالتۇن پىيالەدۇر،
قۇيۇپ ئىچسەم چايلارىڭنى.

(«غېرىپ ـ سەنەم»)

يوشۇرۇن ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىسى كۆپىنچە ئېنىق، خەۋەرلىك باغلىنىشتا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن (ھۆكۈم شەكلىدە ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن)، ئۇيا ـ پىكىر ئېنىق ئوخشىتىشلاردىكىگە قارىغاندا كۆچلۈكرەك ئىپادىلىنىدۇ.

يوشۇرۇن ئوخشىتىشلاردا يەنە ئۆز تەركىبىدىكى ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى گرامماتىكىلىق باغلىنىشقا ئاساسەن «ئىزاھلىق، خىتابلىق ھەم كېلىشداش ئوخشىتىش» دېگەندەك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ، لېكىن، ماقالىنىڭ ھەجمى تۈپەيلى، بۇ ھەقتە توختالمايمىز.

ئۇرخشالغۇچىسى كۆرۈلمەيدىغان، ئوخشىغۇچىسى ئوخشالغۇچىغا ۋاكالەتلىك قىلمىدىغان ئوخشىتىش شەكلى ۋەكىللىك ئوخشىتىش دەپ ئاتىلمىدۇ. مەسىلەن:

1) — راست، يامان بولدى، ئۇيان تارتساق ئۆكۈز ئۆلىدۇ، بۇيان تارتساق ھارۋا سۇنىدۇ. — دېدى ئېلى پالگانمۇ ئاچچىقى بىلەن ئاغزىغا ناس تاشلاپ.

2) شۇنداق، — دېدى تۆمۈر. — قۇرۇق دۇغا پىتمۇ ئۆلمەيدۇ. يىلانىنىڭ بېشىنى تاياق - توقماق بىلەنلا يانچىغىلى بولىدۇ.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

مانا بۇلار ۋەكىللىك ئوخشىتىشنىڭ تىپىك مىسالىلىرى بولۇپ، 1 - مىسرە «قانداقلا قىلسا زىيانلىق ئاقىۋەتنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقى» دىن ئىبارەت ئوخشالغۇچى قىسقارتىلغان؛ 2- مىسرە «ئارزۇ قىلغانغىلا ئىشنىڭ ۋۇجۇدقا چىقمايدىغانلىقى، دۇشمەننى پەقەت قورال بىلەنلا يوقاتقىلى بولىدىغانلىقى» دىن ئىبارەت ئوخشالغۇچى قىسقارتىلغان ۋە ئۇلارغا ھەرقايسى مىسالالاردىكى ئوخشىغۇچىلار ۋەكىللىك قىلغان.

يۇقىرىدا ئوخشىتىشلارنىڭ تېمىدىكى ئىپادە شەكىللىرى، يەنى قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن بۆلۈنگەن ئىككى تىپىك ھەم ئومۇمىي بولغان تۈرلىرى ئۈستىدە يۈزەكى توختالدۇق. ئەمدى، مۇشۇ ئوخشىتىش تۈرلىرىنىڭ ئوخشىمايدىغان نۇقتىسى شارائىتلىرىدا ھەر خىل ستىلىستىك مەقسەتلەر بىلەن قوللىنىلىشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن «ئۇسۇللار» توغرىسىدىمۇ ئازراق توختىلىمىز. چۈنكى، ئوخشىتىش ستىلىستىك ۋاستىلار ئىچىدە قوللىنىلىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ ھەم ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ئىنتايىن يۇقىرى يەرخىل ۋاستە بولۇپ، ئۇ نۇقتۇق شارائىتى ۋە ئىپادە ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇلۇش نەتىجىسىدە ھەرخىل ئىپادە ئۇسۇللىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەن بولىدۇ. يەنىمۇ كېلىپ، بۇ ئىپادە ئۇسۇللىرى ئۆز نۆۋىتىدە ئوخشىتىشلارنىڭ ستىلىستىك ئونۇم ھاسىل قىلىشتىكى ئونۇملۇق ۋاستىلىرىدىن ھېسابلانغاچقا، بۇ ئۇسۇللارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى پۈختا ئىگىلەش ئوخشىتىشلاردىن تېخىمۇ ئوبدان پايدىلىنىشنىڭ مۇھىم ئامىلى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، تۆۋەندە مۇشۇنداق ئوخشىتىش ئۇسۇللىرىدىن بىرقانچىسىغا كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىنى يۈزەكى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

A. كۆپ تەرەپلىمە ئوخشىتىش (تەكرار ئوخشىتىش)

مەلۇم بىر تېمىدىكى ئوخشىتىش ئاساسىدا بىرقانچە ئوخشىغۇچى ئارقىلىق ئەينى بىر ئوخشالغۇچىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئوخشىتىش ئۇسۇلى كۆپ تەرەپلىمە ئوخشىتىش (تەكرار ئوخشىتىش) دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ ئۇسۇل ئېنىق، يوشۇرۇن ياكى ۋەكىللىك ئوخشىتىش ئاساسىدا ھاسىل بولۇپ، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئوخشىغۇچى ئارقىلىق ئەينى بىر ئوخشالغۇ-

چىنى ئوخشاش ياكى ئوخشىمايدىغان نۇقتىلاردىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغانلىقى ئۈچۈن، بىكىر ئوبيېكتنىى ئالاھىدە تەكىتلەش ۋە كۆچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

1) پوپنىڭ ماڭا شۇ قەدەر يېقىنچىلىق قىلىشى مەقسەتلىك ئىدى، بۇنىڭغا ئەجەبلىنىش ھاجەتسىز. چۈنكى بۇمۇ خۇددى گېلى يامان ئادەم ئاشپەز بىلەن ئۇلار پەتلىشىشكە ھەۋەس قىلغىنىدەك، ياساۋۇل ئادەم تىكىمچى بىلەن دوستلىشىشقا ئامراق بولغىنىدەك، كېسەلمەن ئادەم تىۋىپ بىلەن يېقىنلىشىشقا ئۇرۇنغىنىدەك، ئەجىلسى يېقىنلاشقان ئادەم شەيخ بىلەن پاراكەلىشىشقا خۇشتار بولغىنىدەك بىر ئىش.

(خەلق ئەدەبىياتى)

2) لېكىن، مېنىڭ جۈڭگو ئىنقىلابىنىڭ دولقۇنى پات ئارىدا يېتىپ كېلىدۇ دېگىنىم ھەرگىز بەزىلەرنىڭ «يېتىپ كېلىشى مۇمكىن» دېگىنىگە ئوخشاش پۈتۈنلەي ئەھمىيەتسى بولمىغان، ئېرىشىمەن دەپ ئېرىشكىلى بولمايدىغان قۇرۇق بىر نەرسە ئەمەس. ئۇ — دېگىنى ياقمىسدا تۇرۇپ يىراقتا قارىغاندا دېگىنىدىن موما ياغىنى چىنىڭ ئۇچى كۆرۈنگەن بىر كىمە؛ ئۇ — ئېگىنى تاغنىڭ چوققىسىدا تۇرۇپ يىراقتا قارىغاندا، شەرقتىن نۇر چېچىپ ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان بىر قۇياش، ئۇ — ئانىسىنىڭ قورسىقىدا قاتتىق تەۋرەۋاتقان، پات ئارىدا دۇنياغا كېلىدىغان بىر بوۋاق.

(ماۋزېدۇڭ، «ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ»)

بۇ مىسالىلاردا ئاستىغا سىزىلغانلار ئوخشىغۇچى بولۇپ، 1 - سىنى ئەينى بىر ئوخشالغۇچى — «پوپنىڭ مەقسەتلىك ھالدا يېقىنچىلىق قىلىشى (مەنپەئەتپەرەستلەرنىڭ نەپ ئۈچۈن ئارلانماي كۆچۈكلىنىشى)» ئارقا - ئارقىدىن تۆت ئوخشىغۇچىغا؛ 2 - سىنى ئەينى بىر ئوخشالغۇچى — «يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان جۈڭگو ئىنقىلابىنىڭ دولقۇنى» ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ ئوخشىغۇچىغا ئوخشىتىلغان. بۇ مىسالىلاردىن يەنە شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، 1 - سى ئېنىق ئوخشىتىش ئاساسىدا، 2 - سى يوشۇرۇن ئوخشىتىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

B. ئۇلانما ئوخشىتىش

ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، كېيىنگىلىرى ئالدىنقىسى ئاساسىدا ھاسىل بولغان ئىككىدىن ئارتۇق ئوخشىتىشنى چېتىش ئارقىلىق ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئوخشىتىش ئۇسۇلى ئۇلانما (ياكى چاتما) ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: 1) تاغقادەرھال ئەلچىئەۋەتمىسەك، بۇ ئوغرىلار كەلكۈندەك باستۇرۇپ كەلسە، قانداق قىلغۇلۇق؟ ھازىرچە بۇ كەلكۈنگە ئاق بايراق بىلەن تىوغان سېلىپ تۇرايلى، قالغان ئىشنى كېيىن كۆرەرمىز.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

2) ھەقىقىي ياخشى ئاتنىڭ كىللىسى «پادىشاھ» قا ئوخشاش دۇرۇس بولىدۇ؛ كۆزى «ۋەزىر» گە ئوخشاش ئۆتكۈر بولىدۇ؛ بېلى «سەركەردە» گە ئوخشاش كۈچلۈك بولىدۇ؛ قورسىقى «قورغان» غا ئوخشاش سىغىمچان بولىدۇ؛ ئايىتى «شاھ پەرمانى» غا ئوخشاش تېز بولىدۇ.

(ساۋىيو: «ۋاڭ جاۋجۇن»)

1 ـ مىسالدا ئىككى ئوخشىتىش بولۇپ (ئالدىنقىسى ئىچىنىڭ ئوخشىتىش، كىچىنكىسى ۋەكىلىنىڭ ئوخشىتىش)، ئالدىنقىسىدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھۇجۇمى «كەلكۈن» گە ئوخشىتىلغان ۋە بۇ ئوخشىتىش ئاساسىدا كىچىنكىسى ھاسىل بولۇپ، «قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇش «تۇغان سېلىش» قا ئوخشىتىلغان. 2 ـ مىسالدا يەش ئوخشىتىش بولۇپ، ياخشى ئاتنىڭ ھەرقايسى ئەزالىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ھەم ئالاھىدىلىكلىرى پادىشاھ، ۋەزىر، سەركەردە، قورغان، شاھ پەرمانى قاتارلىقلارغا ئوخشىتىلىش ئارقىلىق، ناھايىتى كونكرېت، ئوبزارلىق تەسۋىرلەنگەن.

C. قاتلانما ئوخشىتىش

مەلۇم بىر ئوخشىتىشنىڭ باشقا بىر ئوخشىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى قاتلانما ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق ئوخشىتىشلاردا بىرنەچچە تارماق ئوخشىتىش بولۇپ، ئۇلار بىقىنىش ـ بىقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ. بىقىنغۇچى ئوخشىتىش كىچىك ئوخشىتىش، بىقىندۇرغۇچى ئوخشىتىش چوڭ ئوخشىتىش ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

1) قىزنىڭ چۈۋۈلۈپ كەتكەن قاپ ـ قارا چاچلىرى ئارىسىدا، بۇددى بۇلۇتلار ئىچىدىن يېرىم كۆرۈنۈپ تۇرغان تولۇن ئايدەك يۇمۇلاق يۈزى مومدەك ئاقىرىپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنىدى. (ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

2) قۇسەم ئىبنى ئابباس مەقبەرىسى تەرەپتىن تىلاۋەت قىلىۋاتقان قارىنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. مۇڭلۇق كىشىگە ئوخشاش بۇ ئاۋاز گويا باشقا ئالەمدىن كېلىۋاتقان بەھەسىاب نالىلەرگە ئوخشايتتى.

ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

1 ـ مىسالدىكى چوڭ ئوخشىتىش ـــ «يۇز»نىڭ «موم» غا ئوخشىتىلىشى بولۇپ، ئۇ، كىچىك ئوخشىتىش ـــ «تولۇن ئايدەك يۇمۇلاق يۈز» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان؛ 2 ـ مىسالدىكى چوڭ ئوخشىتىش ـــ «ئاۋاز» نىڭ «نالىلەر» گە ئوخشىتىلىشى بولۇپ، ئۇ، «مۇڭلۇق كىشىگە ئوخشاش بۇ ئاۋاز» دېگەن كىچىك ئوخشىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

D. ئىنكار ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشىغۇچىسى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان شەيئىلەردىن تۈزۈلگەن، ئوخشالغۇچىنى ئەكسى تەرەپتىن ئوخشىتىش ئارقىلىق تەستىقلايدىغان، ئىنكار جۈملە شەكلىدىكى ئوخشىتىش ئۇسۇلى ئىنكار ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ

خىل ئوخشىتىش ئۇسۇلى ئوخشالغۇچىنى ئەكسى تەرەپتىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان بولغاچقا، ئوخشالغۇچىنى تەكىتلەش، گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

«شېئىر — ئايەت ئەمەس، مەنىسىنى ئۇقماي ئوقۇسىلا بولۇۋېرىدىغان، ياكى ماتا ئەمەس، دۇكان قۇرۇپ توقۇسىلا چىقۇۋېرىدىغان.

شېئىر — كەشتە ئەمەس، رەڭدار مەشۇت بىلەن لاتىغا تىكمەپ قويۇدىغان، ياكى سۈرەت ئەمەس، قەغەزگە سىزىپ قويسىلا بولۇۋېرىدىغان.»

(ئابدۇرېھىم ئوتكۇر «شېئىر ۋە شائىر»)

بەزىدە ئوي ـ پىكىرنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئىنكار ۋە تەستىقى جۈملە شەكىللىرىنى تەكداش مۇناسىۋەتتە قوللىنىش ئارقىلىق ئىنكار ئوخشىتىش ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇلنىڭ پىكىر ئوبيېكتىنى، يەنى ئوخشالغۇچىنى تەكىتلەش، گەۋدىلەندۈرۈش رولى ئېنىق ھەم كۈچلۈك بولغاچقا، بەزى لىرىك ئەسەرلەر مۇشۇ ئۇسۇلدا يېزىلىدۇ. ئالاياۋق، ئاتاقلىق شائىر ئابدۇرېھىم ئوتكۇرنىڭ «شېئىر ۋە شائىر» ناملىق نەسرى شېئىر ۋە ئەخمەت ئىسىنىنىڭ «مۇھەببەت» ناملىق نەسرى مۇشۇ ئۇسۇلدا يېزىلغان. مەسىلەن:

«شېئىر — ئاسماندىكى يولتۇز ئەمەس، كېچىسى پارقىراپ كۆرۈنگەن بىلەن ئەسسىقى، نە يورۇقى تەگمەيدىغان. شېئىر — خۇددى بىر مەشئەلدۇركى، كېچە زۇلمەتتىدە ئىنسانغا يول كۆرسەتكۈچى ياكى بىر گۈلخاندۇركى، پايانسىز دەشتلەرنى يورۇتۇپ، سوغۇقتىن تىترگەن تەنلەرگە ئارام بەرگۈچى».

(ئابدۇرېھىم ئوتكۇر «شېئىر ۋە شائىر»)

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلەر پەقەت ئوخشىتىشلارنىڭ بىر قەدەر كۆپ قوللىنىلىدىغان تۈرلىرىدىنلا ئىبارەت. ئوخشىتىش ئۇيغۇر تىلى سىستېمىسىكىسىدا تېخى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىغاچقا، ئۇنىڭ تۈرلىرى يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلىنىدۇ. دەپ ھەرگىزمۇ ئېيتىالمايمىز. بۇ كەلگۈسىدىكى تەتقىقاتلاردا تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

ئەمدى ئوخشىتىشلارنىڭ رولى ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىشتا دىققەت قىلىدىغان نۇقتىلار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

ئوخشىتىش ھامان مەلۇم شەيئى ـ ھادىسىنى تەسۋىرلەش ۋە مەلۇم داۋالىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ رولى ئاساسەن، ئابستراكت نەرسىلەرنى كونكرېتلاشتۇرۇش، مۇرەككەپ نەرسىلەرنى ئاددىيلاشتۇرۇش، ئادەتتىكى نەرسىلەرنى جانلىق، تەسىرلىك ھەم ئوبرازلىق قىلىپ شەرھىلەش، قىسقىسى، ئوتتۇرىغا بېرىش، ئوتتۇرىغا ئېستېتىك تۇس كىرگۈزۈش جەھەتتىلەردە گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن: «ماركسىزملىق ئۇسۇل سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە دۇربۇن ۋە مىكراسكوپ» دېگەن بۇ ئوخشىتىشنى ئالساق، ئۇنىڭدا «ماركسىزملىق ئۇسۇل» ددن ئىبارەت بۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ، نەزەرىيىۋى مەسىلە «دۇربۇن» ۋە «مىكراسكوپ» قا ئوخشىتىلىش

ئارقىلىق، ئۇنىڭ تۈپكى ماھىيىتى، سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلاردىكى رولى ھەم ئەھمىيىتى ناھايىتى ئاددىيلاشتۇرۇلۇپ چۈشەندۈرۈلگەن.

دېمەك، ئوخشىتىشلارنىڭ رولى ناھايىتى زور بولۇپ، ئۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارغا قويۇلۇدىغان تۆۋەندىكىدەك تەلەپلەرگە ئىنتايىن دىل مۇئامىلە قىلىش كېرەك.

(1 مۇۋاپىق بولۇش

بۇ ئوخشىتىشلارغا قويۇلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق، ئەڭ ئېغىر تەلەپ بولۇپ، ئۇنىڭدىكى نېگىزلىك مەسىلە ئوخشاتقۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقنى بايقاش ۋە شۇ ئوخشاشلىقنىڭ ئېڭ مۇھىم، نۇتۇقتىكى ئوي - پىكىرگە ئەڭ ئۈيغۇن تەرەپلىرىنى نەزەردە تۇتۇشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئوخشىغۇچى شەيئىگە قارىتا توغرا، چوڭقۇر چۈشەنچە ھاسىل قىلىش كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، ئوخشاتقۇچىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىنى ياكى ئوخشىتىش ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇنىنى توغرا گەۋدىلەندۈرگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

(1) دولقۇن تارايغاندا بولسا، چايقىلىپ تۇرغان قىزغۇچ لاي سۇ خۇددى ئىككى بىسىلىق خەنجەردەك، ئىككى قىرغاقتا ئۇرۇلۇپ، دەستىلەنگەن ئاق چېچەكتەك بۇژغۇنلۇنۇپ، ۋەھىمىلىك شارقىرايتتى...

(2) ئىخ پايانسىز دېگىز، سەن ئۇگىمەس بىر خەزىنە، تۆمۈر لەگگەر سېنىڭ ئالتۇن ئىماچقۇچۇڭ.

1 - مىسالدا، چايقىلىپ تۇرغان قىزغۇچ لاي سۇنىڭ قىرغاقتا ئۇرۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بۇژغۇنىنىڭ «دەستىلەنگەن ئاق چېچەك» كە ئوخشىتىلىشى ئەھمىيەتكە ئۈيغۇن ئەمەس، چۈنكى، قىزغۇچ لاي سۇ ئاق چېچەكتەك بۇژغۇنلانمايدۇ؛ 2 - مىسالدا، دېگىزنىڭ خەزىنىگە ئوخشىتىلىشى مۇۋاپىق بولىسىمۇ، لەگگەرنىڭ شۇ خەزىنىنى ئاچىدىغان «ئالتۇن ئاچقۇچ» قا ئوخشىتىلىشى مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى «لەگگەر» كېمە - پاراخوتلارنىڭ سۈدا مەزمۇت تۇرۇشى ئۈچۈنلا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئەسۋاپ بولۇپ، ئۇنىڭ قانداقتۇ خەزىنىنى ئاچىدىغان ئاچقۇچلۇق ئىقتىدارى يوق. دېمەك بۇ ئوخشىتىشلار مۇۋاپىق بولمىغان. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب ئوخشىغۇچى شەيئىلەرگە نىسبەتەن چوڭقۇر، توغرا چۈشەنچىنىڭ بولمىغانلىقىدۇر.

ئوخشىتىشلارنىڭ مۇۋاپىق بولۇشى ئۈچۈن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئابستراكت، مەۋھۇم نەرسىلەرنىڭ كونكرېت، ئوبرازلىق نەرسىلەرگە، مۇرەككەپ، قىيىن نەرسىلەرنىڭ ئاددىي، چۈشىنىشلىك نەرسىلەرگە، ناتونۇش نەرسىلەرنىڭ تونۇش نەرسىلەرگە ئوخشىتىلىشىغا دىققەت قىلىش لازىم. چۈنكى، بۇ نۇقتىلار ئوخشىتىشلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتلەردىندۇر.

بۇيەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتىشىمىزكى، ئوخشىتىشلارنىڭ مۇۋاپىق بولغان-

بولىمغانلىقى ئوخشاشلىقى ئوچۇقراق ئىپادىلەنگەن ئوخشىتىشلاردا ئاسان بايقالىدۇ. ئوخشاشلىقى يوشۇرۇن كېلگەن ئوخشىتىشلاردا خېلى قىيىنغا توختايدۇ. مەسىلەن:

«بىلىم ئېلىش خۇددى يىگىنە بىلەن قۇدۇق قازغاندەك ئىش»

بۇ ناھايىتى ئاددىي بىر ئېنىق ئوخشىتىش بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئوخشاشلىقنىڭ «قىيىن» لىقتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ئاسانلا بايقىلىدۇ. بىراق، ئوخشىتىشلارنىڭ ھەممىلا مۇنداق ئاددىي بولمىغاچقا، ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشىغۇچىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق يوشۇرۇنراق كېلگەن ئوخشىتىشلارنى ئىلمىي يوسۇندا تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

«كىچىك ئىسكىرىپكا ئورکېستىرىدىكى ئايال پادىشاھ دېمەكتۇر»

بۇ بىر يوشۇرۇن ئوخشىتىش بولۇپ، قارىماققا ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئوخشالغۇچى — «كىچىك ئىسكىرىپكا» بىلەن ئوخشىغۇچى — «ئايال پادىشاھ» ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق مۇناسىۋىتى يوقتەك تۇيۇلىدۇ. ئەگەر بىز ئوخشاشلىق مۇناسىۋىتىنى ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىلىرىدىنلا ئىزلىمەي، بەلكى ئۇلارنىڭ مۇھىمراق بولغان تۈرلۈك بەلگىلىرىنىمۇ نەزەردە تۇتساق، شۇنداقلا، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنى بىلدۈرگەن سۆزلەرنىڭ كۆچمە، كېڭەيگەن ۋە كونتېكستتىكى ۋاقىتلىق مەنىلىرىنىمۇ نەزەرگە ئېلىپ سېمانتىك تەركىبلەر بويىچە ئانالىز قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەھلىل يۈرگۈزسەك، ئوخشىتىشنىڭ مۇۋاپىق بولغان-بولمىغانلىقىغا توغرا ھۆكۈم قىلالايمىز. تۆۋەندە، بۇ ئوخشىتىشتىكى ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ سېمانتىك تەركىبلەر بويىچە ئانالىز قىلىپ كۆرىمىز.

ئايال پادىشاھ: ئادەم، ئايال، پادىشاھ، ئەلگە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە؛ (ئۆز مەملىكىتىدە).

كىچىك ئىسكىرىپكا: چالغۇ، ئىسكىرىپكا، كىچىك تېپىتىكى، ئەلگە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە. (ئورکېستىردا).

بۇ تەھلىلنىڭ نەتىجىسىدىن قارىغاندا، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئۆز دائىرىسىدە ئەلگە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە ئىكەنلىكى جەھەتتىن ئوخشايدۇ. شۇڭا، بۇ ياخشى ئوخشىتىش ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەگەر بىز مۇشۇ تەھلىلنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسەن، «ئەلگە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە» ئىكەنلىكىنى «ئايال پادىشاھ» دېگەن سۆزنىڭ كېڭەيگەن مەنىسى دەپ قارىساق ۋە ئۇنى بۇ مىسالدىكى «ئايال پادىشاھ» سۆزىنىڭ ئورنىغا قويساق، «كىچىك ئىسكىرىپكا ئورکېستىردا ئەلگە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە» بولىدۇ - دە، بۇ، ئەشۇ ھېسالنىڭ بىر ۋارىيانتى ياكى مەنىداش قۇرۇلمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ۋە ئوخشىتىشنىڭ مۇۋاپىقلىقىغا دەلىل بولالايدۇ.

2) چۈشىنىشلىك بولۇش

بۇ، ئوخشىتىشلاردىن پايدىلانغاندا، ئاڭلىغۇچى ياكى كىتابخانلارنىڭ ھەر خىل

ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئىمكان قەدەر كىشىلەرگە تونۇش ھەم چۈشىنىشلىك بولغان ئوخشىغۇچىلارنى تاللاپ قوللىنىشقا قارىتىلغان.

مەسىلەن: 1) ... خەلق قازانىدەك قايناپ، دەريادەك تېشىپ، ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنى تاش - كېسەكلەر بىلەن ئېتىپ تاشلىدى.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

بۇ مىسالدىكى «قاينىغان قازان»، «تاشقان دەريا»، دېگەن ئوخشىغۇچىلار خەلقنە تونۇش، چۈشىنىشلىك بولغاچقا، ئوخشالغۇچى بۇلار ئارقىلىق ناھايىتى چۈشىنىشلىك قىلىپ ئىپادىلەنگەن.

بەزى ئوخشىتىشلاردا، ئوخشالغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئىنىڭ مۇناسىۋىتى مۇرەككەپرەك بولۇپ، چۈشىنىش بىرئاز قىيىنغا توختايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئىزاھلانسا ياكى ئۇلارنىڭ ئوخشاشلىقى كۆرسىتىلسە بولىدۇ.

2) ئىجادىي بولۇش

مەلۇمكى، ياخشى ئوخشىتىش غايەت زور بەدىئىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرالايدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ مەنتىقىلىق بولۇشى بىلەن بىللە، ئوخشىتىشنىڭ يېڭىچە، ئىجادىي بولۇشىدىن ئىبارەت. دېمەك، باشقىلار ئىشلىتىپ كونىراپ كەتكەن ئوخشىتىشلارنى ئىشلەتمەۋرمەي، يېڭى - يېڭى ئوخشىتىشلارنى يارىتىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئەپسۇسكى، بىزنىڭ بەزى يازغۇچىلىرىمىزدا بىر ئوخشىتىشنى تەكرار ئىشلىتىش خاھىشى بىر قەدەر ئىغىر. مەسىلەن: چىرايلىق قىزلارنىڭ نوقۇل «تولۇن ئاي» غا، ئوقۇتقۇچىنىڭ «باغۋەن» گە ئوخشىتىلىشى قېلىپ بولۇپ قالغىنىغا ئوخشاش. ئەنگلىيە يازغۇچىسى ۋانىردىنىڭ «چىرايلىق قىزلارنى بىرىنچى بولۇپ كۆلگە ئوخشاتقان كىشى دانا، بۇ ئوخشىتىشنى ئىككىنچىلەپ ئىشلەتكەن كىشى چاكىنا، ئۈچىنچى بولۇپ ئىشلەتكەن كىشى لەقۋا» دېگىنى ئوخشىتىشلارنىڭ ئىجادىي بولۇشىنىڭ نە قەدەر مۇھىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، بۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بۇ جەھەتتە كلاسسىك يازغۇچىلىرىمىز ۋە قېرىنداش مىللەت يازغۇچىلىرىنىڭ روھىدىن ئۆگىنىشكە ئەرزىيدۇ. مەسىلەن:

1) قايسى ئوقۇتقۇچى ئۆز ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تالانتلىق بولۇپ يېتىلىشىنى ئارزۇ قىلمايدۇ؟ ئۇلار خۇددى شام ۋە مەشئەلگە ئوخشاش، ئۆزلىرىنى كۆيدۈرۈپ، بىزگە يورۇقلۇق ئاتا قىلىدۇ.

2) ئۇ گويا چايقىلىپ مېڭىۋاتقان كېمىگە ئوخشاش، بىمالىم ۋە كۈچ بىلەن لىق تولۇپ، بوران - چاپقۇن ئىچىدە بالىلارنىڭ قەلب دېڭىزىغا كىرىپ كەلمەكتە.

3) ئوقۇتقۇچىمىز شاۋرۇەن بەتەينى تىنىمسىز ھەسەل ھەرىسىگە ئوخشاش،

ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئىلىم گۈلزارىدىن شىرنە يىغىپ كەلمەكتە.

4) شۇ زامانلاردا، ئۇ تېخى ياش ھەم قابىلىيەتلىك بولۇپ، ئىوقۇغۇچىلارغا قىزغىن، سەمىمىي مۇئامىلە قىلاتتى. بىخۇددى يېتىلگەن گۈلچىگە ئوخشاش، بىزنى — يۇمران بىخلارنى تۇجۇپىلەپ ئۆستۈرەتتى. *

مانا بۇ مىسالدا ئەينى بىر ئوخشالغۇچى — ئوقۇتقۇچى ئايىرىم - ئايىرىم ھالدا «شام»، «مەشئەل»، «كېمە»، «ھەسەل ھەرىسى»، «گۈلچى» گە ئوخشىتىلغان بولۇپ، كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ.

4) ئېنىق بولۇش

ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا كونكرېت شەيئى - ھادىسىلەرگە قارىتا كىشىلەر ھامان مەلۇم تونۇش ھەم مۇئەييەن پوزىتسىيىدە بولۇپ، بەزى نەرسىلەرنى ياقتۇرىدۇ، بەزى نەرسىلەردىن يىرگىنىدۇ. بۇ ھال نۇتۇقتىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ، يەنى كىشىلەر تۇرلۈك ۋاستىلار بىلەن كونكرېت شەيئى - ھادىسىلەرنى ئىپادىلىگەندە، ئۆز تۇيغۇ-ھېسسىياتلىرىغا بىرلەشتۈرگەن ھالدا شۇ شەيئى - ھادىسىلەرگە بولغان مۇئەييەن پوزىتسىيىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. ئوخشىتىشلاردىمۇ ئەھۋال بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. ياخشى ئوخشىتىشتا، نۇتۇق ئېگىسىنىڭ پىكىر - ھېسسىياتى ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. بۇ، ئوخشىغۇچىنى توغرا تاللاشقا باغلىق. شۇڭا، شەيئى - ھادىسىلەرگە بولغان سۇبىيېكتىپ ھېسسىياتنى توغرا، ئېنىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئوخشىغۇچىنى مۇۋاپىق تاللاش كېرەك. مەسىلەن:

1) «شاھ مەخسۇت ئۇزۇندىن بېرى بېقىپ كەلگەن لۇكچەكلىرىنى قىلىچ - ملتىق بىلەن جەڭگە سېلىپ كۆردى. نەدىكىنى ئۇلار خۇددى يوغان بىر پىلنى قاۋاپ قورقۇتماقچى بولغان كودا ئىتلاردەك، چاك - توزاك ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالدى.

2) مانجۇ چېرىكلىرى سېپىل دەرۋازىسىدىن چىقىپ، خۇددى ياۋا توڭگۇز بىر تىلغىغاندەك، خەلق باغرىنى تىلغاشقا باشلىدى.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

1 - مىسالدا شاھ مەخسۇتنىڭ قانخور لۇكچەكلىرى «كوكا ئىتلار» غا، 2-مىسالدا، مانجۇ چېرىكلىرى «ياۋا توڭگۇز» غا ئوخشىتىلىش ئارقىلىق، ئوي - پىكىر ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنمىش بىلەن بىللە، مۇھىمى ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى ئېنىق، توغرا ئىپادىلەنگەن. چۈنكى، بۇ ئوخشىتىشلاردا ئوخشىغۇچى شەيئىلەر ئاپتورنىڭ ھېسسىياتىغا ماس ھالدا توغرا تاللانغان.

لېكىن، بەزى ئوخشىتىشلاردا بۇ نۇقتا ئېتىبارغا ئېلىنمىغاچقا، ئوخشىغۇچى شەيئىلەردىكى ھېسسىي تۇس پەرقلەندۈرۈلمىگەچكە، ئاپتور يېڭى نۇتۇق ئېگىسىنىڭ ھېسسىياتى توغرا ئىپادىلەنمەي قالىدۇ.

---

* بۇ مىسالار «ئوخشىتىشلار لۇغىتى» دىن ئېلىندى.

م: ... چاچ ـ ساقاللىرى قاردەك ئاقارغان، يېردىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتنى ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، كۆپ جاپا چەككىنىدىن بېلى خېلىلا مۈكچەيگەن بۇ مويسېپىت يەرگە ئېگىشكىنىدە خۇددى قىسقۇچ پاقىغا ئوخشاش كۆرۈنەتتى.

(«شىنجاڭ ئەدەبىياتى»)

بۇ مىسالدا، ئەسەردىكى ئىجابىي شەخس — پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم ماتارىپچىنىڭ «قىسقۇچ پاقا» غا ئوخشىتىلىشى ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى بىلەن ماسلاشمىغان، يەنى بۇ ئوخشىتىشتا ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى توغرا ئىپادىلەنمىگەن. چۈنكى، بۇنىڭدىكى ئوخشىغۇچى شەيئى ھېسسىي تۇس جەھەتتىن ئىجابىيلىققا ئىگە ئەمەس. دېمەك، «ئېنىق بولۇش» ئوخشىتىشلاردا شەيئى ـ ھادىسىلەرگە بولغان ھېسسىيات، پوزىتسىيىسىنىڭ ئېنىق، توغرا بولۇشىغا قارىتىلغان.

پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار

1 ـ يۈەنخۇي: «ئوخشىتىشلار» («ئەدەبىيات نەزەرىيىسى»، خەنزۇچە، 1982 ـ يىل نەشرى).

2 ـ «ستىلىستىكا مەجمۇئەسى» (خەنزۇچە خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى)

3 ـ خۇاڭ مىنۇ: «ستىلىستىكا ۋاسىتىلار» (خۇنەن خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى)

(بېشى 103 ـ بەتتە)

ئۆز ئەينى تەرجىمە قىلىپ قويۇش كېرەك دېگەنلىك ئەمەس. ئەندى بۇ نېمە ئۈچۈن فورما ئەمەس دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، ماقالىدا بۇنى ئوتتۇرىغا قويمىدۇق.

گراماتىكىلىق تەھلىل تەرجىمىدە ئىنتايىن مۇھىم بىر ھالقا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەھلىل قىلىشتىكى ئاساسىي مەقسەت ئوخشاش سېمانتىك قۇرۇلما بىلەن ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تېپىپ چىقىپ، ئەسلى تېكىستنى توغرا تەرجىمە قىلىشتىن ئىبارەت.

سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىنىڭ تەرجىمىسى توغرىسىدا

ئابدۇشۇكۇر ھەسەن. گاۋلىچەن

تەرجىمە ئەمەلىيىتىدە پەقەت تاشقى قاتلامدىن تاشقى قاتلامغا قاراپ تەرجىمە قىلىش كۇپايە قىلمايدۇ ھەم يېتەرلىك بولمايدۇ. چۈنكى ئەسلى تېكىست بىلەن تەرجىمىنىڭ مۇۋاپىق بولۇش - بولماسلىقى تاشقى قاتلامدا ئەمەس، بەلكى ئىچكى قاتلامدا بولىدۇ. ئىچكى قۇرۇلمىلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق سېمانتىكا ۋە فۇنكسىيە جەھەتتىكى پەرق بولۇپ، تاشقى قاتلاملار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بولسا، تىۋىشتىن ئىبلىپ ئېيتقاندا، شەكىل جەھەتتىكى پەرقتىنلا ئىبارەت بولىدۇ.

1. ئىچكى قۇرۇلما بىلەن تاشقى قۇرۇلما

چامسكىنىڭ (NOAM CHOMSKY) تونۇشىچە: ھەربىر جۈملىدە تاشقى قۇرۇلما بىلەن ئىچكى قۇرۇلما بولىدۇ. جۈملىنىڭ مەنىسى ئاساسەن سېمانتىكىلىق قائىدىلەر ئارقىلىق ئىچكى قۇرۇلما جەھەتتىن چىقىرىلغان بولىدۇ؛ ۋەھالەنكى جۈملىنىڭ فونېتىكىلىق شەكىللىرى بولسا، پەقەت فونېما قائىدىلىرى ئارقىلىق تاشقى قۇرۇلما جەھەتتىن چىقىرىلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئىچكى قۇرۇلما مەنىنى چۈشەندۈرىدۇ. تاشقى قۇرۇلما بولسا، تىل تاۋۇشلىرىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئاممىباپراق قىلىپ ئېيتقاندا، تاشقى قۇرۇلما دېگىنىمىز كىشىلەر ئاڭلىغان ياكى كۆرگەن جۈملىلەرنىڭ ئاۋۇش شەكلى ياكى يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن يازما بەلگىلىرى ئىبارەت. بۇ ئاڭلىغۇچى بىۋاستە سېزەلەيدىغان نەرسە. ئىچكى قۇرۇلما بولسا، سۆزلىگۈچىنىڭ تەپەككۇرىغا يوشۇرۇنغان سېمانتىكىلىق قۇرۇلما بولۇپ، بۇ، لوگىكىلىق سېمانتىكا ۋە سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش مۇناسىۋىتىدىكى فۇنكسىيە سېمانتىكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ — تاشقى قۇرۇلمىنىڭ ئاساسى، بىراق ئۇ يەنە كىلىپ پەقەت تاشقى قۇرۇلما ئارقىلىقلا ئاشكارىلىنالايدۇ.

بىز تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى دېگەننى سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى، يارىدەمچى سۆزلەر ۋە سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئەكس ئەتكەن گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت دەپ قارايمىز. بۇ مۇناسىۋەتلەر ئادەتتە، بايان مۇناسىۋىتى،

باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى، ئېنىقلاش ۋە ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتى، تەڭداشلىق مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارغا بۆلىنىدۇ؛ ئىچكى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى بولسا، تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى كەينىدە يوشۇرۇنغان ھەر خىل سىمانتىكىلىق مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇ ئادەتتە «ھەرىكەت قىلغۇچى ـ ھەرىكەت» ۋە «ھەرىكەت ـ ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى» قاتارلىق مۇناسىۋەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى تەتقىقات ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ھەم كونا بولسىمۇ، ئەمما، ئۇنۇمى كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولماقتا ۋە مۇكەممەللەشمەكتە. ئىچكى سىمانتىكىلىق مۇناسىۋەت ئۇستىدىكى تەتقىقات چەت ئەللەردە ئوخشاشلا ناھايىتى زور ئۇنۇمگە ئېرىشتى. فرانك پالمېر (Frank palmer) ۋەكىللىكىدىكى «كېلىش گرامماتىكىسى» ئىچكى سىمانتىك مۇناسىۋەتنى ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە «كېلىش»كە يىغىنچاقلىدى. مەسىلەن، ھەرىكەت قىلغۇچى كېلىش، ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى كېلىش ئوبېيېكت كېلىش، قورال كېلىش، مەقسەت كېلىش، نەتىجە كېلىش، ئورۇن ـ تەرەپ كېلىش قاتارلىقلار بۇ كېلىشلەر ئىنگلىزچىدىكى گرامماتىكىدىكى كېلىش بىلەن ئوخشىمايدۇ. «كېلىش گرامماتىكىسى» بۇنىڭغا ئاساسەن، ئىنسانلار تىلىدا ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان كېلىشلەر مۇناسىۋىتىنىڭ قانداق قىلىپ ھەرقايسى تىللارنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىغا ئۆزگەرگەنلىكىنى ئېنىقلاشقا ئۇرۇنغان. مەسىلەن،

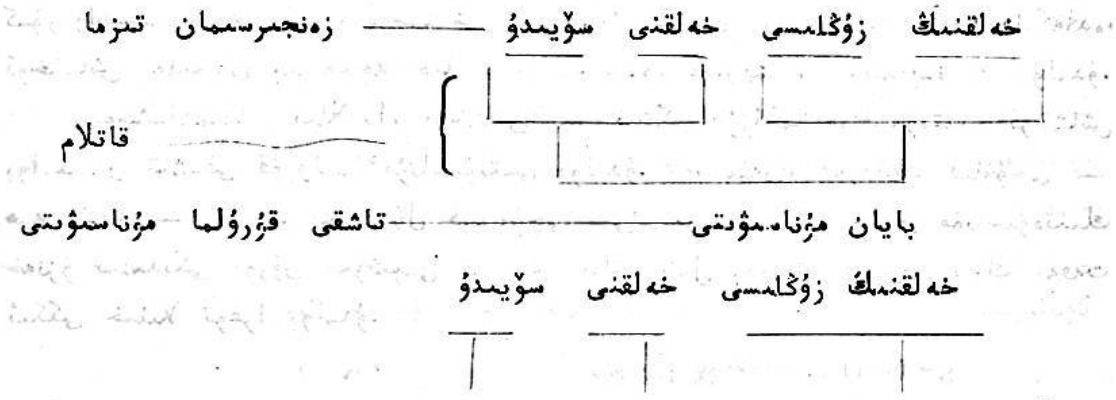

ئىچكى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ تاشقى شەكىلدە بىۋاستە ئىپادىلەنمەيدۇ، تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنى (يەنى قاتلامنى) ئەكس ئېتىدۇ. شۇنىڭدەك، تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى ئارقىلىق سۆز بىلەن سۆزنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش شەكلىدە ۋاستىلىق ھالدا ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ. بۇلارنىڭ باغلىنىشى بولسا، ئىچكى قۇرۇلما ـــ تاشقى قۇرۇلما ـــ بىرىكىش قاتلىمى ـــ زەنجىرسىمان تىزىلغان بولىدۇ.

2 . ئىچكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلما ئىنسانلار تىلىدا ئۇمۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە

ئوخشاش بىرتىلدىكى بىرخىل قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنى بىر نەچچە خىل سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما بىلەن (تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى بىلەن) ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «ھەرىكەت قىلغۇچى — ھەرىكەت — ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى» دىن ئىبارەت بۇ خىل سېمانتىك مۇناسىۋەت خەنزۇ تىلىدا ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

① 小胖‖住抓了树枝。
② 树枝‖小胖抓住了。
③ 小胖‖把树枝抓住了。

تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، «小胖» ① ③ جۈملىلەردە بۇتۇن جۈملىنىڭ ئىگىسى، ② جۈملىدە خەۋەر قىسمىنىڭ ئىگىسى بولغان. «树枝» ①جۈملىدە تولدۇرغۇچى، ② جۈملىدە بۇتۇن جۈملىنىڭ ئىگىسى بولغان،③ جۈملىدە ئالدى قوشۇلغۇچى «把» بىلەن بىرلىكتە، پېئىلنى ئېنىقلايدىغان ھالەت بولغان. لېكىن ئىچكى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە بۇ ئىككى خەۋەر قىسمىدىكى خەۋەر سۆز «抓住» بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۆزگەرمەيدۇ. «胖» «小» ھامان ھەرىكەت قىلغۇچى ، «枝树» ھامان ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئوخشاش بىر سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلىگەندە، ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە خىل سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنى تاللىۋېلىشقا بولىدۇ.

ئوخشاشمىغان تىللاردا، ئوخشاش بىر ئىچكى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە ئوخشاش بولمىغان تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى بولىدۇ. مەسىلەن، ھەرىكەت قىلغۇچى — ھەرىكەت — ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى دىن ئىبارەت بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئورۇن تەرتىپى ئادەتتە ئالتە خىل بولىدۇ. لېكىن بۇنىڭ يەقەت ئىككى خىلىلا توغرا بولىدۇ.

S V O :	我读书	(✓)
S O V :	我书读	(×)
O S V :	书我读	(✓)
O V S :	书读我	(×)
V S O :	读我书	(×)
V O S :	读书我	(×)

(بۇنىڭدا S— ئىگە، V— خەۋەر، O— تولدۇرغۇچى) ئەمما ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن تەرتىپ ئەڭ ئاز دېگەندە ئالتە خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى توغرا.

مەن كىتابنى ئوقۇيمەن،	V O S	(✓)
كىتابنى مەن ئوقۇيمەن.	V S O	(✓)

ئوقۇيمەن مەن كىتابنى.	O S V	(✓)
مەن ئوقۇيمەن كىتابنى.	S V S	(✓)
كىتابنى ئوقۇيمەن مەن.	S V O	(✓)
ئوقۇيمەن كىتابنى مەن.	S O V	(✓)

تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋەتىدىن قارىغاندا، خەنزۇ تىلىدىكىجۈملەشەكلى SVO ۋە OSV دىن ئىبارەت ئىككىلا خىل بولسا، ئۇيغۇر تىلىدا ئالتە خىل ئوخشاش بولمىغان تاشقى قۇرۇلما بار.بۇنىڭدىكى سەۋەب خەنزۇتىلىنىڭ ئانالىتىك تىل بولغانلىقى، سۆز تەرتىپىنىڭ بىر قەدەرمۇقىم بولغانلىقىدۇر، ۋەھالەنكى ئۇيغۇر تىلى سىنتېتىك تىل، ئۇنىڭ تەرتىپى بىر قەدەر ئەركىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالتە خىل سۆز تەرتىپى ئىچىدىكى ئۇچ سۆز گرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان تۇرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە: مەن— باش كېلىش، كىتابنى — چۈشۈم كېلىش، ئوقۇيمەن — كىملەر زامان، 1- شەخس، شۇڭا سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئانچە چەكلەش رولىغا ئىگە ئەمەس.

ئىچكى سىمانتىك قۇرۇلمىدىن قارىغانىدا، مەيلى خەنزۇ تىلىدىكى ئىككى خىل ياكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالتە خىل شەكىل بولسۇن، ئىچكى سىمانتىك قۇرۇلما مۇناسىۋىتى پەقەت بىر خىلدىنلا يەنى «ھەرىكەتقىلغۇچى— ھەرىكەت — ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى» دىن ئىبارەت بولىدۇ، خالاس.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەيلى ئەينى بىر تىلدا ياكى ئوخشاش بولمىغان بىر تىللاردا بولسۇن ئەينى بىر ئىچكى قۇرۇلمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان نۇرغۇن تاشقى قۇرۇلمىلىرى بار. بۇ تەرجىمە ئۇچۇن ئىنتايىن مۇھىم. مانا بۇ، ئەينى بىر مەنىنى ئوخشاش بولمىغان ئۇسسۇل بىلەن ئىپادە قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. زادى قانداق جۈملە شەكىللىرىنى تالىلاشتا كونكرېت تىل شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن،

① ئەھمەت ‖ سەمەتنى ئۇردى.

② سەمەت ‖ ئەھمەت تەرىپىدىن ئۇرۇلدى.

بۇ ئىككى جۈملىنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى ئوخشاش ئەمەس. مىسال ① دە «ئەھمەت» بىلەن «سەمەتنى ئۇردى» قوشۇلۇپ بايان مۇناسىۋىتىنى ھاسىل قىلغان. لېكىن مىسال ② دە «سەمەت» بىلەن «ئەھمەت تەرىپىدىن ئۇرۇلدى» قوشۇلۇپ بايان قىلىنغۇچى مۇناسىۋىتىنى ھاسىل قىلغان. ۋەھالەنكى ئۇلارنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى پەقەت بىرلا، ئۇ بولسىمۇ، ئەھمەت — ھەرىكەت قىلغۇچى، سەمەت — ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى، ئۇردى— ھەرىكەت. ئەگەر بۇنىسى بىخىما بىلەن ئىپادىلىمىسەك مۇنداق بولىدۇ.

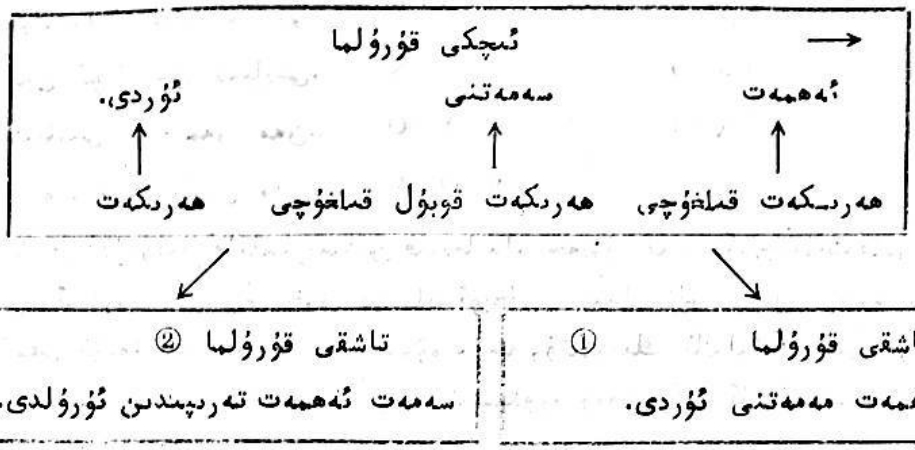

يۇقىرىقىدەك ئەھۋالدا بىز تاشقى قۇرۇلما① نى تالىلاپ ئالىمىزمۇ ياكى تاشقى قۇرۇلما② نى تاللاپ ئالىمىزمۇ؟ بۇنىڭدا ئادەم ئورغۇچىنى تەكىتلەۋاتقانلىقى ۋە ياكى تاياق يەگۈچىنى تەكىتلەۋاتقانلىقىغا قارايمىز.

يۇقىرىدا بىز ئوخشاش بىر ئىچكى قۇرۇلمىنىڭ ئوخشىمايدىغان تاشقى قۇرۇلمىسى بولىدىغانلىقىنى ئېيتتىم ئۆتتۇق. بۇ يەردە بىز بۇنىڭ ئەكسىچە بولغان ئەھۋالىلارنى يەنى ئەينى بىر تاشقى قۇرۇلمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىچكى قۇرۇلمىسىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتىمىز.

مەسىلەن،

چاقىرىۋاتقان مۇئەللىم.

بۇ ئىككى خىل قۇرۇلمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ:

① (..... دى) چاقىرىۋاتقان مۇئەللىم

② (كىم) چاقىرىۋاتقان مۇئەللىم

مىسال ① دىكى «مۇئەللىم» — ھەرىكەت قىلغۇچى، «چاقىرىۋاتقان» — ھەرىكەت، «..... دى» — ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى؛ مىسال② دىكى « (كىم) » — ھەرىكەت قىلغۇچى، «چاقىرىۋاتقان» — ھەرىكەت، «مۇئەللىم» — ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى، بۇ خىل تاشقى قۇرۇلمىدا ئىپادىلەنگىنى بۇ خىل سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەت ئەمەس. بەلكى ئىچكى سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەتتۇر. شۇڭا بۇ ئىككى مىسالنى قۇرۇلما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بۇنى سخېما بىلەن ئىپادىلىسەك مۇنداق بولىدۇ:

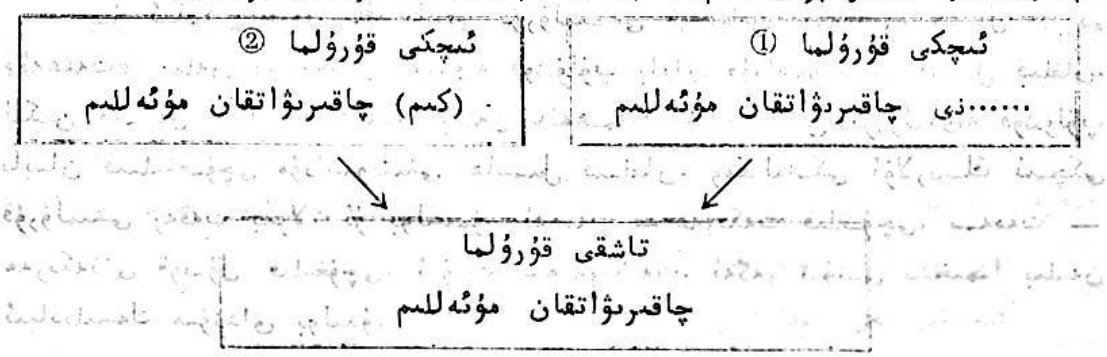

تەرجىمىسى كىشىلىرىنىڭ زادى قايسى مۇناسىۋەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئالدى بىلەن تەھلىل قىلىش لازىم. شۇنداق قىلغاندا، تېخىمۇ ئېنىق، تېخىمۇ ئىشەنچلىك بولىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى تەرەپ ئىچكى قۇرۇلمىسىنىڭ ئىنسانلار تىلى ئۈچۈن ئومۇمىي ئەھمىيىتىكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تونۇشىمىز ئۈچۈن ياردەم بېرىدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئىچكى قۇرۇلما تەرجىمىنىڭ ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەرجىمە دېگەن نېمە؟ چامىسىكىنىڭ نەزەريىسى بويىچە چۈشەندۈرگەندە، ئەينى بىر ئىچكى قۇرۇلمىنى قانداق قىلىپ باشقا تىلنىڭ سىتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىغا ئايلاندۇرۇش دېمەكتۇر.

3 . تەرجىمە بىلەن ئەسلى تېكىستنىڭ ئۆزئارا ماسلىق مۇناسىۋىتى تاشقى قاتلامدا ئەمەس، بەلكى ئىچكى قاتلامدا بولىدۇ.

تەرجىمە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بارلىق تىللار ئىچكى سېمانتىكا قۇرۇلمىغا ئىگە. بۇنۇقتا ئەڭ موھىم تىل ھادىسىسى ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى، ھەر خىل تىللار ئىچكى قۇرۇلما جەھەتتە تاشقى قۇرۇلمىغا قارىغاندا، يېراقلىقتىن، يېقىنلىققا قاراپ ماڭغانلىقىدا. ئەگەر بىز مۇرەككەپ تاشقى گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىنى ئۇنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىغا ئايلاندۇرالىساق، تەرجىمىنى تېخىمۇ ئوڭۇشلۇق، راۋان ئېلىپ بارالايمىز، شۇنىڭدەك تەرجىمە مىدە دۇچ كېلىدىغان ئەگىرى - توقايلارنى ئازايتىپ، سەۋەنلىكىنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرەلەيمىز.

تاشقى قاتلامدىن ئىچكى قاتلامغا ئۆتۈش جەريانى تەتۇر ئايلاندۇرما جەريانىدۇر. مەسىلەن: «مەن ئاپامغا كىيىمىنى يامىتىقۇزىمەن». دېگەن جۈملىدىكى سۆز بىلەن سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا قانداق مۇناسىۋەت بارلىقىنى ھۆكۈم قىلمىشتا تەتۇر ئايلاندۇرما ئارقىلىق تاشقى قۇرۇلمىنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلاملىرىنىچە تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭ ئىچكى سېمانتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاپ چىقىشىمىز لازىم. تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بۇ جۈملىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى:

[مەن ئاپامغا (ئاپام كىيىمىنى يامايدۇ) يامىتىقۇزىمەن]

بۇ ئىچكى قۇرۇلما ئارقىلىق بىز «ئاپام» — ئىگە، «مەن» نىڭ ھەرىكىتىنى قوبۇل قىلغۇچى، ھەم تولدۇرغۇچى «كىيىم» نىڭ ھەرىكىتى قىلغۇچىسى ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. بىز تۆۋەندە بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىپ، سۆزلىمەكچى بولغان مەسىلىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

ئەگەر تەرجىمە بىلەن ئەسلى تېكىستنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى ئىچكى قاتلامدا ئەمەس، تاشقى قاتلامدا دەپ قارىلىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئەسلى تېكىستتىكى

ئىگە تەرجىمىدىمۇ ئىگە بولۇشى، ئەسلى تېكىستتىكى خەۋەر تەرجىمىدىمۇ خەۋەر بولۇشى، ئەسلى تېكىستتىكى تولدۇرغۇچى تەرجىمىدىمۇ تولدۇرغۇچى بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە.

تاشقى قاتلامدىن تاشقى قاتلامغا قاراپ مېڭىشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئۇسۇل تەرجىمانىنى دائىم دېگىدەك بۇت ـ قولى يەرگە تەگمىگىدەك ئالدىراش، ئەمما ئىشنىك باش ـ ئايىغىنى تاپالمايدىغان هالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. چۈنكى مەسىلىنىك ماهىيىتى بۇ يەردە ئەمەس. مەسىلەن،

تاشقى قۇرۇلما ——— 我看见他吃饭。

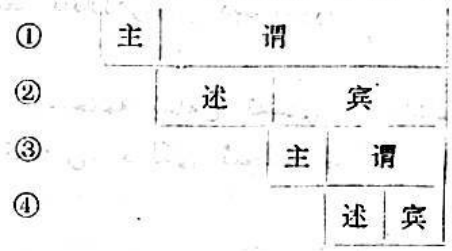

我 看见 他吃饭。

ئىچكى قۇرۇلما ——— هەربىرى قوبۇل قىلغۇچى هەربىرى هەربىرى قىلغۇچى

ئەگەر بۇ جۈملىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلساق:

تاشقى قۇرۇلما ——— مەن ‖ ئۇنىڭ تاماق يەۋاتقانلىقىنى كۆردۈم.

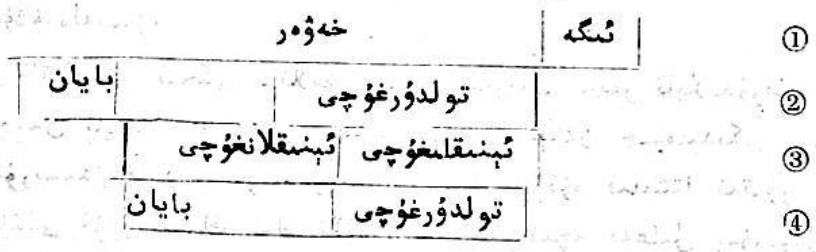

مەن ئۇنىڭ تاماق يەۋاتقانلىقىنى كۆردۈم

ئىچكى قۇرۇلما ـ هەربىرى قىلغۇچى هەربىرى قوبۇل قىلغۇچى هەربىرى

ئەگەر تاشقى قۇرۇلمىدىن تاشقى قۇرۇلمىغا قاراپ مېڭىش بويىچە بولغاندا، تەرجىمىدىكى ئۇيغۇرچە جۈملىنىك③ قاتلىمىمۇ ئىگە ـ خەۋەر سۆز بىرىكمىسى بولۇشى كېرەك. لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرچە جۈملىنىك ③ قاتلىمى ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچى سۆز بىرىكمىسى بولۇپ چىقىدۇ.

بىز ئىچكى سىمانتىك قۇرۇلمىدىن قارايدىغان بولساق، ئەسلى تېكىستتىكى

«看见»——ھەرىكەت«我»——ھەرىكەت‌قىلغۇچى، «饭吃他»——ھەرىكەت‌قوبۇل‌قىلغۇچى» دىن ئىبارەت، خالاس. ئۇيغۇرچىدا «كۆردۈم» خەنزۇچىدا ئوخشاش ھەرىكەت بولۇپ، «مەن»——ھەرىكەت قىلغۇچى، «ئونىڭ تاماق يەۋاتقانلىقىنى»——ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى. شۇڭا ئىچكى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئۆزئارا ماس كەلگەن. «饭吃他» خەنزۇ تىلىدىكى③ قانۇنىيەت ـ خەۋەر سۆز بىرىكمىسىگە كەلسەك، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغاندا، «ئونىڭ تاماق يەۋاتقانلىقىنى» دېگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىگە ئۆزگەرگەن، بۇنىڭدىكى سەۋەب ئۇيغۇرتىلى مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشكە ئىنتايىن باي بولغان قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، مورفولوگىيىلىك تۈرلىنىشىكە تايىنىپ، ئىگە——خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسىنى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىگە ئايلاندۇرالايدۇ.

مەسىلەن،

مەن مۇئەللىمنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلىمەن

(ئىگە) (خەۋەر)

مەن مۇئەللىمنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلىمەن

(بايان تولدۇرغۇچى سۆز بىرىكمىسى)

(تولدۇرغۇچى) (بايان سۆز)

مۇئەللىمنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلىمەك

(ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى)

(ئايلاندۇرما) ↓

مۇئەللىم كەلدى

[مەن (مۇئەللىم كەلدى) بىلىمەن] ——— ئىچكى قۇرۇلما

(ئىسىم خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش) ↑

[مەن (مۇئەللىمنىڭ كەلگەنلىكىنى) بىلىمەن]

(چۈشۈم كېلىشىنىڭ قىستۇرۇلۇشى) ↓

مەن مۇئەللىمنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلىمەن ——— تاشقى قۇرۇلما

ھالبۇكى، خەنزۇ تىلىدىكى ئەھۋال بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، يەنى ۋە پېئىل خاراكتېرلىك قۇرۇلما مەيلى قايسەردە ئوتتۇرىغا چىقسۇن، ئونىڭ شەكلى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ ئۆزگىرىش بولمايدۇ.

مەسىلەن،

① 我知道。
② 老师来了。
③ 我知道老师来了。

مەيلى جۈملە شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان «老师来了» ② بولسۇن، مەيلى ئىگە ـ خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى تەرىقىسىدە جۈملە ئىچىدە ئوتتۇرىغا چىققان «老师来了» ③ بولسۇن، بۇلار پۈتۈنلەي ئوخشاش. شۇڭا خەنزۇ تىلىدىكى ئىگە ـ خەۋەر قۇرۇلمىسى ئەمەلىيەتتە ئۇ يەنىلا بىر سۆز بىرىكمىسى بولۇپ، باشقا تىپتىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىدە تۇتقان ئورنى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش. ئۇ مۇستەقىل ھالدا جۈملە بولالايدۇ ھەم جۈملە بۆلىكىمۇ بولالايدۇ.

4. خەۋىرى ئىگە ـ خەۋەر تەركىبلىك جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىشتا ئەسلى تېكىست بىلەن تەرجىمىسىنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئىچكى قانۇنىدا ئىنگلىزچە بىر نەزەر.

خەنزۇ تىلىدا ئىگە ـ خەۋەر سۆز بىرىكمىسىنىڭ خەۋەر بولۇشى خەنزۇ تىلى گرامماتىكىسىنىڭ رۇشەن ئالاھىدىلىكىدۇر. شۇنداقلا خەنزۇ تىلىدا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ئەڭ مۇھىم شەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق شەكىل يوق. خەنزۇ تىلىدىكى خەۋىرى ئىگە ـ خەۋەر تەركىبلىك جۈملىنى تاشقى قۇرۇلمىنىڭ ماس كېلىشى بويىچە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ماس كېلىدىغان ئىچكى قانۇنىنى تېپىپ چىقىش لازىم. بۇنى تۆۋەندە ئىككى گۇرۇپپا مىسال بىلەن چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز. مەسىلەن:

①场上的麦子‖我不要了。

②我的事‖他知道，他的事‖我知道，你和他的事‖我也知道。

③你的文章‖我读过了。

④自行车‖他骑出去了。

⑤这个人‖我不认识。

⑥ 这 ‖我不能告诉你。

⑦第二次世界大战的惨象和灾难‖我们大家都还记忆犹新。

⑧这个人‖你可小看不得。

يۇقىرىدىكى 8 جۈملە بىر تۈرگە مەنسۇپ خەۋىرى ئىگە ـ خەۋەر تەركىبلىك جۈملە. بىز تۆۋەندە مىسال ① نى ئىلمىي ئۇنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى بىلەن ئىچكى قۇرۇلمىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

场上的麦子 我不要了。

① 主 | 谓 ——————— تاشقى قۇرۇلما

② 定 中 | 主 | 谓

③ 状 | 中

场上的麦子　　我　　不要了。

ئىچكى قۇرۇلما　　ھەرىكەت　　قىلغۇچى　　ھەرىكەت　　قوبۇل قىلغۇچى

بۇ جۈملىدىكى كىچىك جۈملىنىڭ ئىگىسى ھەرىكەت قىلغۇچى، كىچىك جۈملە خەۋىرى ـ ھەرىكەت، چوڭ جۈملە ئىگىسى ـ ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى.

ئۇيغۇر تىلىدا گەرچە مۇنداق جۈملىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىنگلىز شەكىل بولمىسىمۇ، لېكىن «ھەرىكەت قىلغۇچى ـ ھەرىكەت ـ ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى» دېگەن سىمانتىك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان باشقا شەكىللەرنى تالالىۋالمىشقا بولىدۇ. شۇڭا بۇ جۈملىنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ:

① مەن خاماندىكى بۇغدايىنى ئالمايدىغان بولدۇم. ——— تاشقى قۇرۇلما
ئىگە | خەۋەر

② تولدۇرغۇچى | بايان

③ ئېنىقلىغۇچى | ئېنىقلانغۇچى

مەن خاماندىكى بۇغدايىنى　　ئالمايدىغان بولدۇم.

ھەرىكەت قىلغۇچى ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى ھەرىكەت ——— ئىچكى قۇرۇلما

قاردىمىقا، خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاشقى قۇرۇلمىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ.

خەنزۇ تىلىدا جۈملىنىڭ ئىگىسى ـ « 场上的麦子 »، ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىنىڭ ئىگىسى ـ «مەن»؛ خەنزۇ تىلىدا جۈملىنىڭ خەۋىرى ـ «我不要了»، ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىنىڭ خەۋىرى ـ «خاماندىكى بۇغدايىنى ئالمايدىغان بولدۇم». لېكىن خەنزۇچىدىكى « 场上的麦子我不要了。» نىڭ ئىچكى سىمانتىكىلىق قۇرۇلمىسى «我» ـ ھەرىكەت قىلغۇچى، «不要了» ـ ھەرىكەت، «麦子场上的» ـ ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى بولىدۇ. ئۇيغۇرچىدىكى «مەن» ـ ھەرىكەت قىلغۇچى، «ئالمايدىغان بولدۇم» ـ ھەرىكەت، «خاماندىكى بۇغداي» ـ ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى بولىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ ئىچكى قاتلام سىمانتىكىلىق قۇرۇلمىسى پۈتۈنلەي ئوخشايدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ گۇرۇپپىدىكى جۈملىلەرنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ.

(1) مەن خاماندىكى بۇغدايىنى ئالمايدىغان بولدۇم.

(2) ئۇ مېنىڭ ئىشىمنى بىلىدۇ، مەن ئۇنىڭ ئىشىنى بىلىمەن، ئىككىلارنىڭ ئىشىنى مەنمۇ بىلىمەن (مەن سىز بىلەن ئۇنىڭ ئىشىنىمۇ بىلىمەن)

(3) مەن سىزنىڭ ماقالىڭىزنى ئوقۇپ بولدۇم.

(4) ئۇ ۋېلىسىپىتنى مىنىپ چىقىپ كەتتى.

(5) مەن بۇ كىشىنى تونۇمايمەن.

(6) مەن بۇنى سىزگە ئېيتمايمەن.

(7) بىزنىڭ كۆپچىلىكىمىز ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پاجىئەلىك مەنزىرىسى ۋە ئاپىتىنى تېخى ئۇنتۇپ كەتمىدۇق.

(8) سىز بۇ كىشىنى سەل چاغلىماسلىقىڭىز كېرەك.

(چاغلىماق)

يەنە مەسىلەن:

① 这个问题 ‖ 他认为已经不存在了。

② 老李 ‖ 我听说去北京了。

③ 这样的人 ‖ 他见得太多了。

④ 这样的精神 ‖ 他知道是少见的。

⑤ 这件事 ‖ 他知道瞒不过去。

⑥ 艾合买提 ‖ 我听说已经回去了。

⑦ 这样的事 ‖ 他觉得比死亡更可怕。

⑧ 《南征北战》‖ 他认为是部好片子。

بىز مىسال (1) نى ئېلىپ، بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى بىلەن ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىپ ئۆتىمىز.

这个问题 ‖ 他认为已经不存在了。 ——————— تاشقى قۇرۇلما

① 主 | 谓

② 定 | 中 | 主 | 谓

③ 述 | 宾

④ 状 | 中

⑤ 状 | 中

تاشقى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، « 这个问题 »— چوڭ جۈملىنىڭ ئىگىسى، «他认为已经不存在了»— چوڭ جۈملىنىڭ خەۋىرى. بىراق ئەھمىيىتىنى «他»— ھەرىكەت قىلغۇچى، «认为»— ھەرىكەت، « 这个问题已经不存在了。 »— ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى. دېمەك بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى كىچىك جۈملە ئىگىسى— ھەرىكەت قىلغۇچى، كىچىك جۈملە خەۋىرى— بىردىنچى پېئىل ھەرىكەت، چوڭ جۈملىنىڭ ئىگىسى— بىردىنچى پېئىل بىلەن تۇزۇلگەن ئىگە- خەۋەر قۇرۇلمىسى— ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

他认为这个问题已经不存在了。

يەنى : 他认为这个问题不存在了。

ئىچكى قۇرۇلما ـــــ ھەرىكەت‌قوبۇل قىلغۇچى ھەرىكەت ھەرىكەت قىلغۇچى

بۇ جۈملىنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ:

ئۇ بۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى تونۇيدۇ ـــــ تاشقى قۇرۇلما

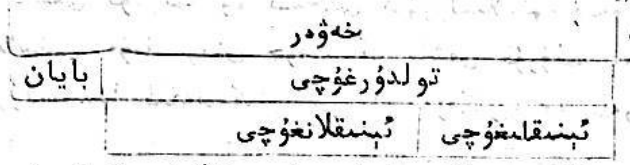

ئۇ بۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى تونۇيدۇ.

ھەرىكەت قىلغۇچى ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى ھەرىكەت ـــــ ئىچكى قۇرۇلما

تاشقى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرچە تەرجىمىنىڭ ئىگىسى ـــ «ئۇ»، خەۋىرى ـــ «بۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى تونۇيدۇ.» ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ، خەنزۇچە جۈملىنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش ئەمەس، لېكىن بۇ ئىككى جۈملىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى پۈتۈنلەي ئوخشاش. خەنزۇچە «他» ـــ ھەرىكەت قىلغۇچى، «认为» ـــ ھەرىكەت، «这个问题已经不存在» ـــ ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى؛ ئۇيغۇرچىدا «ئۇ» ـــ ھەرىكەت قىلغۇچى، «تونۇيدۇ» ـــ ھەرىكەت، «بۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكى» ـــ ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ ئىچكى سىمانتىكىلىق مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي ئوخشاش. شۇنداق قىلىپ بىز گۇرۇپپا جۈملىلەرنى ئۇيغۇرچىغا مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ:

(1) ئۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى تونۇيدۇ.

(ئۇ بۇ مەسىلىنى مەۋجۇت ئەمەس دەپ قارايدۇ)

(2) مەن لاۋلىنىڭ بېيجىڭگە كەتكەنلىكىنى ئاڭلىمىدىم.

(3) ئۇ مۇنداق ئادەمنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلمىدۇ.

(4) ئۇ مۇنداق روھنىڭ ئاز ئۇچرايدىغانلىقىنى بىلمىدۇ.

(5) ئۇ بۇ ئىشنى يوشۇرۇپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى بىلمىدۇ.

(6) مەن ئەھمەتنىڭ قايتىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىمىدىم.

(7) ئۇ مۇنداق ئىشنىڭ ئۆلۈمدىنمۇ قورقۇنۇچلۇق ئىكەنلىكىنى بىلمىدۇ.

(8) ئۇ «جەنۇبتىن شىمالغا يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىش» دېگەن قىلىمنىڭ يانخشى قىلىم ئىكەنلىكىنى بىلمىدۇ.

5 . پېئىل - تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىنى تەرجىمە قىلىشتا ئەسلى تېكىست بىلەن تەرجىمىنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يەنىلا ئىچكى قانۇنىيىتىگە بىر نەزەر

خەنزۇ تىلىدىكى پېئىل - تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۈملىلەردىكى ئىگە، پېئىل، تولۇقلىغۇچى ۋە تولدۇرغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەت خىلمۇ - خىل بولىدۇ.

بۇ خىلمۇ - خىل تاشقى قۇرۇلما ۋە ئىچكى قۇرۇلمىلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق تەرجىمىدىكى ماسلىق مۇناسىۋىتى جۈملىنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسىدا ئەمەس، بەلكى يەنىلا ئىچكى قۇرۇلمىسىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. مەسىلەن،

① （踢球，踢球），他踢坏了三双鞋。
② 小姑娘们睡花了眼。
③ 孟姜女还能哭倒长城呢。
④ 姥姥馋掉了牙。

بىز تۆۋەندە مىسال ① نى ئىنالىپ، بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى بىلەن ئىچكى قۇرۇلمىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرىمىز.

（踢球，踢球），他 踢坏了三双鞋。

① 主 | 谓
② 述 | 宾
③ 动 | 补 | 定 | 中

تاشقى قۇرۇلما——

تاشقى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، "他" - ئىگە، "踢坏" - پېئىل - تولۇقلىغۇچى سۆز بىرىكمىسى بايان سۆز بولغان. "三双鞋" - تولدۇرغۇچى بولغان. ۋەھالەنكى بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ ئىچكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىسى ئىككى بايانىنى شەكىللەندۈرگەن، يەنى جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن پېئىل تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىدىكى پېئىل قوشۇلۇپ بىر بايانىنى ھاسىل قىلغان. جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچىسى بىلەن پېئىل - تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىنىڭ تولۇقلىغۇچىسى بىلەن قوشۇلۇپ يەنە بىر بايانىنى ھاسىل قىلغان.

（踢球，踢球），他踢坏了三双鞋。＝他踢球＋三双鞋坏了。

بۇ جۈملىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن، تاشقى قۇرۇلمىنىڭ بىر بايانى گەۋدىلەندۈرۈلمەي، ئىچكى قۇرۇلمىنىڭ ئىككى بايانى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئۇ توپ تېپىپمەن، توپ تېپىپمەن دەپ ئۇچ ئاياغ كېرەكتىن چىقىپ كەتتى.

تەرجىمىدىكى «ئۇ توپ تېپىپمەن» بىر بايان، «ئۇچ ئاياغ كېرەكتىن چىقىپ كەتتى» بۇمۇ بىر بايان. شۇنداق قىلىپ، بۇ گۈرۈپپىدىكى جۈملىلەرنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ:

① ئۇ توپ تېپىپمەن، توپ تېپىپمەن دەپ، ئۇچ ئاياغ كېرەكتىن چىقىپ كەتتى.

(ئۇ توپ تېپىش، توپ تېپىش دەپ، ئۇچ ئايىغ كېرەكتىن چىقتى)

② قىزچاقلار ئۇخلاۋېرىپ، كۆزلىرى ئىسىر - چىسىر بولۇپ كەتتى.
(قىزچاقلار ئۇخلاپ، كۆزلىرى ـ ئىسىر ـ چىسىر بولۇپ كەتتى)

③ مىڭ جاڭنۇ يىغلاپ سەددىچىن سېپىلى ئۆرۈلۈپ كەتتى ئەمەسمۇ؟
(〃 〃 يىغلىغانلىقتىن 〃 〃 〃 〃)

④ چوڭ ئانىنىڭ نەپسى ياماناتلىقىدىن چىشلىرى قالمىدى.

يەنە مەسىلەن:

① 这一点儿酒就把你喝醉了。

② 这几步路不会把你的脚走大的。

③ 别老坐沙发椅，把人都坐懒了。

④ 这些年大锅饭把人都吃穷了。

بۇ خىل گۇرۇپپا مىسالدىكى جۈملىلەر "把" سۆزى بىلەن كېلگەن بولۇپ، بۇتىكىدىكى پېئىل ـ تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىلار "喝醉"، "走大"، "坐懒"، "吃穷" لەردىن ئىبارەت. بىز مىسال ① نى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى بىلەن ئىچكى قۇرۇلمىسى مۇناسىۋىتىنى كۆرۈپ باقايلى:

تاشقى قۇرۇلما ——— 这一点儿酒‖就把你喝醉了。

① 主 | 谓

② 定 | 中 | 状 | 中

③ 状 | 中

④ 介 | 代 | 动 | 补

تاشقى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، «这一点儿酒» — جۈملىنىڭ ئىگىسى، ئالدى قوشۇلغۇچى قۇرۇلما «把你» — ھالەت، پېئىل تولۇقلىغۇچى سۆز بىرىكمىسى «喝醉了» — ھالەت ئېنىقلىغۇچى قۇرۇلمىنىڭ مەركىزىي سۆزى بولۇپ كېلگەن. ھالبۇكى، بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ ئىچكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىسى ئىككى بايساندىن ئىبارەت. يەنى «把» سۆزىنىڭ تولدۇرغۇچىسى «你» پېئىل ـ تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىدىكى پېئىل بىلەن قوشۇلۇپ، بىر بايانىنى ھاسىل قىلغان بولسا، «把» سۆزىنىڭ تولدۇرغۇچىسى «你» پېئىل ـ تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىنىڭ تولۇقلىغۇچىسى بىلەن قوشۇلۇپ يەنە بىر بايانىنى ھاسىل قىلغان.

这一点儿酒就把你喝醉了。＝你喝这一点儿酒＋你醉了。

بۇ جۈملىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن، بۇ جۈملىدە تاشقى

قۇرۇلمىنىڭ ئىگە ـ خەۋەر مۇناسىۋىتى گەۋدىلەنمەي، ئىچكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلـمىنىڭ ئىككى باياننى گەۋدىلىنىدۇ.

سىز بۇ بىرئاز ھاراقنى ئىچسىڭىز، (سىز) مەس بولۇپ كېتەمسىز؟

(　　〃　　〃　　(ئىچمەپ)　　〃　　〃　　)

تەرجىمىدىكى «سىز بۇ بىرئاز ھاراقنى ئىچسىڭىز» بىر بايان، «سىز مەس بولۇپ كېتەمسىز؟» يەنە بىر بايان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ گۇرۇپپىدىكى جۈملىلەرنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ:

(1) سىز بۇ بىرئاز ھاراقنى ئىچسىڭىز، (سىز) مەس بولۇپ كېتەمسىز؟

(2) سىز ئازراق يول ماڭسىڭىز، پۇتىڭىز چوڭ بولۇپ كېتەمدۇ؟

(3) ئادەم يۈمشاق ئورۇندۇقتا ئولتۇرىۋەرسە، (ئادەم) ھۇرۇنلىشىپ قالىدۇ.

(4) بۇ يىللاردا ئادەملەر چوڭ قازان تامىقىنى يەپ، كەمبەغەللەشىپ كەتتى.

يەنە ئالايلى:

① 白茹却被这赞美声羞红了脸。

② 尤老二被酒催开了胆量。

③ 刘兰被这种行动吓破了胆。

④ 大媳妇被婆婆打破了头。

بۇ بىر گۇرۇپپا مىسالدىكى جۈملىلەر «被» سۆزى بىلەن كېلىگەن بولۇپ، بۇنىڭدا پېئىل ـ تولۇقلىغۇچى قۇرۇلما «打破»، «催开»، «吓破»، «羞红» ئايرىم ـ ئايرىم كەلگەن. بىز مىسال ② نى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى بىلەن تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈپ باقايلى:

白茹却被赞美声羞红了脸。 ——————— تاشقى قۇرۇلما

① 主 | 谓

② 状 | 中

③ 状 | 中

④ 介词结构 | 述 | 宾

⑤ 动 | 补

تاشقى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، «茹白» ـ ئىگە، ③ قاتلام ئالدى قوشۇلغۇچى قۇرۇلما «被赞美声» ـ ھالەت، ⑤ قاتلام پېئىل ـ تولۇقلىغۇچى سۆز بىرىكمىسى «羞红» ـ بايان تولدۇرغۇچى سۆز بىرىكمىسىنىڭ بايان سۆزى بولغان.

ھالبۇكى، بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ ئىچكى سېمانتىك قۇرۇلمىسى ئىككى بايان بولۇپ، «茹白» بىلەن پېئىل ـ تولۇقلىغۇچى سۆز بىرىكمىسىدىكى پېئىل «羞» قوشۇلۇپ بىر بايانىنى ھاسىل قىلغان، تولدۇرغۇچى «脸» بىلەن پېئىل ـ تولۇقلىغۇچى

سۆز بىرىكمىسىنىڭ تولۇقلامغۇچىسى «红» بىلەن قوشۇلۇپ يەنە بىر بايانىنى ھاسىل قىلغان.

白茹却被这赞美声羞红了脸。＝白茹却羞＋脸红了。

بۇ تۈرددىكى جۈملىلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغانىدىن كېيىن، تاشقى قۇرۇلمىدىكى ئىگە ـ خەۋەر مۇناسىۋىتى گەۋدىلەنمەي، ئىچكى سىمانتىك قۇرۇلمىنىڭ ئىككى بايانى گەۋدىلەنگەن.

بەي‌روبۇ ماختاشلار تۆپەيلىدىن ئىزا تارتىپ يۈزلىرى قىزىرىپ كەتتى.

تەرجىمىدىكى «بەي‌روبۇ ماختاشلار تۆپەيلىدىن ئىزا تارتىپ» بىر بايان بولسا، «يۈزلىرى قىزىرىپ كەتتى» يەنە بىر بايان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ گۇرۇپپىدىكى جۈملىلەرنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ.

(1) بەي‌روبۇ ماختاشلار تۆپەيلىدىن ئىزا تارتىپ، يۈزلىرى قىزىرىپ كەتتى.

(2) يۈلاۋ ئېر ھاراق ئىچىش بىلەن يۈرەكلىك يولۇپ قالدى.

(3) لىيۇ لەن بۇ ھەرىكەتلەردىن قورقۇپ، توختۇ يۈرەك بولۇپ قالدى.

(4) چوڭ كېلىن قېينى تاپىسى تەرىپىدىن ئۇرۇلۇپ، بېشى يېرىلىپ كەتتى.

(〃 〃 تاپىسىدىن تاياق يەپ، بېشى يېرىلىپ كەتتى.)

خەنزۇ تىلى سىنتاكسىسىدىكى جانلىقلىق پېئىل ـ تولۇقلامغۇچى قۇرۇلمىسىدىكى جۈملە شەكىللىرىنىڭ سىمانتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىنتايىن مۇرەككەپلىككە ئىگە قىلىپ، تەرجىمىگە ناھايىتى زور قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن. ئەگەر بىز پەقەتلا تاشقى قۇرۇلما نۇقتىسىدىن قارايدىغان بولساق، نېمە ئۈچۈن مۇنداق ياكى مۇنداق ئەمەس ـ دېگەن مەسىلىنى چۈشەندۈرۈشىمىز ئىنتايىن قىيىن بولىدۇ. پەقەت ھەرقايسى تاشقى قۇرۇلمىلارنىڭ ئىچكى سىمانتىك مۇناسىۋىتىنى تولۇق تونۇغاندىلا، ئەسلى تېكىستنى تۇغرا چۈشەنگىلى، تەرجىمىنى مۇۋاپىق، تۇغرا قىلغىلى بولىدۇ.

6. ئاخىرقى سۆز

يۇقىرىدىكى بايانلاردا «تەتۈر ئايلانىدۇرما» ئارقىلىق جۈملىلەرنىڭ ئىچكى سىمانتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى تېپىپ چىقىپ، ئاندىن ئوخشاش بولمىغان تىلنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسىغا قايتا تەرجىمە قىلىش چۈشەندۈرۈلدى. مۇنداق بولغاندا، كىشىلەرگە ئىچكى سىمانتىكىلىق قۇرۇلما تەرجىمىنىڭ فورمىسى بولۇپ قالمىدىمۇ دېگەن خاتا تۇيغۇنى بېرىپ قويۇشى مۇمكىن. ئەگەر كىشىلەر مۇنداق تۇيغۇغا كېلىپ قالسا، تېخىمۇ خاتا بولۇپ قالىدۇ. بىز شۇنى ئېيتىمىزكى، ئىچكى سىمانتىك قۇرۇلما پەقەت تەرجىمىنىڭ ئاساسى، ئۇ ھەرگىز ئىچكى سىمانتىكىلىق قۇرۇلمىنى تەرجىمە تىلىغا

(داۋامى 87 ـ بەتتە)

كۆپ مەنىلىك سۆز ۋە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى ھەققىدە مۇلاھىزە

مەمتىلى دانى

يېقىنقى بىرقانچە يىللاردىن بۇيان ھەرقايسى تىلشۇناسلارنىڭ ئەستايىدىل ئىزدىنىشى ۋە تىل ھەۋەسكارلىرىنىڭ پائال مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشى ئارقىلىق، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا زور يۇكسىلىشلەر بارلىققا كەلدى. نەتىجىدە قائىدە - پرىنسىپلار يەنمۇ مۇكەممەللەشتى، مۇجمەل مەسىلىلەر خېلىلا ئايدىڭلاشتى. بىراق، دېگەندەك ئېنىق بولمايۋاتقان، داۋاملىق تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان مەسىلىلەر يەنىلا ئاز ئەمەس. «كۆپ مەنىلىك سۆز» ھەققىدىكى چۈشەنچە بىلەن «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» ھەققىدىكى چۈشەنچىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش شۇنداقلا تىل ئەمەلىيىتىدە ئىپادىلەشكە ئۆز لايىقىدا مۇئامىلە قىلىش نۆۋەتتىكى تىل تەتقىقاتى كۆكۈل بۆلۈشكە ئەڭ ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى.

كۆزنىتىشىمچە، بۇگۈنگە قەدەر نەشىر قىلىنغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت بىرقانچە كىتابلارنىڭ لېكسىكولوگىيە قىسمىدا ئومۇمەن دېگۈدەك كۆپ مەنىلىك سۆز ھەققىدە چۈشەنچىلەر بېرىلمۇاتىدۇ. ئەمما سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى ھەققىدە ھېچقانداق گەپ يوق. مېنىڭچە، ئىلۇەتتە بۇ ھەقتە چۈشەنچە بېرىلمىشى ھەمدە كۆپ مەنىلىك سۆز بىلەن سۆزنىڭ كۆپ مەنىسىدىن ئىبارەت بۇ بىر جۈپ قېرىنداش ئۇقۇمنىڭ مۇناسىۋىتى، پەرقى ۋە باشقا تەرەپلىرى ئەمەلىي مەسىلىلار ئارقىلىق يېشىپ بېرىلمىشى كېرەك ئىدى. ۋەھالەنكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلەر سىڭا پاي بولۇپ قالغان. تېخىمۇ مۇۋاپىق بولمىغىنى شۇكى، ئەمەلىيەتتە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى چۈشەنچىسىگە تەئەللۇق بولغان بەزى قائىدە، بايان ۋە مىسىللار بۇ كىتابلاردا كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ تەبىرى ۋە مىسالى قىلىپ چۈشەندۈرۈلگەن، يەنى ماۋزۇ «كۆپ مەنىلىك سۆزلەر» دەپ قويۇلۇپ، ئاستىدا «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» مەسىلىسى سۆزلەپ كېتىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە جۈددى تەقلىد قىلغاندەك، بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلار ھەممە كىتابلاردا ئوخشاش دېگۈدەك چۈشەندۈرۈلگەن. مەسىلەن، شىنجاڭ داشۇ تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى نەسرۇللا يولبولدىنىڭ شىنجاڭ

خەلىق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1980 - يىلى 10 - ئايدا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دېيىلگەن (60 - بەت):

«بىر ئاساسى مەنىسى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر قانچە مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

.....

..... مەسىلەن: ئوچۇق سۆزى تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

ئىشىك ئوچۇق — ئەسلى مەنىسى،
ھاۋا ئوچۇق — ھاۋادا بۇلۇت يوق،
قولى ئوچۇق — مەرت، سېخى،
ئوچۇق كېشى — ساددا، خۇشخۇي ۋە باشقىلار.

ئەمدى باش سۆزىمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ:

ئادەم ياكى ھايۋانىنىڭ بېشى — ئەسلى مەنىسى،
ئىشنىڭ بېشى — ئىشنىڭ باشلىنىشى،
سۇنىڭ بېشى — سۇنىڭ باشلىنىش ئورنى،
باش ۋەزىپە — مۇھىم، ئاساسلىق ۋەزىپە ۋە باشقىلار.

سال پېتىلىنى ئالىدىغان بولساق، بىزمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

.....

ساندۇققا سېلىش — ئەسلى مەنىسى،
ئۆي سېلىش — ئۆي ياساش،
ئۇرۇق سېلىش — ئۇرۇق سېپىش ياكى ئۇرۇق چېچىش،
سۆرەم سېلىش — سۆرەم سۆرىتىش،
خەت سېلىش — خەت ئەۋەتىش،
سەپسېلىش — دەققەت قىلىش، زەن سېلىش،
قۇلاق سېلىش — ئاڭلاش،
سېلىق سېلىش — مەجبۇرىيەت ئارتىش،
گەپكە سېلىش — سۆزلىتىش،
بازارغا سېلىش — بازاردا كۆرسىتىش ۋە باشقىلار.....

شىنجاڭ ماتارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان «ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات ئاساسلىرى» ناملىق كىتابتىمۇ شۇنداق بايان قىلىنغان (8 - بەت). دوتسېنت يولداش ئابدۇكېرىم باقىنىڭ 1983 - يىلى 12 - ئايدا مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابىدىمۇ مۇنداق دېيىلگەن (32 - بەت):

بىر ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بىرقانچە كۆچمە مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

.....

ئۇيغۇر تىلىدىكى «باش، قارا، سال، چىش، چەكمەك، كۆز، ئوچۇق» دېگەندەك ئوخشاش سۆزلەرنىڭ ھەممىسى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر ئاساسىي مەنىسىدىن باشقا بىرمۇنچە مەنىلىرى بار. مەسىلەن:

ساندۇققا سېلىش — ساندۇققا قاچىلاش.
ئۆي سېلىش — ئۆي ياساش
ئورۇق سېلىش — ئورۇق چېچىش
سۆرەم سېلىش — سۆرەم سۆرىتىش
يولغا سېلىش — سەپەرگە ئۇزىتىش
خەت سېلىش — خەت ئەۋەتىش
تۈز سېلىش — تۈز قۇيۇش
قۇلاق سېلىش — ئاڭلاش
بەس سېلىش — بەسلىشىش
ئوتقا سېلىش — كۆيدۈرۈش

.....

ئىشىك ئوچۇق — ئىشىك يېپىقلىق ئەمەس
ھاۋا ئوچۇق — ئاسماندا بۇلۇت يوق
قولى ئوچۇق — مەرت، سېخى
كۆڭلى ئوچۇق — خۇشخۇي
ئاغزى ئوچۇق — ساددا كىشى

شىنجاڭ ماتارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985 - يىلى نەشر قىلىنغان، دوتسېنت ئەنسەرىدىن مۇسا، تۇردى ئەخمەت ۋە نەسرۇللا يولبولدىلار بىرلىكتە تۈزگەن، نۆۋەتتە ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەرسلىك ماتېرىيالى سۈپىتىدە قوللىنىلىۋاتقان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابتا

مۇنداق چۈشەندۈرۈلگەن (100 - بەت):

«.....بىرىدىن ئارتۇق مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «قانات» سۆزى قۇشنىڭ قانىتى، ئىشىكنىڭ قانىتى، دەريانىڭ ئۇ ياكى بۇ قانىتى، قانات يايدۇرماق، قانات ئاستىغا ئالماق، قانىتىمىدىن ئايرىلدىم، ئات ئوغۇل بالىنىڭ قانىتى، چاقنىڭ قانىتى، ئايروپىلانىنىڭ قانىتى ... «باس» سۆزىنىڭ 20 نەچچە خىل مەنىسى بار بولۇپ، بۇ مەنىلەر بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەر خىل جۈملىدە كونكرېتلاشتۇرۇلغان: (1) پۇتۇمنى ياغاچ بىسىۋالدى، (2) ماشىنىغا يۈك بېسىلدى، (3) خەت باسماق، (4) كىتاب باسماق.....».

دوتسېنت تۇردى ئەخمەتنىڭ 1981 - يىلى شىنجاڭ مائارىپ ئىنىستىتۇتى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان «ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابىدا سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى ھەققىدە ئەمەس، بەلكى كۆپ مەنىلىك سۆز ھەققىدىمۇ ئېنىق چۈشەنچە بېرىلمىگەن. لېكتور خالىق نىياز بىلەن مۇھەببەت قاسىمنىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986 - يىلى نەشر قىلىنغان «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى» ناملىق كىتابىدا كۆپ مەنىلىك سۆز چۈشەنچىسى ھەر ھالدا نەزەرىيىسى بىلەن مىسالى ئۆزئارا ماس كەلگەن، ئەمما بىر قەدەر يۇزە ۋە ئاددىيلا تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن (150 - بەت):

«بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرقانچە مەنىگە ئىگە سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دېيىلىدۇ. كۆپ مەنىلىك بولۇپ قېلىش ھادىسىسى ھەممە تىللاردا ئۇمۇمىيۈزلۈك كۆرۈلىدىغان ئەھۋال.

سۆزنىڭ كۆپ مەنىگە ئىگە بولۇشى تەدرىجىي ھالدا شەكىللىنىدۇ. بىر سۆز يېڭى پەيدا بولغانىدا بىرلا مەنىگە ئىگە بولىدۇ، بۇنداق مەنە ئەسلى مەنە دېيىلىدۇ. ئىستېمال جەريانىدا، كىشىلەر ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسىگە باشقا مەنىلەرنىمۇ يۈكلەيدۇ. كېيىن يۈكلەنگەن يېڭى مەنە كۆچمە مەنە دېيىلىدۇ. ئەسلى مەنە بىلەن كۆچمە مەنىنىڭ بىر ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر پەيدا بولىدۇ، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «يولداش» سۆزىدە بىرقانچە مەنە بار: (1) سەپەردە بىللە بولغۇچى (ئەسلى مەنە)؛ (2) مەسلەكتە بىللە بولغۇچى (كۆچمە مەنە)؛ (3) تۇرمۇشتا بىللە بولغۇچى ئەر - ئايال (كۆچمە مەنە). سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى — شۇ سۆزنىڭ ھەرقايسى مەنىلىرىنىڭ يادروسى، باشقا مەنىلەر ھامان ئەسلى مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. شۇڭا، تىل ئۆگىنىش جەريانىدا سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسىنى ئىگىلەۋېلىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1983 - يىلى نەشر قىلىنغان قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىلشۇناسلىق ئىنىستىتۇتىدىكى ئا. قايداروۋ،

غ.سەدۋاقاسۇۇ، ت. تالىپۇلارنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابىدا (1 - قىسىمنىڭ 30 - بېتىدە) سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىكىنى مەسىلىسى تىلغا ئېلىنغان، يەنى «سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى ۋە كونتېكستنىڭ ئەھمىيىتى» دەپ ئىندىغان ماۋزۇ ئېچىلغان. ئەمما كۆپ مەنىلىك سۆز ھەققىدە ھېچقانداق ماۋزۇ ئېچىلمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە «سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى ۋە كونتېكستنىڭ ئەھمىيىتى» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى تىلغا ئېلىنىپ، ئاستىدىكى بايانلاردا كۆپ مەنىلىك سۆز مەسىلىسى چۈشەندۈرۈپ كېتىلگەن. مەسىلەن، شۇ بەتتە مۇنداق دېيىلگەن:

«تىلىمىزدىكى بىر قاتار سۆزلەر بىرلا مەنە بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى بىرنەچچە مەنىنى يەكى مەنىنىڭ تۈسلەرنى ئىپادە قىلىشى مۇمكىن، ئەنە شۇنداق سۆزلەرنى تىلشۇناسلىقتا كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، «ئارقا» دېگەن سۆزنى ئالساق، ئۇ تىلىمىزدىكى ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، بىر - بىرىگە يېقىن ئىككى تۈزلۈك مەنىگە (يەنى ئادەمنىڭ دۇمبىسى، يوتىسى ۋە قانداقلا بولمىسۇن بىر نەرسىنىڭ كەينى، تاشقى تەرىپى) ئىگە. ئەمما ئۇنىڭ مۇشۇ ئىككى تۈرلۈك مەنىسىنىڭ ئېتىراپىدا گەپنىڭ، ئىبارىنىڭ رايىغا قاراپ بىرنەچچە مەنىنىڭ تۈسلەرنمۇ ئىپادە قىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، «ئارقىسىغا كۆتۈرمەك، ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرماق، ئارقىسىدىن سۆزلىمەك، بىراۋنىڭ ئارقىسىدا كۈن كۆرمەك؛ ئارقا سەپ، ئۆينىڭ ئارقىسى، ئارقىدا قالماق، ئارقا - كەينىگە قاردىماي، ئارقا - ئارقىسىدىن» ۋە باشقىلار. شۇنىڭغا ئوخشاش، ئېيتماق (ئېچ سىرىنى ئېيتماق، سۆزئېيتماق مېھمانغا ئېيتماق)؛ چەكمەك (ئىشىكنى چەكمەك، گۈل چەكمەك، تۆگىمەن تېشىنى چەكمەك، تاۋۇزنى چەكمەك؛) ئارتۇق (ئارتۇق پۇل، ئون ھەسسە ئارتۇق، پىلاندىن ئارتۇق، ئارتۇق گەپ، ئارتۇق كۆرمەك، ئەتىكى قىزىرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆچكە ئارتۇق)؛ بوشاق (بوشاق ئادەم، ئۇنىڭ بۇلجۇڭ گۆشلىرى بوشاق، تەرتىپسىز بوشاق) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەرنى ئالساقمۇ، يۇقىرىدىكىمەك، ئۇلارنىڭ بىرنەچچە خىل مەنىسىدە ۋە مەنىلىك تۈسلەردە قوللىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. لېكىن بىر سۆزنىڭ ئىپادە قىلغان مەنىلىرى ياكى مەنىلىك تۈسلىرى قانچە كۆپ (خىلمۇ - خىل) بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سېمانتىكىلىق يېقىنلىق مەنتىقىي باغلىنىش ۋە باشقا ئورتاق خۇسۇسىيەتلەر دائىم ساقلىنىپ قالىدۇ. ئۇنى، مەسىلەن، ئاشۇ «ئارقا» سۆزىنىڭ ھەرقانداق كونتېكست ۋە ئىبارىلاردا ئىشلىتىلىشىدىن ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.»

ناھايىتى ئېنىقكى، ماۋزۇ سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى ھەققىدە، تەبىر كۆپ مەنىلىك سۆز ھەققىدە، مىسالار يەنە سۆزنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى ھەققىدە يېزىلىپ، سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆز چۈشەنچىسى بىر ئۇقۇم

قىلىپ قويۇلغان، شۇنداقلا ماھىيەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان بۇ ئىككى مەسىلە ئۆزئارا ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ۋە تىلشۇناسلىققا ئائىت بارلىق كىتابلاردا مەسىلىنىڭ بۇنداق مۇجمەل ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تىل نەزەرىيىسى سىستېمىسىنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ، ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتقا توسقۇنۇش ۋە قولايسىزلىق ئېلىپ كېلىدۇ. شۇنى يەنە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى نەزەرىيىسىدە (جۈملىدىن يۇقىرىقى كىتابلاردا) بىر لىكە كېلىنمىگەن ۋە ياخشى ھەل قىلىنمىغان يەنە بىر مەسىلە كۆپ مەنىلىك سۆز، ئاھاڭداش سۆز ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە پەرقى مەسىلىسى. ئەگەر يۇقىرىقى كىتابلارنىڭ ھەرقانداق بىرى دەرسلىك قىلىنىپ، دەرس شۇ بويىچە مۇتلەق سادىق بولۇش ئاساسىدا ئۆتۈلىدىغان بولسا ئەقىللىق ئوقۇغۇچىلارنى قايمىل قىلغىلى بولمايدۇ. كىتابنىڭ ئۆزىگىلا تايىنىدىغان بولساق، بىرمۇنچە چىگىش مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىپ قالىمىز. مېنىڭچە، بۇ مەسىلىنىڭ ياخشى ھەل قىلىنماسلىقىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى دەل كۆپ مەنىلىك سۆز چۈشەنچىسىنىڭ ئېنىق بولمىغانلىقىدا، يەنى ئۇ سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى چۈشەنچىسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەنلىكتىن، بۇ ھەقتە كەلتۈرۈلگەن مىسالار گاھىدا ھەقىقىي كۆپ مەنىلىك سۆزلەردىن ئېلىنسىمۇ، كۆپىنچە سۆزنىڭ كۆپ مەنىلىكىنى ئۇقۇرمىغا تەۋە سۆزلەردىن ئېلىنىپ قېلىپ، ئاھاڭداش سۆز ۋە شەكىلداش سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ۋە پەرقنى يورۇشلەشتۈرۈشتە توسالغۇ پەيدا قىلغانلىقىدا. شۇڭا مەن نۆۋەتتە بۇ مەسىلىنى ياخشى ھەل قىلىش ئاھايىتى زۆرۈر، ئۇ تىلشۇناسلىق ساھەسىنىڭ دەققەت - ئېتىبارىنى قوزغىشى كېرەك دەپ قارايمەن.

كۆپ مەنىلىك سۆز ۋە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى دېگىنىمىز قانداق چۈشەنچە؟ بۇلارنىڭ قانداق پەرقلەندۈرۈش كېرەك؟ بۇ، ماقالىدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئاساسىي مەسىلە.

ئالدى بىلەن بىز مۇنداق ئىككى خىل مىسالنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

بىر خىلى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەرقايسى كىتابلاردا كۆپ مەنىلىك سۆزگە كەلتۈرۈلگەن ھېلىقى مىسالار (مىسال تېكىستلەرى قىسقارتىلدى)، يەنە بىر خىلى مەلۇم بىر سۆزنىڭ يەككە ھالىتىدىلا بىرىدىن ئارتۇق مەنە چىقىپ تۇرىدىغان مىسالار. مەسىلەن، «قولتۇق» سۆزى، بىرى، ئادەم، ھايۋان ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ قولتۇقىنى، يەنە بىرى، دېڭىز رايونلىرى قىرۇقلۇقىنىڭ ئايلانما جايلىرىغا تۇتاشقان قىسمىنى بىلدۈرىدۇ. «بوغۇز» سۆزى، بىرىنچىسى، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئالدى بويۇن قىسمىنى، ئىككىنچىسى، ھايۋانلارنىڭ يەم خەشەكنى، ئۈچىنچىسى ئىككى تاغ ئارىلىقىدىن سۇ ئاقىدىغان جاينى ياكى ئىككى ئوكيانىنى تۇتاشتۇرۇپ

تۇردىدىغان ئىككى قۇرۇقلاۋق ئارىسىدىكى تار سۇ يولىنى كۆرسىتىدۇ. «كۆك» سۆزى، بىرىنچىسى، رەڭدىكى كۆكنى، ئىككىنچىسى، ئاسمانىنى بىلدۈرىدۇ؛ «قاش» سۆزى ھەم ئادەملەرنىڭ قېشىنى، ھەم ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ قېشىنى بىلدۈرىدۇ. «ئات» سۆزى ھايۋانلارنىڭ بىر تۈرىنى، شۇنداقلا ئادەملەرنىڭ ئىسىملىرىنى بىلدۈرىدۇ. «يۇز» سۆزى ھەم سانىنى ھەم ئادەملەرنىڭ، ھايۋانلارنىڭ ياكى نەرسىلەرنىڭ يۈز قىسمىنى، «قىر» سۆزى ھەم ئېتىزلارغا سېلىنىغان قىرنى، ھەم گىلەم، جوزا، ئىشكاپ، كارۋات، ئىشىك، كىتاب قاتارلىق تۈرلۈك ماددىي نەرسىلەرنىڭ قىرىنى، «راك» سۆزى ھەم بىر خىل دېڭىز ھايۋانىنى، ھەم بىر تۈرلۈك كېسەللىكنى بىلدۈرىدۇ.

بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، بىرىنچى خىل مىسالىلاردىكى كۆپ مەنىلىك دەپ ئاتالغان «سېلىش»، «بىساماق (ېېسسىش)»، «ئوچۇق»، «باش» دېگەندەك سۆزلەر يەككە تۈرغاندا پەقەت بىرلا ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرىدۇ. پەقەت باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكمە ھەمدە ئۆزىنى شۇ سۆزلەر تەرىپىدىن ئىپادىلەنگەنلىكتىن كېلىش ئارقىلىقلا ھەر خىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى مەزكۇر سۆز يەككە تۈرغاندا، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭدىن ھەرقايسى كىتابلاردا ئۇچرىتىلىگەندەك كۆپ مەنە چىقمايدۇ، ئىككىنچى خىلدىكى مىسالىلاردىن بولسا بۇ ئاستە ھالدىلا كۆپ مەنە چىقىپ تۇردىدۇ ھەمدە بۇ سۆزلەر ئۆزىنىڭ كۆپ مەنىسىنى بىلدۈرۈش ئۇچۇن بىرىنچى خىلدىكى مىسالالاردەك، باشقا سۆزلەرنىڭ بىرىكمە ياكى ئېنىقلاپ كېلىشىنى تەلەپ قىلمايدۇ، كۆپ مەنىنى ئۆزى مۇستەقىل تۇرۇپلا ئىپادە قىلىۋېرىدۇ. قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، بىرىنچى خىلدىكى مىسالالار سۆز بىرىكمىسىدىن ئىبارەت، ئىككىنچى خىلدىكى مىسالالار بولسا بىرلا مۇستەقىل سۆزدىن ئىبارەت، يەنىمۇ ئېنىقلاندا، يۇقىرىقى ئىككى خىل مىسالدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە ئالاھىدىلىكى جەھەتتە قىسمەن ئوخشاش تەرەپلەرى بار، ئەمما پەرقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنى ئاتالمىجەھەتتىن قانداق پەرقلەندۈرۈش ۋە ھەر قايسىغا مۇناسىپ نام قويۇش نۆۋەتتىكى بىر ئەھەلدىي مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا. مەن بۇ ھەقتە باشقىچىرەك قاراشنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن، يەنى بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلى كىتابلىرىمىزدا ھازىرغىچە «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» دەيدىغان ئاتالما ياكى بۇ ھەقتە بىر ئېنىق چۈشەنچە يوق. مەن «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلىتىشنى، ئىشلەتكەندىمۇ ئۇنىڭغا «كۆپ مەنىلىك سۆز» دېگەن ئاتالمىدىن پەرقلەندۈرۈپ مۇئامىلە قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن ۋە شۇ ئاساستا ھەرقايسى ئۇيغۇر تىلى كىتابلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك دېگۈدەك كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ قارالغان ھەم شۇنداق ئاتالغان بىرىنچى خىلدىكى مىسالالارنى «كۆپ مەنىلىك سۆز» ئەمەس، ئەكسىچە «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» نۇقتىسىدىن ئىزاھلاش ۋە

چۈشەندۈرۈش لازىم دەپ قارايمەن. چۈنكى بۇ خىلدىكى سۆزلەر بىۋاستە كۆپ مەنە بەرمەيدۇ، پەقەت باشقا سۆزلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىقلا بىرقانچە مەنىگە ئىگە بولالايدۇ. ئىككىنچىسى خىل مىسالىلاردىكى سۆزلەرنى بولسا «كۆپ مەنىلىك سۆز» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق. چۈنكى ئۇ سۆزلەر يەككە ھالەتتە مۇستەقىل تۇرۇپلا كۆپ مەنە بىرەلەيدىغان سۆزلەردۇر. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېسكەرتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ئەلۋەتتە كۆچمەمەنىلىك سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كەتكەن بولىدۇ.

«كۆپ مەنىلىك سۆز» ۋە «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» دېگەن بۇ ئىككى خىل ئاتالما قارىماققا ئوخشاشتەك تۇرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر-بىرى بىلەن ھەم مۇناسىۋەتلىك، ھەم پەرقلىق چۈشەنچىلەردۇر. مەسىلەن، ئادەتتە «بىرىككەن سۆز» ۋە «سۆز بىرىكمىسى» دېگەن ئىككى ئۇقۇمنى ئالساق، ھەر ئىككىسىدە بىرىكىش ھالىتى مەۋجۇت. بۇ ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك ياكى ئوخشاشلىق تەرىپى. ئالدىنقىسى مۇستەقىل بىر سۆز، كېيىنكىسى ئەنە شۇنداق بىر ياكى بىرقانچە مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلگەن بىرىكمە. بۇ ئۇلارنىڭ پەرقلىق تەرىپى. «يېزىقچىلىق نەزەرىيىسى» ۋە «نەزەرىيىۋى يېزىقچىلىق» نى ئالساق، بۇ ئىككى ئۇقۇمنىڭ مۇناسىۋىتى شۇكى، ھەر ئىككىسىدە يېزىقچىلىق مەسىلىسى بار. پەرقى شۇكى، ئالدىنقىسى پۈتكۈل سىياسىي ۋە ئەدەبىي ژانىرلارنىڭ يېزىلىش ئالاھىدىلىكىنى نەزەرىيىۋى نۇقتىدىن شەرھىلەيدۇ، كېيىنكىسى بولسا پەقەت نەزەرىيىۋى ماقالىلار ۋە ئۇلارنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلىنى كۆپرەك ئەمەلىي جەھەتتىن ئىگىلىتىدۇ. «رەھبەرلىك ئىلمى» ۋە «ئىلمىي رەھبەرلىك» نى ئالساق، ھەر ئىككىسىدە رەھبەرلىك مەسىلىسى بار، بۇ ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى، ئەمما ئالدىنقىسى رەھبەرلىك سەنئىتى مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان بىر پەننى، كېيىنكىسى رەھبەرلىك قانۇنىيىتىدىكى ئۇسۇل ياكى مېتودولوگىيەنى كۆرسىتىدۇ. بۇ، ئۇلارنىڭ پەرقى.» «فىزىكا نەزەرىيىسى» ۋە«نەزەرىيىۋى فىزىكا»، «تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسى» ۋە «نەزەرىيىۋى تىلشۇناسلىق» دېگەن ئاتالمىلارمۇ يۇقىرقىدەك ھەم مۇناسىۋەتلىك ھەم پەرقلىق بولغان ئىككى خىل ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ.

يۇقىرقىلاردىن شۇنى تېخىمۇ ھېس قىلىۋېلىش مۇمكىنكى، «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» بىلەن «كۆپ مەنىلىك سۆز» ھەرگىز بىر چۈشەنچە ئەمەس. ئۇلارنى ئەلۋەتتە پەرقلەندۈرۈپ مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

قانداق سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ ۋە قانداق مەنە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى بولىدۇ؟ مېنىڭچە، مۇستەقىل ۋە يەككە ھالىتىدىلا بىۋاستە كۆپ مەنە چىقىپ تۇرىدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولىدۇ. مۇئەييەن بىر سۆزنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى (بىرىكىشى) ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بىرقانچە مەنە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ھەمدە تىلشۇناسلىقتىكى سۆزلەرنى ئۆزىنىڭ مەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىگە مۇناسىپ ھالدا كاتېگورىيەلەشتۈرۈش ئۈيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي توغرىسىدا

مەھمۇتجان ئاسىم

قىسقىچە مەزمۇنى : ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي شىنجاڭنىڭ پېقىنقى زامان تارىخىدا ئەھمىيەتلىك بىر تارىخىي ۋەقە. خۇددى رەئىس ماۋزېدۇڭ 1949 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئەخمەتجان قاسىمىغە يازغان تېلېگراممىدا خېتىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك: «ھىلەر ـ نىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقى كۈرىشىگە يۈتكۈل جۇڭگو خەلقىنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى». ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ـ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە شىنجاڭنى تىنچلىق يولىدا ئازاد قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

1. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى

ھىيلىگەر شېڭ شىسەي 1942 ـ يىلى كۈز پەسلىدە جياڭ جېيشى گۇرۇھى يولىدا مەخپىي تىل بىرىكتۇرگەندىن كېيىن، 1943 ـ يىلى ئۆزىنىڭ ساختا نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، شىنجاڭدا گومىنداڭ پىرقە بۆلۈمى (پارتىيە كومىتېتى) نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئۇ، شۇ كۈندىن باشلاپ ھەرخىل بۆھتانلارنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، جۇڭگو كومۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت قىلمۇاتقان چىن تەنچىيۇ، ماۋزېمىن، لىڭ جىاۋ قاتارلىق مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرىنى ۋە بىر تۈركۈم ئىلغار كىشىلەرنى قولغا ئالدى ۋە نەزەربەنت قىلدى. گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلۇپ، ئاپرېل ئۆزگىرىشى يۈز بەرگەندىن كېيىنلا، ئۆزى ئىجرا قىلىپ كەلگەن «ئالتە بۆيۈك سىياسەت» نى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئۇ، ئالدى بىلەن بۇ سىياسەتنىڭ يادروسى بولغان جاھانگىرلىكنى قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كومۇنىستىك پارتىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى بىكار قىلدى. 1944 ـ يىلى كەڭ كۆلەمدە ئاق تېرورلۇق يۈرگۈزۈپ،

سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان ئەزا-لىرىنىڭ تەسىرىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن ئىلغار زىيالىيلارنى، ئوقۇغۇچىلارنى ۋە دېموكـ-راتىك زاتلارنى قولغا ئالدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كومىۋنىستىك پارتىيە بىلەن ھەمكارلىشىش سىياسىتىنى ئىجرا قىلغان مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالغان ماركسىزم - لېنىنىزمغا ئائىت كىتاب - ژۇرناللارنى يىغىـ-ۋالدى. بۇخىل كىتاب - ژۇرناللارنى ئوقۇغانلارنىڭ بەزىلىرىگە زىيانكەشلىك قىلدى، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئۇچۇن سوۋېت ئىتتىپا-قىدا نەشىر قىلدۇرۇپ تارقىتىلغان دەرسلىك، ما'تېرىيال، ئوقۇشاۋقلارنى بىردەك بىكار قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى كىتابسىز قالدۇردى. ئىلگىرى خىزمەتتىن ھەيدەلگەن يـاكـى ئەسلىدىكى ئورنى تۇتۇۋېلىپ كەتكەن مۇتەئەسسىپ كۇچىلەرنى يۆلەپ تۇرغۇزدى.

1943 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭغا زور كۆلەمدە گومىنداڭ ھەربىي كۇچلىرىنى يۆتكەپ چىقتى. ئۇلارنى بېقىش ئۇچۇن خەلق ئۇستىدىكى ئالـۋاڭ - سېلىق، باجنـى كۆپەيتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەندىن كېيىن، سانائەت ۋە سودا مالىلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېتىلىپ، مال باھاسى ھەسسىلەپ ئۆسۈپ كەتتى. جۇملىدىن، يۇڭ، تېرە، يېپەك قاتارلىق شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنىڭ سىرتقا چىقىش يولى ئېتىلگەندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئىگىلمەكمۇ ئارقا-ئارقىدىن ۋەيران بولۇشقا باشلىدى. بۇنداق بىلەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋە ئاممىنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ خاراپلاشتى.

1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ 11- كۈنى ھېيلىگەر شېكىشىسەي ئۆزى كۆرسەتكەن بۇ خىزمەتلىرى بەدىلىگە دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ (مىنىستىرلىق) باشلىقى بولـۇپ يۆتكۈلۈپ، ئورنىغا 1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ۋۇجۇكشىن شىنجاڭ ئۆلـ-كىسىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولۇپ چىقتى. ئۇ، ئۆزى بىلەن بىرمۇنچە گـومىنداڭـ-چىلارنى ئەگەشتۇرۇپ چىقىپ ئۇلارنى مۇھىم ئورۇنلارغا قويدى. ئارقىدىنلا ئۆزىنـى «ئاددىل - ھەققانىيەتچى» قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۇن «ئەبۇ ئومۇم» (ئـومـۇم كېچىرىم) دېگەن بىر نېمىنى يولغا قويۇپ، شېكىشىسەي ۋاقتىدا قـولغا ئېلىنغان 700 دىن ئارتۇق كىشىنى تۇرمىدىن بوشاتتى. بۇ كىشىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى جىڭشورېن ۋاقتىدىكى كونا ئەمەلدارلار، بەگلەر، مۇتەئەسسىپ ئىشانـلار بـولـۇپ، ئاز قىسمـى ئوقۇغۇچىلار ۋە «گۈناھى يەڭگىل» دەپ ھېسابلانغـان كىشىلـەر ئىدى. ئۇ، ئالـدى بىلەن تۇرمىدىن بوشۇتۇلغان ئەكسىيەتچى مۇتەئەسسىپ كۇچىلەرنىڭ مۇتلەق كـۆپ قىسمىنى ھەرقايسى جايلارغا ئەمەلدار قىلىپ ئەۋەتتى. مەسىلەن: ئۆمەر دامـوللىنى قەشقەر ۋىلايىتىگە ۋالى، پاسار بەگنى يەركەن ۋىلايىتىگە ۋالى، (ئۇ چاغدا يەركەن ۋىلايىتى ئىدى)، نـۇربەگـنـى خوتەن ۋىلايىتىگە ۋالى قىلىپ ئەۋەتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، تۇرمىدا يېتىۋاتقان جۇڭگو كومىۋنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرىغا

ۋە ئۇلار تەرىمىلەپ يېتىشتۇرگەن ئىلغار كۆچلەرگە، دېموكراتىك زاتلارغا تېخىمۇ قاتتىق قوللۇق بىلەن زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن ھەرقايسى جايلاردا ئەكسىيەتچى كۆچلەرنى يوللەپ تۇرغۇزۇپ ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىقاردى. مەسىلەن: سىيىت ئەھمەد خوجىنى ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ۋالى، يولۋاسنى قومۇل ۋىلايىتىگە ۋالى قىلىپ بەلگىلىدى.

ۋۇجۇدكشىن يەنە چوڭ خەنزۇچىلىق سىياسىتىنى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى بوزەك ئەتتى ۋە خارلىدى. ئۇنىڭ گۇڭچاڭچىلىرى تەرەپ - تەرەپكە بېرىپ «نۇتۇق» سۆزلەپ، شىنجاڭدا 13 مىللەت بارلىقىنى ئىنكار قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى «نەسىلداش» ئۇرۇق دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلارنى «چەتتىن كۆچۈپ كەلگەن مىللەت»، «چەت ئەل ئادەملىرى»، خۇيزۇلارنى «ئىسلام دىنىدىكى خەنزۇلار» دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنى «ياۋايى» دەپ ھاقارەتلىدى. ھەرقايسى جايلاردا پومبىشچىك، باي دېھقانلار، بەگلەرۋە يۇقىرى تەبىقە ئەكسىيەتچى كۆچلەرنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەپ، ئۇلارنىڭ زوراۋانلىقىغا كەڭ يول قويدى. ئاتالمىش «باۋ — جا سىستېمىسى» نى يولغا قويۇپ ھەر ئون ئائىلىگە بىر جاجاك، يۈز ئائىلىگە بىربۇجاك بەلگىلەپ ئەمگەكچى خەلقنى قاتتىق ئازارەت ۋە زۇلۇمنى كۈچەيتتى. مۇنداق قاتمۇ - قات زۇلۇملار دەستىدىن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ غەزەپ - نەپرىتى ھەسسىلەپ ئېشىپ، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە بولغان قارشىلىقى تېخىمۇ كۈچەيىپ، خۇددى سەرەڭگە ياقسا ئوت ئېلىشقا تەييار تۇرغان قۇرۇق ئوتۇنغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى چوڭ - كىچىك ئىنقىلابىي تەشكىلات ۋە گۇرۇھلار بارلىققا كېلىپ كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنى ئۆز ئەتراپىغا ئويۇشتۇرۇشقا باشلىغانىدى.

دەل مۇشۇنداق بىر مەزگىلدە، يەنى 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى بومبىسى نىلقا ناھىيىسىدە پارتىلاپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ ئاۋۋال غۇلجىدا پارتىلىشى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چېكىگە يەتكەن غەزەپ - نەپرىتىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىلىنىشى ئىدى. جۇغرافىيىلىك ئورۇن جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇچ ۋىلايەت سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. ئۇرۇمچى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئارىسىدىكى بىرمۇنچە تاغ - دەريالار، چۆللەر ئايرىپ تۇرغاچقا، گومىنداڭنىڭ دەرھال ئەسكەر يۆتكىشىمۇ قىيىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غۇلجا ئەزەلدىنلا، سانائەت، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى سىڭگەن جاي بولغاچقا، بۇ يەردە ئىلغار ئىدىيىدىكى زىيالىيلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۆز ۋاقتىدا شېڭشىسەي تەرىپىدىن تۇرمىگە تاشلىنىپ، كېيىن قويۇپ

بىرىلگەن ئەخمەتجان قاسىمى، غەنى باتۇر، پاتىخە ۋە ئازاب چەكسەن، دەردمەن كىشىلەر، ئالتە شەھەردە بەگ - پومپىشچىكلارنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچراپ، ئائىلاج يۇرتىنى تاشلاپ چىققان مۇساپىرلارمۇ غۇلجىغا توپلانغانىدى. بۇ ھال ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلىغانىدى. شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئىچىدە پارتلىغانىدى.

2. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەسمىي پارتلىشى

1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غۇلجىدا قۇرۇلغان «ئازادلىق تەشكىلاتى» نىڭ رەھبەرلىكىدە كەڭسايى ۋە نىلقا پارتىزانلىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قوزغىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ ھەم ئىلىدىكى ئەمەلدارلىرى بېتراپ، بۇتى كۆيگەن تىوخۇدەك ھالغا چۈشۈپ قالدى.

1944 - يىل 7 - نويابىر نىلقا پارتىزانلىرى تىوپادەك تەرەپتىن، كەڭسايى پارتىزانلىرى ئالتە شىۋئار مەھەللىسىدىن كىرىپ ئۇچ دەرۋازىنى ئىگىلىدى. ۋە 11 - نويابىر كۈنى ئۆلكىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لىيۇبىنىدى، ئىشپىيونلار گۇرۇپپا باشلىقى ھاشىم توكۇر، ئىشپىيون ئىبراھىم ئاقچاچىلار ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. چەلق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىلەرگە بەرگەن ئەنە شۇنداق قاخشاتقۇچ زەربىسى بىلەن 11 - نويابىر غۇلجا شەھىرى ئازاد بولدى. قالدۇق دۈشمەنلەر ھەرەمباغقا قوغلاپ كىرگۈزۈلدى. 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى خەلق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ باش شتابىدا گومىنداڭ دۆلەت بايرىقى كۆيدۈرۈلۈپ، شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە غۇلجىدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى.

1944 - يىلى 11 - ئايدا باشلانغان ئۇرۇش تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىپ، خەلقنىڭ شىللىسىغا مىنىۋالغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ نەچچە 10 مىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى يوقىتىپ، 1945 - يىلى 9 - ئايىدا مىللىي ئارمىيە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى پۈتۈنلەي ئازاد قىلدى ۋە مانا س دەرياسى بويىغىچە يېتىپ كېلىپ، ئۇرۇمچى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىش باسقۇچىدا ئۇرغاندا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرەپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەرەپنىڭ تەلەپ ۋە پىكىرلىرىنى ئائىلايدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى خالايدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئۇچ ۋىلايەت مەركىزىي ھۆكۈمىتى گومىنداڭنىڭ تەشەببۇسىنى مۇزاكىرە قىلدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشىگە زور ئىلھام ۋە مەدەت بېرىپ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى غال - غال تىترەتتى.

ئۇچ ۋىلايەت رايونى شىنجاڭ خەلقىنىڭ گومىنداڭغا قارشى قوراللىق كۈرىشىنىڭ مەركىزىي ئىستىخباراتىغا ئايلاندى. گەرچە 1945 - يىلى 7 - ئايدا گومىنداڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالىنىپ ئۇرۇش توختىغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇغانغا قەدەر، ئۇچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتى ۋە ئۇنىڭ قوراللىق قوشۇنى ساقلانىپ تۇرغاچقا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىنقىلابىي كۈچلەرنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئېڭ چوڭ سىرتماق بولۇپ قالغانىدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقان يۇز مىڭدىن ئارتۇق گومىنداڭ ئارمىيىسىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن مەملىكەتنى ئازاد قىلىش كۈرىشىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە ۋە شىنجاڭنىڭ تىنچلىق يولىدا ئازاد بولۇشىغا زور تۆھپە قوشتى. چۈنكى، گومىنداڭ غەكسىيەتچىلىرى ھەربىي كۈچلىرىنى يۆتكەپ ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىشقا ئورۇنسىمۇ، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ زەربىسىگە دۇچ كېلىپ ئىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا ئۇلار بىر تەرەپتىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ئارقىمۇ - ئارقا غەلىبە قىلىپ، شىنجاڭغا قاراپ چاقماق تېزلىكىدە ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىدىن قورقىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ بۆسۈپ كىرىشىدىن قورقاتتى. بۇ ھال گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋە گومىنداڭ ئارمىيىسى ئىچىدىكى بىر قىسىم ئاقىل كىشىلەرنى سەگەكلەشتۈرۈپ، شىنجاڭنى تىنچلىق يولىدا ئازاد قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تۈرتكە بولدى.

3. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلىشى

1945 - يىلى ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى قۇرۇلدى. بۇنىڭ باشلىقى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، مۇئاۋىنى سەدۇللا سەيپوللابۇۋ ئىدى. كېيىن بۇ ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا، ئىدارە - جەمئىيەت، مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردا ياچېيكا ۋە گۇرۇپپىلىرى بار بولدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىلغار ئىدىيىدىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى، ئىلىم - ئوقۇتقۇچى، ياشلار، زىيالىيلار ئەزا بولۇپ كىرگەنىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى — ياشلارنى تەربىيىلەش، تەشكىللەش ۋە كەڭ ئاممىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشكە يېتەكلەش ئىدى. شۇڭا كەڭ كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ۋە ئوقۇتقۇچى، زىيالىيلارغا، ياشلارغا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، سەيپۇللايوۋ نۆۋەت بىلەن ھەر ھەپتىدە ۋەزىيەت، ھەم ئېقىم مەسىلىلىرى ھەققىدە دوكلات بېرىپ تۇراتتى.

1946 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى مەخپىي كۈرەشنى مەقسەت

قىلغان خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە، يەنى «خ ئى ب» پارتىيىسى قۇرۇلدى.
خ ئى ب مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىدى. مەركىزىي كومىتېت ئەزالىرى — سەيپىدىن ئەزىزى، سەدۇللا سەيپۇللايوۋ، ئەسئەت ئىسھاقوۋ، مەتتىمىن ئىممىنوۋ، ئابدۇللا زاكىروۋ، ئەنۋەر خانىبابا، ئىبراھىم تۇردى، ئۇيغۇر سايرانى، ل. تۇمانيوۋ چىن شىخۇا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپتى.
قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ياچېيكا مەسئۇلى قاسىمجان قەمبىرى. ھەيئەت ئەزالىرى — ئابلەز مۇھەممىدى، نىزامىددىن سالىيوۋ، ئالىم ئاخۇن قاتارلىقلار، خوتەندىكى ئەزاسى ئابلەز قارى، يەركەندىكى ئەزاسى ئىمىن ئىسلام قاتارلىقلار ئىدى.
چۆچەك ۋىلايىتىنىڭ ياچېيكا مەسئۇلى ئابلىمىت ھاجىيوۋ، سۈيدۇك ناھىيىسىنىڭ مەسئۇلى، ياسىن خۇدابەردى، ئەزالىرى — ئەخمەت ساقى، رېشىت بوۋا، ئابلاھەت ئەخمىدى، ئوسمان يۇنۇس قاتارلىقلار ئىدى.
1946 - يىلى ئۇرۇمچىدە «كومىمۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» تەشكىلاتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۇك بۈۈنىڭ يولبورۇقىدا، تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلغانلىقى توغرا بولسىمۇ، ئۇرۇمچى، پاكىستان، ئافغانىستان، ھىندىستانلارغا قوشنا بولغاچقا، تەشكىلاتنىڭ ئىسمى كومىمۇنىزمچىلار دەپ ئاتالسا ئۇلارغا يامان تەسىر يېتىدۇ، دېيىلگەنلىكى ئۈچۈن «كومىمۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» نىڭ نامى ئۆزگەرتىلىپ، «خ ئى ب» تەشكىلاتى بىلەن بىرلىشىپ «خ ئى ب» تەشكىلاتى بولغانىدى.
«ئازادلىق تەشكىلاتى»، «ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى»، «خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە»، «شىنجاڭدا تىنچلىق، دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قاتارلىق پارتىيە، تەشكىلاتلار جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى، مىللىي قورالنىق قىسمىنىڭ باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە ئۆزىنىڭ تارىخىي مۇقەددەس ۋەزىپىسىنى ئۇنۇملۇك ئورۇنلاپ، زور غەلبە ۋە شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەنىدى.
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك تەركىبى — ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ئىسھاقبېك، دەلىلقان، سەيپىدىن ئەزىزى، سەدۇللا سەيپۇللايوۋ قاتارلىق يولداشلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ رەھبىرىي كادىرلار، تالانتلىق، ئىقتىدارلىق، بىلىملىك، چارە - تەدبىرلىك، تەجرىبىلىك، ئىناۋەتلى يۇقىرى زىيالىيلار ئىدى.
1948 - يىلى قۇرۇلغان شىنجاڭدا «تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» — شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت، ھەر سەۋىە خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىنى قىزغىن قارشى ئېلىش ۋە كۈتۈۋېلىشىنى مەقسەت قىلغان تەشكىلاتتۇر.
1944 - يىلىنىڭ ئاخىرقى ئايلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت. ئاپپاراتسىرىنى 3 - قېتىم رەتكە سېلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋاتاتتى. ئەخمەتجان قاسىمى ھۆكۈمەت ئاپپا-

راتلمرنىڭ تازا ساپ ئەمەسلىكىنى، بەزى ئورۇنلارنى قايتىدىنلاشتىن كېشىلەر ئىگىلىۋېلىپ، ئىنقىلاب ئىشلىرىغا پۈتۈلمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى، شۇنىڭدەك ئىنقىلابقا پايدىسىز بەزى ئاپپاراتلارنى قىسقارتىپ، ئالدىنقى سەپنى كۈچەيتىشكە كۆڭۈل بۆلۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتىنىڭ ئىخچام لايىھىسىنى تۈزۈپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئەزالىرىدىن ھەيئەتنىڭ كۆزدىن كۆچۈرۈپ بېقىشى ئۈچۈن سۇنىدۇ. بۇ لايىھىنى ھەيئەت يۇنچې كۆرۈپ قىزغىن قىبوللاپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ بىر قېتىملىق پەۋقۇلئاددە يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يىغىن ئىشتىراكچىلىرى ئۈنى تەپسىلىي مۇزاكىرە قىلىپ چىققاندىن كېيىن، شۇ مەيدانىنىڭ ئۆزىدىلا بىردەك قوللايدۇ ۋە شۇ بويىچە مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتىنى قايتىدىن رەتكە سېلىش ئۈچۈن قارار قوبۇل قىلىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ بۇ جەھەتتىكى تالانتىغا قايىل بولغان مەركىزىي ھۆكۈمەت ئۈنىڭغا بولغان ھۆرمەت تۈيغۇسى بىلەن ئۈنى مەركىزىي ھۆكۈمەت رەھبەرلىكى تەركىبىگە كىرگۈزىدۇ. شۇ بويىچە مەركىزىي ھۆكۈمەت 3 ـ نۆۋەت رەتكە سېلىنىدۇ.

بۇ قېتىم مەركىزىي ھۆكۈمەت تەشۇىقات نازارىتىنىڭ باشلىقلىقىغا، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ھەربىي بۆلۈمگە ئەخمەتجان قاسىمى بەلگىلىنىپ، بىولكوۋنىك ئۇنۋانى بېرىلىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەخمەتجان قاسىمى بىر تەرەپتىن تاپشۇرۇلغان خىزمەتنى بەجانىدىل ئورۇنلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن رەئىسلەرنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرىدىن بولۇپ قالىدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ «ئەخمەتجان قاسىمى» دېگەن نامى ئاممىغا ۋە ئىنقىلابچىلار ئارىسىدا تونۇلۇپ، ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولىدۇ.

4. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ خاراكتېرى، نىشانى ۋە مەقسىتى

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەسلەپتە پارتلىغاندا، بىر مەزگىل بۇرژۇئازىيە خاراكتېرلىك شوئارلارنى، دىنىي قائىدە ـ يۇسۇنلارنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولغانىدى. چۈنكى ئەينى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى تۇيۇلىدى، بۇ بىر ئۆتكۈنچى ھادىسە بولۇپ قالدى. كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئەخمەتجان قاسىمى، گېنېرال ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق كېشىلەر ئىنقىلابنىڭ لۇشيەن ـ فاڭجېن سىياسەتلىرىنى بەلگىلەشتە: «تاكتىكا جەھەتتىن جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىغا ماسلىشىش، ئۇچ ۋىلايەتنى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىنىڭ يېراق چېگرا رايونىدىكى تايانچ بازىسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش بىلەن، دۇشمەننى ئاردىغا ئېلىپ ھەم ئالدىدىن ھەم ئارقىسىدىن زەربە بېرىشتەك ستراتېگىيىلىك بۇرچىمىزنى ئادا قىلىشىمىز كېرەك. شۇ چاغدىلا بىز، بىزنىڭ دۇشمەنلىرىمىزنىڭ دۇشمىنىنى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۈرەش قىلغان بولىمىز» دېگەن خۇلاسىغا كېلىدۇ.

مانا بۇنىڭدىن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بايرىقى روشەن بولۇپ ئۇ، گومىنداڭ مۇستەبىتلەرنىڭ قارشى كۈرەش ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

1945 - يىل 1 - ئايدا ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىلىپ، ئەخمەتجان قاسىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. خەلق دېموكراتىيىسىنى ئاساس قىلغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت تىكلىنىدۇ. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ خىتاپنامىسى جاكارلىنىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولىدۇ. ئارقىدىنلا، بىر تەرەپتىن جەڭ قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنقىلابىي ئاپپاراتلارنى تىولۇقلاش بىلەن بىرلىكتە، ئىنقىلابىي كادىرلار، زىيالىيلار ۋە ۋەتەنپەرۋەر ياشلارنى ئىنقىلابىي سەپكە ئۇيۇشتۇرۇپ، دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىنقىلابچى ياشلار تەشكىلاتى قۇرۇلىدۇ.

ئىنقىلابچى ياشلار تەشكىلاتى مەركىزىي كومىتېتى يولداش ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ «بارلىق ياشلار ئىنقىلابىي سەپكە ئۇيۇشۇپ، غەلىبە ئۈچۈن ئالغا باسايلى» دېگەن بېغىشلىمىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا تەشۋىق-تەرغىبات ئىشلىرىنى باشلىۋېتىدۇ، شۇنداقلا، ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت بىر قېتىملىق ھەيئەت يىغىنىدا بارلىق ئىنقىلابىي پارتىزانلار ئەترەتلىرىگە مۇراجىئەتنامەجاكارلاپ، 1945- يىل 1- ئاينىڭ ئاخىرىدىن ئىلگىرى غۇلجا شەھرىدىكى ھەربىي لىياكشاك بۇت - خانىسى، ئايرودورومىلارنى تولۇق ئازاد قىلىپ، ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيىنىڭ تەشكىللىنىشىگە شارائىت ھازىرلايدۇ. مىللىي ئارمىيە تەسىس قىلىشتەك بۇ مۇشكۇل ۋەزىپىنى فرونت قوماندانلىقى شتابى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ھەربىي سەپتىكى ياشلار ئىچىدە، بولۇپمۇ ئىنقىلابىي پارتىزانلارنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىدا ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھەربىي كومىتېتلىرىنى قۇرۇپ چىقىپ، ھەربىر جەڭچى - كوماندىرغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى بېرىش بىلەن، ياشلارغا: ھەربىي سەپكە قاتنىشىپ، خەلق يۈكلىگەن ۋەزىپىنى ئادا قىلىشقا، ۋەتەن، خەلق ئالدىدىكى مۇقەددەس بۇرچىنى سەمىمىي - ساداقەتلىك بىلەن ئورۇنلاشقا مۇناسىپ ئىدىيىۋى - تەربىيىۋى خىزمەت يۈرگۈزۈلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى مۇشۇنداق جىددىي كۈرەش يالقۇنلىرى ئىچىدە ئازادلىق ئۇرۇشقا ھېسداشلىق قىلىدىغان، ئىنقىلابنى قوللايدىغان ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ياشلار تەشكىلاتى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «كۈرەش» ژۇرنىلى نەشر قىلىنىدۇ.

بۇ ژۇرنالنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى مارکسىزم - لېنىنىزم ھەقىقىتىدىن ئىبارەت بولغاچقا، مۇزاكىرە - ئۆگىنىشلەردە مۇشۇ يېتەكچى ئىدىيىنى دەۋر قىلغان ھالدا تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ياشلارنى ئويغىتىش، يۆكسەلدۇرۇشتىن ئىبارەت ھالقىلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

ھۆكۈمەت ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن قوللاپ: «بۇ تەشكىلات شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىنقىلابىي ياشلىرىنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، ئۇ، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنى بىرلەشتۈرۈپ (ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ) گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلەرنى مەغلۇپ قىلىشنىڭ ئاۋانگاراتى بولۇش لازىم» دەپ يوليورۇق بېرىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن مەنۇن ئىكەنلىكىنى ئىزھارلاپ سۆزلىگەندە: «بىزنىڭ قوزغىلىڭىمىز — مىللىي ئازادلىق قوزغىلىڭى، شۇنىڭدەك بىزنىڭ قوزغىلىڭىمىز — ئىنسانىيەتچىلىك مۇئامىلىسىدىن مەھرۇم بولغان خەلقىمىزنىڭ سىياسىي ئەركىنلىكى، ھوقۇقلىرىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن بولغان قوزغىلاڭ، جۈملىدىن بىزنىڭ قوزغىلىڭىمىز — خەلقچىلىق سىياسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بولغان قوزغىلاڭ. سەۋەبى، بۇ قوزغىلاڭنى ھەرىكەتكە كەلتۈرگۈچى كۈچ (رەھبەرلىك قىلغۇچى ۋە بۇ قوزغىلاڭنى ئاخىرغا قەدەر ئېلىپ بارىدىغان كۈچ) بىلەن خەلقچىلىق سىياسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان كۈچ — ئىككىسى بىر كۈچ» دېگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق گېنېرال لېتىنات ئىسھاقبېك، گېنېرال دەلىلقان، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، سەيپۇللا يوۋ، رەھىمجان سابىر ھاجىيوۋ، قاسىمجان قەمبىرى، ھەبىب يۇنچى، ئابدۇراخمان مۇھتى، سەيپىدىن ئەزىزى، قېيۇمبەگ خوجا، غېنى باتۇر، پاتىخ مۇسلىموۋ، ئوبۇلخەيرى تۆرە، جانىي، جانى ۋە مۇھەممەت ئىمىن لوزۇك قاتارلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك پىشقەدەم زاتلار تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىغا پەخرى ئەزا بولۇپ كىرىدۇ. نەتىجىدە پېكىندىن دۇنياغا كەلگەن بۇ تەشكىلات راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، مىللىي ئارمىيىگە تۇنجى تاپشۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ، مۇراسىمدا، ئەخمەتجان قاسىمى خۇشاللىق بىلەن نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز تارىخىمىزدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىنقىلابىي قوشۇن تەشكىل قىلدۇق. بىزنىڭ قوشۇنىمىزنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسى كۈچلۈك، غايىسى ئۇلۇغ، ئىنتىزامى مۇستەھكەم بولۇپ، بۇ خەلقىمىزنىڭ ئازادلىقى، باراۋەرلىكى ۋە ھۆرلىكى ئۈچۈن ئۆز ھاياتىنى، بارلىقىنى بېغىشلىغان... بىز مۇشۇ ئۇلۇغ كۈنلەردە قولىمىزغا قورال ئېلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەش باشلىدۇق...، بىزنىڭ مەقسىتىمىز، خەلقىمىزنىڭ ئەمەلدىكى ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش، شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ يۈنىلىشىمىز ئادىل تىنچلىق ۋە ھەقىقىي خەلقچىلىقنى بەرپا قىلىشقا قارىتىلىشى لازىم.... بىزنىڭ مىللىي قىسىملىرىمىز، بىر مىللەتنىڭلا مىللىي قىسمى ئەمەس. بەلكى، ھەممە مىللەت خەلقلىرىنىڭ مىللىي قىسمى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ مىللىي ئارمىيىمىز مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىنى، ئەركىنلىكىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. ھەر مىللەت خەلقلىرى بىزنىڭ مىللىي ئارمىيىمىزنى ئۆزىنىڭ پەرزەنت قوشۇنى دەپ ھۆرمەت قىلىدۇ. چۈنكى، بىزنىڭ مىللىي ئارمىيىمىز ئەركىنلىكنى

سۆيگۈچى خەلقىمىزنىڭ تارىخىي ئارزۇسى بولغان خەلقچىللىق، باراۋەرلىك، تەڭلىك ھوقۇقلىرىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى ۋە مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك. مانا مۇشۇ مۇشكۈل ۋەزىپىنىڭ ئەھمىيىتى چىقىش ئۈچۈن، ئارمىيىمىزدە پولاتتەك مۇستەھكەم ھەربىي ئىنتىزام بولۇش بىلەن بىللە ھەر تەرەپلىمە، ھەربىي، سىياسىي بىلىم بولۇشى لازىم. بىزنىڭ ئارمىيىمىزدە ئېلىپ بارىدىغان تەلىم ـ تەربىيە فاكۇلتېتىمىز ـــ جەڭچى ـ كوماندىرلىرىمىزنى ۋەتەنپەرۋەر، ھەققانىيەتچى قىلىپ تەربىيىلەشتىن ئىبارەت. بىز ئېزىلگەن خەلق، ئېزىلگۈچى خەلق زۇلۇمىدىن ئازاد بولۇشنى خالايدۇ. ۋەھالەنكى، بىز ئارمىيىمىزگە تەربىيە بەرگەندە بىر مىللەتنى ئەمەس، يەنە بىر مىللەتنى پەس، بۇ مىللەتنى تاجاۋۇزچى، يەنە بىر مىللەتنى تاجاۋۇزچىلىققا ئۈچرىغۈچى دەپ ئۆشەنچىدە بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشىمىز لازىم. مېنىڭ مۇنداق دېگىنىم، تاجاۋۇزچى مىللەت ئەمەس، مىللەتنى ساتقۇچى بىر توپ مىلىتاردىستلار، بېيۇروكرات ئاپپاراتقا تايانغان مۇستەبىت ئۈنسۈرلاردۇر. ئۇلارنىڭ مىللەتكە ۋاكالىتەن سۆزلىشىگە ھېچقانداق ھەققىمۇ يوق، مىللەتكە ۋەكىلمۇ بولالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتلىرىمىز، خەلقىمىزنىڭ باراۋەرلىك ۋە تەڭلىكى تۇغرىسىدىكى ھەققانىي تەلەپلىرىنى دەپسەندە قىلىپ كەلگەن بىر تۈركۈم زومىگەر «چىنونىك» لارنىي پۈتۈن خەلقنىڭ ۋەكىلى دەپ قاراش توغرا بولمايدۇ. بۇ بەزىدىكى داڕىلار بىزنىڭ قانچىلىك دۈشمىنىمىز بولسا، خەلقنىڭمۇ شۇنچىلىك دۈشمىنىدۇر .... شۇنداق قىلغاندىلا بىزنىڭ ياش قوشۇنىمىزنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس بۇرچىنى ئادا قىلىشقا مۇناسىپ ئاڭغا ئىگە قىلالايمىز.»

ئۇ، يەنە مۇراسىمدىكى سۆزىنى داۋام قىلدۇرۇپ: «بىزنىڭ ئىنقىلابىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىسى، پۈتۈن شىنجاڭنى ئازاد قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىللىرىنىڭ زۇلۇمى ئاستىدا كۈلپەت چېكىۋاتقان قېرىنداشلىرىمىزنى ئازاد قىلىش، شۇ چاغدىلا بىزنىڭ بۇ ياش قوشۇنىمىز ۋەتەن، خەلق ئالدىدىكى بۇرچىنى ئادا قىلغان بولىدۇ». دېگەندە، پۈتۈن مەيدانداڭ گۈلدۈراس ئالقىشلار كۆككە ياڭرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ مۇراسىمدا مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىغا تۇغ تاپشۇرۇش رەسىمىيىتى باشلىنىدۇ.

قائىدە بويىچە ھەربىر پولىك كوماندىرى ھەربىي فورمىسىدا بىلەن تەرتىپ بويىچە كېلىپ، ئۆز قىسمىغا ۋەكالىتەن تۇغ تاپشۇرۇۋېلىپ قەسەمياد قىلىشىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يىغىنغا قاتناشقان مىڭلىغان ـ ئونمىڭلىغان ئاممىنا پەرزەنت قوشۇنلىرىغا ياخشى تىلەك ـ ئارزۇلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مۇراسىمىدىن كېيىن، ياش مىللىي ئارمىيە ئۆز يۇنىلىشلىرى بويىچە ئالدىنقى سەپكە ئاتلىنىدۇ.

دېمەك، 8 ـ ئاپرېل ـــ ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغان كۈن. ھەرقايسى قىسىملارغا بولىدىغان تۇغنى تاپشۇرۇلۇش بىلەن، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ شۇ كۈنگە

قەدەر داۋام قىلىپ كەلگەن پارتىزانلىق ئۇرۇش دەۋرىدىكە خاتىمە بېرىلىپ، ھۆنتىزم قوشۇن شەكىللىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ياش پەرزەنت قوشۇنى بولغان — مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ يولىيورۇقى، مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابىنىڭ قارارىغا بىنائەن سەپەرگە ئاتلاندى، ئۇچ يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ: مەركىزىي فرونت (ئوتتۇرا يۆنىلىش دەپ ئاتالدى) ئۇرۇمچىگە باردىغان چوڭ يۆنىلىش بولۇپ، جىنىڭ، شىخو ناھىيىلىرىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا؛ شىمالىي يۆنىلىش (شىمالىي فرونت دەپ ئاتالدى) چۆچەك، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا؛ جەنۇبىي يۆنىلىش (جەنۇبىي فرونت دەپ ئاتالدى) جەنۇبىي شىنجاڭ ـ ئاقسۇنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا ئاتلانىدۇ.

دېمەك، ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدە مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربىي ئىنتىزام، ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە قانۇنلاشتۇرۇلۇپ، ھەممە ئىشنى ھەربىي تۈزۈم بويىچە ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. شۇ ئاساستا ئۈچ ئاي جەڭ تەييارلىقى ئېلىپ بېرىلىپ، باش قوماندانلىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە قىسىملار شۇ يىلى 3 ـ ئايدىن 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىگە قەدەر ھەرقايسى جەڭ مەيدانلىرىغا يۆرۈپ كېتىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى ھەرقايسى جەڭ مەيدانلىرىغا بېرىپ، ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېت ئامىدىن ئۇلارغا ئىنومۇمىيۈزلۈك رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئەتىجىدە كۆپ ئۆتمەيلا ھەرقايسى فرونتلاردىن غەلىبە خەۋەرلىرى كېلىشكە باشلايدۇ.

تارباغاتاي ۋىلايىتى 1945 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، ئالتاي ۋىلايىتى 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، شىخو ناھىيىسى 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، جىنىڭ ناھىيىسى 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئازاد قىلىنىدۇ، مىللىي ئارمىيە جەنۇبىي يۆنىلىش قىسمى 1945 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى باي ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى بايىنى ئازاد قىلىدۇ. 6 ـ كۈنى ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىدۇ.

بۇ شانلىق غەلىبىلەر — ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بويىچە، ياش مىللىي ئارمىيىنىڭ پۈتۈن شىنجاڭنى ئازاد قىلىشتىن ئىبارەت مۇقەددەس بۇرچىنى غەلىبىلىك ئادا قىلىشقا مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئاساردىنىدىن قۇتۇلدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئۇۋۇسى بولغان ئۇرۇمچىدىكى شىمالىي ھەم جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ، گومىنداڭچىلارنى ئەمدى ئۇرۇشنىڭ ئاساسىغا چۈشمەيدىغانلىقىغا ئىشىنىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1944 ـ يىلى 11 ـ نويابىر كۈنى گومىنداڭنىڭ غۇلجا شەھىرىدىكى سىلىكبۇسى ئىشغال قىلىنىپ، ۋاقتىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغان كۈنىدىن 1945 ـ يىلى 10 ـ ئايغا

قەدەر بولغان 12 ئاي ۋاقىت، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە قارشى ئۇرۇش ھالىتىنى ساقلانغان ئۆتكۈنچى دەۋر ھېسابلانىدى. بۇ جەريانىدا، گومىنداڭ شىمالىي شىنجاڭدا ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ بولدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا پارتىزانلىق ھەرىكىتى پارتلاپ، گومىنداڭچىلار تالايەتكە ئۇچراپ تۇردى. مۇشۇ بىر يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا، مىللىي ئارمىيە 20 مىڭ مىلتىق، نەچچە يۈز ئېغىر ـ يېنىك پىلەموت، 100 دىن كۆپرەك چوڭ ـ كىچىك مىنامېيوت، 50 كە يېقىن چوڭ ـ كىچىك زەمبىرەك، توپ بىرونىۋىك، ئوچ تانكا، تىوققۇز ئايروپىلان ۋە مىڭلاپ ساندۇقلاردا ئوق ـ دورا، گرانات قاتارلىقلارنى غەنىمەت ئالدى.

بۇ بىر يىللىق ئۇرۇش جەريانىدىكى مەغلۇبىيەت گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ مەسىلىسىنى قايتا ھۆزاكىرە قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. نەتىجىدە كېلىشىمگە ئاساسەن 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، ماناس دەريا كۆۋرۈكى ھەر ئىككىسى تەرەپنىڭ چېگرىسى قىلىپ بەلگىلىنىپ، مىللىي ئارمىيە كۆۋرۈكنىڭ غەربىي قىرغىقىغا قايتا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. گومىنداڭ قوشۇنلىرى بولسا، كۆۋرۈكنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا قايتا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرىنچى باسقۇچتىكى جەڭ ئاياغلىشىپ، تەرەپلەشكەن، بىر ـ بىرىگە تاقابىل تۇرۇش ۋەزىيىتى شەكىللىنىدۇ.

5 . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى رەھبەرلىرىنىڭ ئىش پائالىيەتلىرى

ئەخمەتجان قاسىمى ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ئىلمى پىشىق ئۆزلەشتۈرگەن، نەزەرىيىسى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ ئىش ئېلىپ بارغان تەتقىقاتچى، ئاتاقلىق تېئورېتىك ۋە ئۆتكۈر ناتىق ئىدى. ئۇ، ۋاقىت تەلىپىگە مۇۋاپىق نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلارنى يېزىپ ئېلان قىلىش بىلەن ۋىلايەت ئاھالىسىنى، يېزا قىشلاقلاردا ئېچىلغان ھەر خىل يىغىنلاردا ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقلىرىگە، شۇ سورۇندىكىلەر قايسى مىللەتتىن كۆپرەك يىغىلغان بولسا، شۇ مىللەتنىڭ تىلىدا (ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، قىرغىز، ئۆزبېك، رۇس تىلىدا) نۇتۇق سۆزلەپ ھەممىنى قايىل قىلالايتى، ئۇنىڭ كۈندىلىك خىزمەت، تەربىيە، ئەمگەك، سىياسىي ئۆگىنىش، تىل ئۆگىنىش قاتارلىق قازا قىلماي ئېلىپ بارىدىغان پائالىيەتلىرىنىڭ كۈنتەرتىپ خاتىرىسى بار بولۇپ، بۇ ئىشلارنى ئۇ، كۈندە دېگىدەك خاتىرىلەپ تۇراتتى، تىل ئۆگىنىش خاتىرە دەپتىرى ھېلىمۇ ئۇنىڭ ئائىلىسىدە ھۆرمەت بىلەن ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، بۇ خاتىرىدە ئۇنىڭ خەنزۇچە، ئىنگلىزچە ئۆگىنىش ۋاقىتلىرى مۇنتىزىم ھالدا يېزىلىپ ماڭغانىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ھەر تەرەپلىمە بىلىم ئىگىلىگەن ۋە پىشقان ھەقىقىي خەلق خىزمەتچىسىدۇر، ئۇ ماشىنىغا چىقسا شوپۇر، سۇغا چۈشسە ئۈزگۈچى، سالچى، خاك ئاستىغا چۈشسە ئىشچى، دېھقانلارنىڭ ئارسىغا كەرسە، داكلىق ئوممىچى، تېخنىكىلىق ئىشلار بار ئورۇنغا بارسا، ئەپچىل ئەمەلىي تېخنىكا خادىمى ياكى ئادەمى

مانتيور ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى خەلقىگە ئوغرا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇلارغا ئىنقىلاپ ئىشلىرىنى غەلبىگە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن خەلقىگە (ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقىگە) دائىم ئالدىشىپ، مۇڭدۇشۇپ، بىللە بولۇپ، ئۇلاردىن ئۆگىنىپ كەلدى. بۇ ئۇنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئىشچى-دېھقان ۋە چارۋىچىلارنىڭ ئالاھىدە غەمخورچىسى شۇنىڭدەك ياشلارنىڭ بولۇپمۇ ئاتا-ئانىسىز يېتىم بالىلارنىڭ ئۆز ئاتىسىدەك مېھرىبان ئاتىسى، غەمخورچىسى ۋە باش مۇرەببىسى ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە دائىم تەلىم-تەربىيە بېرىپ، ئۇلارنىڭ «ئومۇمنىڭ مەنپەئەتىنى شەخسى مەنپەئەتىدىن ئۈستۈن كۆرۈشىنى، خىزمەت ئورنىدىن پايدىلىنىپ ھەرگىز شەخسى مەنپەئەتكە بېرىلىپ كەتمەسلىكنى، پاكلىق مەسىلىسى يەنى ئايالىراتامىزنىڭ مۇستەھكەملىكى ئۈچۈن پاك بولۇشنى، پاك بولۇش ئۈچۈن خىيانەت قىلماسلىقنى، مىللەتلەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرلىكنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولىدىكەن، مىللەتچىلىك، قەبىلىچىلىككە قارشى تۇرۇشنى، خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئاكتىپلىق، ئىنتىزامچانلىقنى قولدىن بەرمەسلىكنى، خىزمەتتىكى كەمچىلىك ۋە بيۇروكراتلىقنى تۈگىتىش ئۈچۈن تەنقىد ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىدنى يولغا قويۇشنى» دائىم جىكىلەپ تۇراتتى.

1945- يىلى 1-ئاينىڭ 12-كۈنىسى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ 6- سانلىق قارارى بويىچە كۆپچىلىكنىڭ بىر ئېغىزدىن قوشۇلۇشى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمنى مەركىزىي ھۆكۈمەت ھەربىي بۆلۈم باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ چاغدا ھۆكۈمەتنىڭ ئەخمەتجان قاسىمنى ھەربىي بۆلۈم باشلىقى قىلىپ بېكىتىشتە ناھايىتى چوڭ ئۈمىدى بار ئىدى. چۈنكى بۇ چاغدىكى مىللىي ئارمىيە بۇرۇندىن بار بولۇپ، ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان ئارمىيە بولماي، ھەر قايسى جايلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىققان پارتىزانلار گۇرۇپپىسىدىن تەشكىللىنىپ، يېڭىدىن ئارمىيەقىلىپ ئۆزگەرتىلگەن، قىسمەن ئۇنۇقان ۋە دەرىجىلەر بېرىلگەن بولسىمۇ، بۇ ئوردىن ۋە ئۇنۋانلارنىڭ بەرمۇنچىلىرى تۇرلۈك سەۋەبلەردىن شۇ كىشىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا تازا ماس كەلمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى تەركىبىدىكى جەڭچى-ئوفىتسېرلەر ھەم كوماندىرلار ئىلگىرى ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئالمىغان، قورالنى مەشق قىلىپ ئۆگەنمىگەن. تەخى پارتىزانلىق ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان قىسىملار بولۇپ، بۇ خىزمەتلەرنى بىر ئىزغا سېلىش، مۇنتىزىملاشقان، جەڭگىۋار لاشقان جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە ئوخشاش ئارمىيە قىلىش ئۈچۈن ئارمىيىنىڭ بېشىدا تەجرىبىلىك، ئىقتىدارلىق، بىلىملىك بىر تەشكىلاتچى بولۇشى لازىم ئىدى. شۇ چاغدا ئەخمەتجان قاسىمدىن

باشقا بۇ ۋەزىپىسىگە لايىق ئادەم يوق ھېسابىدا ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى مۇشەققەتلىك مەجاۋابكارلىقى ئىنتايىن ئىغىر بولغان بۇ ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئېلىپ، ۋەزىنى ئۇنۇتقان ھالدا بىرىلىپ ئىشلىدى ۋەدىسىدىكەن نەتىجىلىرىگە ھۆكۈمەت بىلەن خېلىق ئامىسى قايىل بولدى، شۇڭا ئۇنىڭغا 1945- يىلى 2- سېنتەبىردىكى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ 88 - يىغىنىنىڭ قارارى بويىچە بولكوۋنىك ئۇنۋانى بېرىلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى، ئىساھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلارنىڭ جەڭگىۋار دوستلۇقى، ئىتتىپاقى ئۇيۇلتاشتەك چىڭ ۋە مۇستەھكەم ئىدى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پرىنسىپال ئىختىلاپلار كۆرۈلمەيتتى. ئۇلار ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدىكى بەزىنىڭ بىرىنچى غولۇق كىشىلىرى بولۇش بىلەن ئۇلارنىڭ سۆز ھەرىكىتى ئوخشاش بولۇپ بىر يەردىن چىقاتتى. ئىنقىلابنىڭ ئەڭ ئىنچىكە، چوڭ ئىشلىرىنى ئۇچەيلەن قىلاتتى. ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزىدىن ياشتا چوڭ پىشقەدەم كىشىپي ئىنقىلابچى ئىساھاقبېكنى بەكمۇ ھۆرمەتلەيتتى. كۆپ ھاللاردا ئۇ كەمتەرلىك بىلەن گېنېرالنىڭ ئىشخانىسىغا ئۆزى كېلىپ خىزمەتلەر توغرىسىدا مەسلىھەتلىشەتتى. بەزىدە گېنېرال ئۇنىڭ ئىشخانىسىغا بېرىش ھەققىدە تېلېفون بەرگەندە، ئەخمەتجان قاسىمى «ياق، مەن بارای! سىز ئاۋارە بولماڭ...» دەپ پىيادە مېڭىپ دەرھال يېتىپ كېلەتتى- دە ئىنقىلابنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئۈستىدە قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كېتەتتى. ئىساھاقبېك ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ھەرقانداق مەسلىھەت ۋە يولبورۇقلىرىنى قىزغىن قوبۇل قىلاتتى ۋە سەممىي قوللايتتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋمۇ قوماندانلىق «كەسپىي ئىنقىلابچى ئاتىمىز، سالماق قوماندانىمىز، رەھبەرلىك ئاپپاراتىدىكى تۆۋرۈكىمىز دەپ تەرىپلەيتتى. ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن ئىساھاقبېك ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى: «ئۆتكۈر سىياسەتچى» دەپ تەرىپلەيتتى، گېنېرال ئىساھاقبېك گايدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى: «ئۆزى ۋىجدىك، يۈرىكى قاپتەك جەڭچى» دەپ ماختايتتى.

ئۇلار ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يولىدا جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلدى ۋە توغرا يېتەكچىلىك فاكتىنى قوللاندى.

ئۇلار ھەربىي ئىشلار خىزمىتىنلا كۈچەيتىپ قالماي، يەنە مەدەنىي - مائارىپ، سەھىيە، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىمۇ كۈچەيتكەنىدى. بولۇپمۇ مائارىپ ئىشلىرىنى ياخشى يولغا قويۇپ، كېلەچەكنىڭ ئىگىلىرى بولغان ياش ئەۋلادلارنىڭ تەربىيەلىنىشىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنىدى. چۈنكى ئالىم، مۇھەندىس يازغۇچى، شائىر، قوماندان، دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئەربابى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئىسوقۇتقۇچى ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر...» دەپ قاراپ، ئۇزى مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىۋاسىتە سۆھبەتلىشەتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزىنى ھەرگىز باشقىلاردىن ئالاھىدە ھەم پەرقلەندۇرىدىغان

هالەتنە تۇتمايتتى، جازىسى يوق ئىدى. ھەتتا ئۇ خىزمەتداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ماشىنىغا چۈشۈپ سىرتقا چىققاندا، ئاددىي شوپۇرلۇق كىلىممىنى كىيۋالاتتى. ئۇ بارغان جايىدىكى ئۇرغۇن كىشىلەر ئۇنى بىرق ئېتەلمەي، قالاتتى. ھەمرالىرى ئېخمەتجان قاسىمنى كۆرسەتكەندىن كېيىنلا ئۇلارنىڭ كۆپىنچىلىرى ھەيران بولۇشۇپ تىكىرقىشىپ قالاتتى. ئۆزىنى خەلقتىن يىراقلاشتۇرىدىغان، سۈرلۈك مۇھاپىزەتچى ۋە قوغدىغۇچىلارنى ئىشلەتمەيتتى. «پەقەت خەلقنە سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلساق، خەلق بىزگە تاپشۇرغان خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن ئوبدان چىقالىساقلا، بىزنى خەلق ساقلايدۇ»، دەپ خەلق ئىممىسىغا تايىناتتى. ئۇنىڭ ئائىلە تۇرمۇشىمۇ ئاددىي ئىدى. چوڭ ئالاھىدىلىكلەر يوق ئىدى. ھەرقانداق ئىش بىلەن كەلگەن شەخسىيلەرنى ئۆزى ئۆيدە بولسا چىقىپ قارشى ئالاتتى. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ھەل قىلىشقا تىگىشلىك بولسىلا، ھەل قىلىپ بېرىپ يولغا سالاتتى. شۇ يەردە دەرھال ھەل قىلىشقا مۇمكىن بولمىغانلىرىنى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا يوللاپ، بۇنىڭ ئىجراسىدىن ئۆزىنى خەۋەردار قىلىشنى ئالاھىدە ئەسكەرتەتتى. بۇ ئىشقا ھەرقانداق ئورۇن يىاكى خىزمەتچى بىپەرۋالىق قىلماي، ئۇنىڭ ئىجراسىدىن ئېخمەتجان قاسىمنى تولۇق خەۋەرلەندۈرەتتى.

ئېخمەتجان قاسىمى خەلقىمىز ئىچىدىن چىققان مانا مۇشۇنداق ھەرتەرەپلىمە پىشقان ۋە چىنىققان رەھبەر ئىدى.

گېنىرال ئىسھاقبېك مونونۇۋ قىزغىن خەلقنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى بولۇپ، شىنجاڭ-دىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، جۈملىدىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ سۆيۈملۈك رەھبىرى، ئىدى ئۇ، ئېخمەتجان قاسىمنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ۋە يولىورۇقى بىلەن ئارمىيىمىزنى كېڭەيتىش ۋە مۇستەھكەملەش، جەڭگىۋار لىقىنى ئاشۇرۇش جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ھەربىي تالانتى بىلەن خىزمەتلەرنى ئۇنۇملۈك ئىشلەپ، ئارمىيە ۋە خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ئىشەنچىلىك ھەربىي سەركەردە ئىدى.

ئۇ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جايلاردىكى قىسىملارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئىنقىلابىي سەپكە قوشۇلۇشىغا، ھەقىقەتكە قايىتقانلارغا مىللىي ئارمىيە سېپىدىن ئالاھىدە ئورۇن بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھەربىي ـ سىياسىي جەھەتتىن ئۆسۈپ يېتىلىشى ۋە مۇنتىزىملىشىشىغا غەمخورلۇق قىلدى ۋە ئەستايىدىل يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇ سىياسىي جەھەتتىكى تەربىيىنى چىڭ تۇتۇپ، مەكتەپلەرنى تېمسىس قىلىپ، ھەر مىللەت ھەربىي ئوفىتسېر، كادىر جەڭچىلەرگە ئىنقىلابىي تېمسىدا نەزەرىيە دەرسى ئۆتتى. تام گېزىت چىقىرىش، ھەجۋى رەسىملەرنى ئىشلەش، «جەڭ ئاخپاراتى» نەشر قىلىپ تارقىتىش پائالىيەتلىرىگە قىزغىن ياردەم بەردى. تەربىيىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى، جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىلىك جەڭ خەۋەرلىرى، جىياڭجىيېشىنىڭ ئىچكى ئۇرۇش قوزغىغان جىنايى قىلمىشلىرى، «جۈڭگودىكى تۆت چوڭ بىيوگ-

رات ئائىلىسىنىڭ سىرى»، 8- ئارمىيىنىڭ ئوچ چوڭ ئىنتىزام، سەككىز دىققەتتىن ئىبارەت ياخشى ئىستىلى، سوۋېت ئىتتىپاقى باشچىلىقىدىكى سوتسىيالىزم لاگېرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ سۆزلىگەن يالقۇنلۇق نۇتۇقلىرى ئىدى. ئۇنىڭ چۈھەر رەھبەرلىكىدە ئۇيۇشقان بۇ ئارمىيە ھەرقاندىاق دۈشمەنگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان مۇشەققەتلىك جەڭلەردە غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ باردىكى، ھەرگىز چېكىنمىدى ۋە مەغلۇپ بولمىدى، ئۇ دۈشمەن ئالدىدا تەمكىن ۋە تەدبىرلىك ئىدى، ئۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە قېرىنداشلارچە دوستلۇقنىڭ ئۈلگىسى ئىدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ مارکىزم - لېنىنىزمچى رەھبەرلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ مارکىزملىق يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە ئىدى. ئۇ يەنە ئىقتىدارلىق تەشكىلاتچى ئىدى. ئۇنىڭ سەۋىيىسىگە، چېچەن، ھۇشيارلىقىغا، ئۆتكۈرلىكىگە، ھاسىل قىلغان بىلىمىگە قاراپ، ئەخمەتجان قاسىمى ئۇنى: «ياش، ئۆتكۈر سىياسىي ئالىم» دەپ ناھايىتى توغرا باھا بەرگەنىدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئەلەمگىرى، قەلەمگىرى ماھىر ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاتاقلىق ناتىق، دىپلومات ئىدى. ئۇنىڭ ھەربىر سۆزى يالقۇنلۇق، نۇتۇق ۋە دوكلاتلىرى دەلىل - ئىسپاتلىق، قايىل قىلىش كۈچى زور، تەسىرچانلىقىنى كۆچلۈك، مەزمۇنى كەڭ ۋە ئەتراپلىق بولۇپ، كىشىنىڭ دىلىنى خۇددى ماگنىتتەك ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالاتتى، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغانسىرى كىشىلەرنىڭ ئاڭلىغۇسى كېلەتتى. قۇرۇق گەپ، مەنتىقسىز سۆزلەرنى ئۆزىگە راۋا كۆرمەيتتى. قانداق مىللەت ۋە يېشىنىڭ چوڭ كىچىك بولىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ سۆزىدىن ئىلھاملانمايدىغان بەرمۇ كىشى يوق ئىدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ خەنزۇ تىلىنى، يېزىقىنى بىشىق بىلگەنلىگى بىلەن نۇرغۇنلىغان چوڭ ئىدى. ئۇنىڭ بىلىمىنىڭ ھېسابلايدىغان خېلى چوڭ مەنسەبدارلارنىمۇ ھەيران قالدۇراتتى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۆزلۈكىدىن تەربىيىلىنىشىگە ئىنتايىن ئىنتىلىپ بېرەتتى. ئۇ دائىم ئادەم قانچىلىك ئۆمۈر كۆرسە، شۇ ئۆمۈر بويىچە ئۆگىنىپ دەۋرروھىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، يېڭىلاپ قۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىش لازىم دېگەن قاراشتا ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇاتتى. باشقىلارغا ئىلھام بېرەتتى. ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا تىنىمسىز خىزمەت ئىشلەيتتى. بوشلا ۋاقتى بولىدىكەن، كىتاب ئوقۇپ گېزىت كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە تىرىشاتتى. ئۇنىڭ دەم ئېلىش ئۆيىدە خەنزۇچە، رۇسچە مارکىسىزم - لېنىنىزم، مىلىتارىزملىق ئەسەرلىرى كۆپ ئىدى. ئۇ 1946 - يىلى ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن بىرلىكتە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزى نەنجىڭدە ئېچىلغان مىللىي قۇرۇلتايغا شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىلى بولۇپ بارغاندا، پارتىيىنىڭ نەنجىڭدىكى ۋەكىلى دوكتور بېتۇنۇشۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرىسىدا ياخشى ئالاقىچى بولۇپ قالدى. شۇ چاغدا مەركىزىي كومىتېت شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى

ردىغا يارده‌ملىشىش ئۈچۈن كومموئىستىت پىلىك گۈرۇپپىسى ئا. ئابباسوۋقا قوشۇپ بەردى. ئۇ، ئاددىي ساددا كىيىنگەن، كەمتەر، ئوچۇق چىراي، ئوتتۇرا بوي كىشى ئىدى. ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ دائىم يەنئەن بىلەن خىزمەتلىشەتتى، بەزى كۈنلىرى ئۇ خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ چاۋاك چىلىپ خۇشال بولۇپ، ھاياجانلىنىپ كىتەتتى. ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبە خەۋەرلىرىنى ئاڭلىغاندىن كىيىن، دەرھال نەنخۇا- يەنگە بېرىپ ئەخمەتجان قاسىمغا يەتكۈزەتتى. ئەخمەتجان قاسىمى بولسا، بۇ غەلبە خەۋەرلىرىنى ئاڭلاپ ئىلھاميتى مەمنۇن بولغان ھالدا، خەرىتىگە قاراپ، ئازاد بولغان رايونلارغا قىزىل بايراقلارنى تاقايتتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋقا قاراپ، ئىختىيارسىز ھالدا: ئاز قالدى ... ئاز قالدى دەپ چەكسىز خۇشال بولاتتى.

1946 - يىلى 7- ئاينىڭ 1- كۈنى ئۈرۈمچىدە بىتىم بويىچە ئۇلۇكلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ بىرىنچى مۇئاۋىن باش كاتىپى بولدى. 1946-يىلى 1- ئىيولدىن باشلاپ، ئۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مەغلۇبەيىتىنى تېزلىتىدىغان ھەم سۈيىقەستنى تارمار قىلىدىغان سىياسىي كۈرەشكە ھەمدە بېتىمنى قوغداپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، خەلقنىڭ دېموكراتىك ھوقۇقىنى قوغداشقا بۈتۈن كۈچى بىلەن ئاتلاندى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئالدى بىلەن ئۇلۇكە دەرىجىلىك ئىدارىلار ئاپپاراتىنى سالاشتۇرۇشنى چىڭ تۇتۇپ، يارىملىق زىيا- لىيلارنى تالالاپ ئۆستۈرۈپ، مەللىي كادىرلار قوشۇنىنى كېڭەيتىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىيلىكى تايانچلىق ۋە باشلامچىلىق رولىنى جارى قىلدۇردى. جۈڭگو سوۋېت مەدەنىي ئالاقە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى. 1946- يىلى كۈز ئايلىرىدا ئېچىلغان بىر قېتىملىق يىغىنغا خىزمەت ھۇناسىۋىتى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى كېلەلمەي، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باشلىق رەھبەرلەر قاتناشتى. شۇ كۈنكى يىغىندا گومىنداڭ باشلىقلىرى گەپنى ئۇياق-بۇياقتا ئەگىتىپ، كۆرەڭلەپ كەتتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ گومىنداڭچىلارنىڭ سۆز ھەرىكىتىدىن غەرەزلىك ھالدا تەركىشىۋاتقانلىقىنى ئۆتكۈرلۈك بىلەن كۆزىتىپ، ئۇلارنىڭ رەزىل يوشۇرۇن سىرلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، غەزەپ قامچىسى بىلەن گومىنداڭچىلارنىڭ كېلىشتۇرۇپ دەككىسىنى بەردى. گومىنداڭچىلار بولسا، پەرىشان ھالەتتە قالدى. ئۇ، ئەكسىيەتچى باشلىقلارغا: ئەپەندىلەر، ئادەمنىڭ ئىززەت ھۆرمىتى ۋە قەدىرى - قىممىتى قۇرۇق ھېسىيات بىلەن ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ ئازايـ ۋاۋازىغا قۇلاق سېلىپ، كىمنىڭ خەلقنىڭ ئازاب - ئوقۇبەت ۋە بەختسىزلىكىنى ئازايـ تىش يولىدا بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، خەلق بىزنىڭ ئۈستىمىزدىن دەرد تۆكىدىغان بۈگۈنكىدەك پوزىتسىيە تۇتىدىغان بولساق، مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى مەسىلىنى ھەل قىلىش شارائىتىنى تېخىمۇ قىيىنلاشتۇرۇپ قويىمىز، دەپ ئەسكەرتىش بەردى. ئاندىن كېيىن ھەربىر مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ كونكرېت ئۇسۇل چارىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇ كۈنكى يىغىندا، گومىنداڭچىلار ئۆز پىلانى كارغا كەلمىگەندىن كېيىن ئاخىرى رەئالىلىققا باش ئەگدى. ئۇلار ئابدۇكېرىم ئابباـ

سوۋنى بىر - بىرىگە كۆرسۈتۈپ تۇرۇپ، ياھ! بۇ نېمە دېگەن ئۆتكۈر ۋە چىگ ئادەم...، ئۇيغۇرلار ئىچىدىن بۇنداق ئادەمنۇ چىقىدىكەن دە! دېيىشىپ كەتتى. ئاندىن يىغىن قارارىغا ئىمزا قويۇشتى.

قازاق خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مەشھۇر سەركەردىلىرىدىن بىرى بولغان دەلىلقان سۈگۈربايۇۋ ھۆرمەتكە سازاۋەر تالانتلىق رەھبەرلەرنىڭ بىرى ئىدى. 1944-يىلى 7- ئايدا چىڭگىلدىكى ئاقئۆي دېگەن يەردە «ئالتاينى ئويغىتىش كومىتېتى» قۇرۇلۇپ، دەلىلقان سۈگۈر بايۇۋ كومىتېت مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ سايلاندى.

ئەسىلەت مەنگەي، سولايمان كامال قاتارلىق 12 كىشى بۇ كومىتېتنىڭ ئەزاسى بولۇپ تەشكىللەندى، شۇنىڭدىن كېيىن خەلقنىڭ گومىنداڭغا قارشى قوزغىلىڭى ئېنىق سىياسىي نىشانغا ئىگە بولدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ قوزغىلاڭ سۇۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن قوللاشقا ئىگە بولغانىدى. قوراللانغان بۇ پارتىزانلار ئاساسەن ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار ئىدى. ئۇلار تاللىنىپ بەش ئەترەت بولۇپ قايتىدىن قۇرۇلدى. مەخسۇس ھەربىي تەلىم تەربىيە ئېلىپ بېرىپ مەشق قىلدى. ئەترەتلەر بەش ئاتار، ئېغىر-يېنىك پىلىموتلار بىلەن قوراللاندى. باش ئىشتاپتا ئاپتوموبىللارمۇ بار بولدى.

دەلىلقان باشچىلىقدىكى ئالتاي خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوزغىلىڭى تۆت باسقۇچ بويىچە پىلانلىق ئېلىپ بېرىلدى. 1945- يىلى 6 -سىنتەبىر كۈنى ئالتاي ئازاد بولدى. 10- ئايدا ئىلىدىن سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق يولداشلار كېلىپ ئالتاي ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئىلان قىلىپ، ئالتاي ئاتلىق بولكىنى باشقۇرۇش ئىشىنى دەلىلقانغا تاپشۇردى.

دەلىلقان سىياسىي جەھەتتە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىگە، فېئودال مۇتەئەسسىپ كۈچلەرگە قارشى تۇردى. جۇڭگوكومىۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ، سۇۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دوستى، تايانچىسى دەپ ھىسابلىندى. ۋەتەنئىنىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى مەسىدىن ئەلا بىلدى. ئۇ ئىركىنلىك، ۋەتەن، مىللەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىش سىياسىي شۇئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاممىنى ئىنقىلابقا سەپەرۋەر قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئۆزۈل - كېسىل يوقۇتۇشقا يىتەكلىدى.

دەلىلقان ئىجتىمائىي خاھىش جەھەتتە خەلىقچىلىقنى، تەرەققىپەرۋەرلىكنى، ھۆرىيەتنى، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىنى، ئايالالارنىڭ ئەركىنلىكىنى، خەلق ئىگىلىكىنى، مەدەنىيەت مائارىپىنى ئىشلەرنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىزبىلىشكە، زورلۇق زومبۇلۇققا، ئوغۇرلۇق - بۇلاڭچىلىققا، پىتنە - ئىغۋاغا، تۆھمەتخورلۇققا كەسكىن قارشى تۇردى.

دەلىلقان خەلق ئىشى يولىدا، ئادالەت يولىدا، جان تىكىپ كۈرەشكەن گېنېرال ئىدى. شۇڭلاشقا شىنجاڭ خەلقى بولۇپمۇ ئالتاي خەلقى ئۇنى چىن قەلبىدىن ھۆرمەت قىلىدۇ.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدىن خاتىرە ★

1949 - يىل

1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ماۋزېدۇڭنىڭ شىنخۇا ئاگېنتلىقى ئۈچۈن يېزىپ بەرگەن يېڭى يىل بېغىشلىمىسى ـ «ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بارايلى» ئېلان قىلىندى.

4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى نەنجىڭنى ئىشغال قىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، 1 ـ دالا ئارمىيىسى شىئەنىنى ئازاد قىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى دېڭ لىچۈننى (يەنە ئۈچ كىشىنى) ئالاقىچى سۈپىتىدە راتسىيە بىلەن سوسكۇادىن غۇلجىغا ئەۋەتتى. دېڭ لىچۈن غۇلجىغا كەلگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق خادىملىرىنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن كۆرۈشتى. ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېگ، ئابباسوۋ قاتارلىقلار ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە ماۋجۇشىنىڭ ئۈچ ۋىلايەتكە كۆكۈل بۆلگەنلىكى ۋە ئالاقىلەشىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتكەنلىكىگە خۇشال بولغانلىقىنى ۋە قىزغىن قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. دېڭ لىچۈن «لىچۈن راتسىيىسى» نى ئورناتتى، يېڭ گوئەن ئۈنسۈك بىلەن ئىشلىدى.

8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، ماۋزېدۇڭ يېڭى سىياسىي كېڭەش تەييارلىق كومىتېتىنىڭ مۇددىرى نامىدا ئىلى پەۋقۇلئاددە رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋە ئەخمەتجان قاسىمىگە تېلېگرامما ئەۋەتىپ، بېيپىڭدا ئېچىلىدىغان يېڭى سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا ۋەكىل قاتناشتۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى. تېلېگرامىمىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«شىنجاڭ غۇلجا پەۋقۇلئاددە رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە، ئەخمەتجان ئەپەندىگە:

★ بېشى ئۈتكەن سانلاردا

تېلىمىزنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا، بېيۇروكرات كاپىتا-
لىزمغا ۋە جياڭ جېيشى باشچىلىقىدىكى گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى
ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى پات ئارىدا پۈتۈن جۇڭگو
مىقياسىدا غەلبىنى قىلىدۇ. پۈتۈن جۇڭگودىكى دېموكراتىك پارتىيە-
گۇرۇھلار، خەلق تەشكىلاتلىرى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ دالا
ئارمىيىلىرى، ئازاد رايونلار، دۆلەت ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە
چەت ئەللەردىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل
مەملىكەتلىك خەلق سىياسىي كېڭىشى ئەستايىدىل تەييارلىقلار ئارقىلىق
9 - ئاي ئىچىدە ئومۇمىي يىغىن ئاچىدۇ. بۇ نۆۋەتلىك ئومۇمىي يىغىن
مەملىكەتلىك خەلق سىياسىي كېڭىشىنىڭ تەشكىلىي قانۇنىنى تۈزۈش،
ئۆزىنىڭ مەملىكەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىقىشتىن باشقا، يەنە
جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلىي
قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىدۇ، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنى سايلاپ
چىقىدۇ. سىلەرنىڭ كۆپ يىلدىن بۇيانقى كۈرىشىڭلار پۈتكۈل جۇڭگو
خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى. غەربىي
شىمالدىكى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا
ئەگىشىپ شىنجاڭ تولۇق ئازاد بولىدىغان ۋاقىتقا ئانچە ئۇزاق قالمىدى،
سىلەرنىڭ كۈرىشىڭلار پات ئارىدا - ئەڭ ئاخىرقى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرە-
شىدۇ، بىز سىلەرنىڭ ئۆز ۋەكىلىڭلار سۈپىتىدە بەش كىشىنى مەملىكە-
لىك خەلق سىياسىي كېڭىشىنىڭ ئومۇمىي يىغىنىغا قاتنىشىشقا ئەۋەتە-
شىڭلارنى چىن قەلبىمىزدىن قارشى ئالىمىز، ئەگەر قوشۇلساڭلار 9 -
ئاينىڭ دەسلەپكى ئون كۈنى ئىچىدە بېيپىڭغا يېتىپ كېلىشىڭلارنى
سورايمىز. تېلېگراممىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن جاۋاب قايتۇرۇشۇڭلارنى
ئۈمىد قىلىمىز.

يېڭى سىياسىي كېڭەش تەييارلىق كومىتېتىنىڭ مۇدىرى
ماۋزېدۇڭ. 1949 - يىل 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، بېيپىڭ».

8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، ئەخمەتجان قاسىمى ماۋزېدۇڭغا جاۋاب تېلېگراممىسى
ئەۋەتتى، تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش تەييارلىق كومىتېتىنىڭ مۇدىرى،
قەدىرلىك ماۋزېدۇڭ ئەپەندىگە:

خېتىڭىزنى تاپشۇرۇۋالدىم. خەتتە ئېيتىلغان مەسىلەر ئۈلكىمىز-
دىكى بارلىق خەلقنىڭ ئۆزۈندىن بۇيانقى ئارزۇسى ئىدى. بىز جۇڭگو

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسىنى ئۆلكىمىز ۋە دۇنيا خەلقىنىڭمۇ ئۇلۇغ غەلىبىسى دەپ ھېسابلايمىز.

خېتىمىزدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە چەكسىز مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىز بېيپىڭغا ۋەكىل ئەۋەتىشكە قوشۇلىدىغانلىقىمىزنى خۇشاللىق بىلەن بىلدۈرىمىز.

ھۆرمەت بىلەن:

پەۋقۇلئاددە رايون خەلقىنىڭ ۋەكىلى ئەخمەتجان قاسىمى.

1949 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى.

8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، خەلق سىياسىي كېڭىشىگە قاتنىشىدىغان ۋەكىللەردىن ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبەك مۇنۇنوۋ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، دەلىلقان سۈگۈربايوۋ، لوجۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق بېيپىڭغا بېرىش ئۈچۈن ئۈلجىدىن يولغا چىقتى.

8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى لەنجۇنى ئازاد قىلدى. بۇ خەۋەر ئۇرۇمچىگە تارقالغاندىن كېيىن، «كۈرەش» تەشۋىقات ۋەرەقىلىرى تارقىتىپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلدى.

8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى ئولتۇرغان ئايروپىلان بايقال رايونىغا كەلگەندە ھاۋا ناچارلىشىپ ئايروپىلان تاققا ئۇسۇۋالدى. بۇنىڭ بىلەن بەش ۋەكىل، تەرجىمان ۋە ئايروپىلان گۈرۈپپىسىدىكى ۋەكىللەردىن بولۇپ جەمئىي 17 كىشىنىڭ ھەممىسى قازاغا ئۇچرىدى. سەپىپىدىن ئەزدىن بىلەن دېگەن لىچۈن مەسىلىھەتلىشىپ بۇ خەۋەرنى ھازىرچە ئاشكارىلىماسلىقنى، ئەھۋالنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىغىلا دوكلات قىلىپ يولىورۇق سوراشنى قارار قىلىشتى. ماۋزېدۇڭ ئەھۋالدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن «شىنجاڭ تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» غا تەزىيە تېلېگراممىسى ئەۋەتتى. تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىلكىچە:

«شىنجاڭ تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىغا، سۆيۈملۈك يولداشلار: شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۇڭگو خەلق سىياسىي كېڭىشىغا قاتنىشىدىغان بىرىنچى تۈركۈم ۋەكىللىرىدىن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يولداش ئەخمەتجان، شىنجاڭ ئۆلكىسى ئىلى، ئالتاي، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتتىكى مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قۇماندانى يولداش ئىسھاقبەك، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، مىللىي ئارمىيىنىڭ بىرىنچى مۇئاۋىن باش قۇماندانى يولداش دىلىلقان سۈگۈربايوۋ ۋە شىنجاڭ جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىـ

تمدىن يولداش لوجژلار بەختكە قارشى ئايروپىلاندا ھاددىسىگە ئۇچراپ بېيپىڭغا كېلىش سەپىردە قازا تاپتى. ئەخمەتجان باشچىلىقىدىكى بەش نەپەر يولداش ھايات چېغىدا، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشى ئۈچۈن باتۇرانە كۈرەشلەر ئېلىپ باردى، ئەڭ ئاخىرىدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش يولىدا ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى تەقدىم قىلدى. بۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ مەڭگۈ خاتىرىلىشىگە ئەرزىيدۇ. يولداش ئەخمەتجان، يولداش ئىسھاقبېك، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، يولداش دەلىلخان سۈگۈربايوۋ ۋە يولداش لوجژلار مەڭگۈ ھايات!

8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، بېكىڭ دېخۇەي لەنجۇنىڭ سەن ئەيتاڭ دېگەن يېرىدە يىغىن چاقىرىپ، شىنجاڭنى تىنچلىق يولىغا ئازاد قىلىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى.

9 - ئاينىڭ 7- كۈنى، يېڭى سىياسىي كېڭەش تەييارلىق كومىتېتى مۇدىرىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن سەيپىدىن ئەزىزى، تۆجۆ، ئالىمجان قاتارلىق ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان ۋەكىللەر ئۆمىكى غۇلجىدىن بېيپىڭغا قارايۇ يولغا چىقتى.

9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، جاڭ جۆجۇڭ، ماۋزېدۇڭ، جۇ ئېنلەينىڭ يوليورۇق - امرىنىڭ روھىغا ئاساسەن تاۋسىيۇ، بۇرھان شەھىدىگە تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، ھەقىقەتكە قايتمىشىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈردى. تېلېگراممىدا مۇنداق دېيىلمىدۇ:

«... تېلېگراممىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، غەربىي شىمالدىكى ئادەم ئىشلىرىدا ئۆزگىرىش بولغانلىقى، ۋاقىت پىشىپ يېتىشمىگەنلىكى سەۋەبلىك سىلەر بىلەن خەۋەرلىشەلمىدۇق. مېنىڭ 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىكى بايانىاتىمنى بېيپىڭ شىنخۇا ئاگېنتلىقىدا ئاڭلاتتىم، بىلگى خەۋەر تاپقانسىلەر. ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىي جەھەتتىن تۇراقلاشتى، لەنجۇ ئازاد قىلىندى. شىنجاڭ ئۆلكىسى ئارىدا قېپقالدى. ئىنقىلاب ئۈچۈن، شۇنىڭدەك شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تىنچ ئازاد بولۇشى، پۈتۈن ئۆلكە خەلقى ۋە بارلىق ئوفىتسېر - جەڭچىلەرنىڭ مەنپەئىتىنى نەزەردە تۇتۇپ ۋاقتىدا پوزىتسىيە بىلدۈرۈپ، گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىنى ئۈزۈپ، خەلق دېموكراتىك لاگېرىغا ئۆتۈشۈڭلارنى، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشىڭلارنى كۈتىمەن. مەن ماۋجۇشىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە بارلىق ھەربىي - مەمۇرىي كادىرلارغا ھەر دائىم غەمخورلۇق قىلىۋاتقانلىقىنى، ھەممىنى رازى قىلىدىغان يولىشى بېرىتەرەپ قىلىۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر چۈشىنىمەن. مەن ئالدىمىزدا ئېچىلماقچى بولۇۋاتقان يېڭى سىياسىي كېڭەش قۇرۇلتىيىغا تەكلىپ

بىلەن قاتناشماقچى. شۇ پۇرسەتتە ماۋجۇشىغا بىر قېتىم شىنجاڭغا بېرىش ئارزۇسىدا بولۇۋاتقانلىقىنى ئېيتىپەن. زۆرۈر تەپسىلىپ رۇخسەت قىلىپ بۇيرۇقتا بوي سۇنمەن. سىلەرنىڭ ۋاقتىنى قولدىن بەرمەي، بارلىق قىيىنچىلىق، غەم ـ ئەندىشىلەرنى تاشلاپ، ئەترابلىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، كەسكىن ئەمەلىي ھەرىكەت قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن. شۇنداق قىلغاندىلا ئومۇمنىڭ تىنچلىقىنى قوغداپ زور تۆھپە كۆرسىتەلەيسىلەر... جاڭجۈجۇڭ».

9 ـ ئاينىڭ 15 ـكۈنى، دېڭ لىچۈن غۇلجىدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، بۇرھان شەھىدىنىڭ ئۆيىگە ئورۇنلاشتى. ئۇ ئۆلكىنىڭ ھۆكۈمەت ۋە ئارمىيە قاتارلىق ھەر قايسى تەرەپنىڭ مەسئۇللىرىدىن بۇرھان شەھىدى، تاۋسيۆ، لیۇمېڭچۈن، لیۇزىرۇڭ، چۇي ۋۇلار بىلەن كۆرۈشتى؛ «كۆرەش»، «ئاۋانگارت» نىڭ مەسئۇللىرى بىلەنمۇ ئۇچراشتى. سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى، مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنىڭ تەييارلىق ئەھۋالىنى ئىگىلىدى ھەمدە ئۇلارغا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ سىياسەت ـ تەشەببۇسلىرىنى تەشۋىق قىلدى.

9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، بۇرھان شەھىدى دېڭ لىچۈن ئارقىلىق ماۋجۇشىغا بىر پارچە تېلېگراممىنى يوللىدى. تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«ماۋجۇشىغا:

ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ خەلق ئازادلىقى يولىدىكى ئۇلۇغۋار ئىشىنى غەلىبىلىك ئورۇنلىغانلىقىنى چەكسىز خۇشال ـ خۇراملىق بىلەن تەبرىكلەيمەن. بۇ يەردىكىلەر يېڭى دېموكراتىزمغا ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەنپەئىتىگە ھۆرمەت قىلىش چاقىرىقىغا ئالىلىقاچان مۇستەھكەم ئىشەنگەن ۋە ئۇنى ساداقەتلىك بىلەن ھىمايە قىلىدۇ ھەمدە بۇ يولدا قىيىنچىلىقنى يەڭمەكتە. بىز قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈش قارارىغا كەلدۇق. پارتىيىمىز رەھبەرلىك قىلغان پۈتكۈل جۇڭگونىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن، بارلىق كۈچىمىز بىلەن ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يوقىتىپ، رەھبەرلىكىمىزنى قوبۇل قىلىپ، ھەممە بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلاردا ئورتاق يېڭى ھاياتنى تەبرىكلەشكە ھازىرلىق كۆرمەكتىمىز، ئۇشبۇ تېلېگراممىنى ئالاھىدە يوللاپ، چىن قەلبىمىدىكى سۆزۈمنى ئېيتتىم، تاپشۇرۇۋالغايسىز.

بۇرھان شەھىدى. 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى.»

9 ـ ئاينىڭ 23 ـكۈنى، ماۋجۇشى بۇرھان شەھىدىگە جاۋاپ تېلېگرامما ئەۋەتتى. تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«رەئىس بۇرھان شەھىدىگە :

9 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىكى تېلېگراممىڭىزدىن ۋاقىپ بولدۇم، ھىممىتىڭىزدىن ئىنتايىن تەسىرلەندىم. شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى رەئىس جانابى- ڭىزنىڭ كۈچ چىقىرىشىغا باغلىق. ھەرقايسى تەرەپتىكى ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتىك كىشىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، پۈتكۈل شىنجاڭنى ئازاد قىلىش يولىدا كۈرىش قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن. ئۇشبۇ تېلېگرامما ئارقىلىق ئالاھىدە جاۋاپ قايتۇردۇم. خىزمەت كۆرسىتىشىڭىزگە تىلەكداشىمەن.

ماۋزېدۇڭ. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى»

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، گېنېرال تاۋسيۇ باشچىلىقىدىكى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوماندان - جەڭچىلەر تېلېگرامما يوللاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھەقىقەتكە ئېيتقانلىقىنى جاكارلىدى. تېلېگراممىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە :

«بېيپىڭ، رەئىس ماۋزېدۇڭغا، باش قوماندان جۇدېغا، مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەيگە، خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىغا ۋە شۇ ئارقىلىق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەرقايسى دالا ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ قوماندانلىرى، مۇئاۋىن قوماندانلىرى، سىياسىي كومىسسارلىرىغا ھەم جۈڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى بىرىنچى قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىگە: بىز شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوماندان - جەڭ- چىلەر ئۈچ - تۆت يىلدىن بۇيان گېنېرال جاڭ ۋېنبەي جانابلىرىنىڭ دانا رەھبەرلىكىدە، ئىچكى جەھەتتە تىنچ بولۇش، تاشقى جەھەتتە سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن دوستلىشىش تەدبىرىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، ۋەتەننى قوغداش، خەلقنى ئاسراش ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىش يولىدا جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەپ، باشتىن - ئاخىر بىردەك بولۇپ كەلدۇق. گېنېرال جاڭ ۋېنبەي جانابلىرى غەربىي - شىمالدىن كەتكەندىن كېيىن، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىشلەر بولدى، يىراق چېگرا رايونغا جايلاشقان شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى ھەر مىللەت زاتلىرىمۇ گېنېرال جاڭ ۋېنبەي جانابلىرىنىڭ ئىزچىل سىياسىي تەشەببۇسىدىن بويىچە زېمىنىنىڭ تىنچ - ئەمىنلىكىنىڭ ھەقىقىي كاپالەتلەندۈرۈلۈشىگە تەقەززا بولۇۋاتىدۇ. گېنېرال جاڭ ۋېنبەي جانابلىرى بىزگە يەنىمۇ كۆكۈل بۆلۈپ، دۆلەتكە تۆھپە قوشۇشىمىز ئۈچۈن، بىز بارلىق قوماندان - جەڭچىلەرنىڭ ئىنقىلاب ھەقىقىتىدە چىڭ تۇرۇشىمىزنى تەلەپ قىلدى ۋە خەلق دېموكراتىيىسى لاگېرىغا تېزدىن ئۆتۈشىمىزنى تەۋسىيە قىلدى. ئەگەر دۆلەت ۋە خەلقە

مەنپەئەت يەتكۈزەلەيدىغانلا بولساق، يەقمر تاۋسيوڭ ۋە قول ئاستىمدىكى
ھەربىي خادىملار شەخسىي نام - ئابرۇيىمىزنىڭ قانداق بولۇشىغا قىلچە
پىسەنت قىلمايمىز. ھازىر جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ
بىرىنچى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. پۈتۈن مەملىكەت خەلقى تەشنالىق بىلەن
كۈتۈۋاتقان جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۇنياغا كېلىش ئالدىدا تۇرۇ-
ۋاتىدۇ. يېڭى جۇڭگو تىنچلىق بىلەن قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتەك پارلاق ھەم
داغدام يولغا قەدەم قويىدى. شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر مەمۇرىي ئۆلكىسى،
شىنجاڭدا تۇرۇشاۋاتقان قېرىنداشلار دۆلەتنىڭ چېگرىسىنى قوغدايدىغان
قوراللىق كۈچلەر بولۇپ، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى، ئەركىنلىكى، گۈللەپ-
ياشنىشى، قۇدرەت تېپىشى، قىسقىسى، دۆلەتنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن،
تەبىئىكى، ئۆزىنىڭ قىزغىن ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە
خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرىنىڭ تولۇق ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن
تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشىدۇ. يەقمر تاۋسيوڭ قاتارلىقلار پۈتكۈل قوشۇ-
نىمىزدىكى جەڭچىلەرگە باش بولۇپ، شۇنى تەنتەنىلىك جاكارلايمىزكى،
بۈگۈندىن ئېتىبارەن، گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن ئادا - جۇدا بولۇپ،
رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ سەككىز ماددىلىق تىنچلىق بايانىتى ۋە مەملىكەت
ئىچىگە قارىتىلغان تىنچلىق كېلىشىمىنى سەمىمىي قوبۇل قىلىمىز. پۈتۈن
قوشۇنىمىز بىلەن ئەسلىدىكى ھۇدا پىئە ئورۇنلىرىمىزدا تۇرۇپ، يەرلىك-
نىڭ تەرتىپ - ئىنتىزاملىرىنى ساقلايمىز ۋە خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي
ئىشلار كومىتېتى ھەم خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى باش قوماندانلىق
شتابىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتىمىز. تۆۋەنلىك بىلەن يولىيورۇق سوراپ،
تېلېگراممىا يوللىغۇچىلار: شىنجاڭ ئۆلكىلىك گارنىزون باش قوماندانى
تاۋسيوڭ، مۇئاۋىن باش قوماندان ھەم تەرتىپكە سېلىنغان 42- كورپۇس
كوماندىرى جاۋشىگۇاڭ، تەرتىپكە سېلىنغان ئاتلىق 1 - كورپۇسنىڭ
كوماندىرى خەنيوۋبن، تەرتىپكە سېلىنغان 78- كورپۇسنىڭ كوماندىرى
مو ۋورو، بىرىگادا كوماندىرلىرى جۇڭ زۇيىن، لى زۇتاڭ، تىيەن زىمپى،
خەن رۇڭفۇ، گوچۈەنلياڭ، جۇمىڭگاڭ، لورۇجېڭ، لىيۇلۇنۋۇ، ياڭتىڭيىڭ،
ما پىڭلىن قاتارلىقلار. 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى.»

9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، بۇرھانشەھىدى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرىنىڭ
جىددىي يىغىنىنى چاقىردى، يىغىنغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى لىيۇمېڭچۈن،
ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ باشلىقى چۈيۈۋۇ ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقا ئەزالىرى قاتـ
ناشتى. يىغىندا مۇنداق ئىككى مەسىلە مۇزاكىرە قىلىندى: بىرى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ
ھەقىقەتتىكە قايتىپ گومىنداڭ گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن ئادا - جۇدا بولىدىغانلىقىنى

ۋە خەلق تەرەپكە ئۆتۈپ، جۇڭگو كومۇنىستلىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى جاكارلاش توغرىسىدىكى تېلېگراممىنى مۇزاكىرە قىلىپماقۇللىدى، يەنە بىرى، ھەقمەتكە قايىتقان كۇندىن ئېتىبارەن پارتىيە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكىخادىملار ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يارلىق ھۇججەت، ئارخىپلارنى ۋە جامائەت مال-مۈلكىنى ئاسراشقا، جامائەت تەرتىپىنى ساقلاشقا ھەقمقي مەسئۇل بولۇشى كېرەكلىكى، جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزۇش ۋە جەمئىيەت ئامانلىقىغا پاراكەندىچىلىك سېلىش مەنئى قىلىنىدىغانلىقى مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى،.....يىغىنغا قاتناشقان خادىملار تېلېگراممىغا ئىمزا قويۇشتى. تېلېگراممىنى شۇ كۈنىلا يوللاندى، ھەقمقەتكە قايىتقانلىق توغرىسىدا تېلېگراممىنى يوللانغانلىق خەۋىرى ئەھەرگە تارقالغاندىن كېيىن، پۈتۈن شەھەر قايىنسام - تاشقىنلىقتا چۈمدى. 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، 1 - سىفېن مەكتەپ، قىزلار سىفېن مەكتىپى ۋە قىزلار ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ كوچىغا چىقىپ، تەبرىكلەش نامايىشى ئېلىپ بارىدى، ئۇلار «خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قارشى ئالىمىز»، «ياشىسۇن جۇڭگو كومۇنىستلىك پارتىيىسى» دېگەن شوئارلارنى توۋلىدى ۋە ھەرخىل يېزىقلاردا شوئارلار يېزىپ پۈتۈن شەھەرگە چاپلىدى.

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەقمقەتكە قايتىش توغرىسىدىكى تېلېگراممىسىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«بېيپىڭ، رەئىس ماۋزېدۇڭغا، باش قوماندان جۇدېغا، خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىغا، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 - قۇرۇلتىيىغا: شىنجاڭ ئۆلكىسى 1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تىنچلىق بېتىمىغا ئاساسەن ھەر مىللەت خەلقى ۋەكىللىرىنىڭ دېموكراتىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتى تەشكىللىگەندىن كېيىن، گېنېرال جاڭ ۋېنىبي جانابلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن ئۆلكە خەلقى بىردەك ھىمايە قىلىدىغان تىنچلىق، بىرلىك، دېموكراتىك ۋە ئىتتىپاقلىق سىياسىتىنى ئىزچىل تۇردە يۇرگۈزۈپ كەلدى، ئۇچ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان مەملىكەت ئىچىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بولۇپمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تىوسقۇنلۇقىنىڭ تۈپەيلىدىن ۋەزىپىلەر تولۇق ئورۇنلانمىغان بولسىمۇ، پۈتۈن ئۆلكىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ۋە بۇيۇك ئىتتىپاقدىشىمىزنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن ئۆلكىمىزدە تىنچلىق ئەمىلىك ۋەزىيىتى ساقلاپ قېلىندى. گېنېرال جاڭ ۋېنىبي جانابلىرى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تىنچلىق ھەرىكىتى ئۈچۈن غەربىي- شىمالدىن قايتىپ كەتكەن، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى داۋاملىق تۇردە جاھىللىق بىلەن جان تالىشىپ-

ۋاتقان يەتتىنچۇ ئۆلكىمىز يەنىلا خەلقنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، تىنچلىقنى قوغداش، تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. بىز شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازرۇسى مۇستەقىل، بىرلىككە كەلگەن، ئۆز ئەركىنلىكىنى قولغا ئالغان دېموكراتىك ۋەتەنىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا قۇدرەتلىك، باياشات يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەم يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تىنچلىقى ۋە قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى بەخشەندە قىلىشتىن ئىبارەت ئىككىنلىكىنى چۈشىنىمىز. ھازىر، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، مۇستەقىل، ئۆز ئەركىنى قولغا ئالغان، بىرلىككە كەلگەن، دېموكراتىيە - لەشكەن يېڭى دېموكراتىك جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۇنياغا كەلدى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى تارىختىن بۇيانقى بۇ ئەڭ ئۇلۇغۋار قۇرۇلۇشقا ھۇل سىلىنغانلىقى ئۈچۈن شاد - خۇراملىققا چۆمەكتە، بولۇپمۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى بارلىق خەلق يېڭى جۇڭگونىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىگە تېخىمۇ خۇشال بولماقتا. بىز ھازىر شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتلىكە ۋە پۈتۈن ئۆلكىدىكى ھەر مىللەت قېرىنداشلارغا ۋاكالىتەن شۇنى تەنتەنىلىك جاكالايمىزكى، بۈگۈندىن ئېتىبارەن، گۇاڭجۇ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمىتى بىلەن ئادا - جۇدا بولۇپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ سەككىز مەدداپلىق بايانىتىنى ۋە مەملىكەت ئىچىگە قارىتىلغان تىنچلىق بېتىمىنى سەمىمىي قوبۇل قىلىمىز، ھەمدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ خەلق ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىپ، پۈتۈن ئۆلكىنىڭ خىزمەتلىرىنى ۋاقتىنچە يۈرۈشتۇرۇپ تۇرۇمىز ۋە مەركىزدىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈپ تۇرۇمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە غۇلجىدا قېپقالغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرىنى ئۇرۇمچىگە تەكلىپ بىلەن قايتۇرۇپ كېلىپ، ئورتاق ھەمكارلىشىمىز. قەتئىي ئىشىنىمىزكى، ئۆلكىمىز جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى ۋە ئۇلۇغ داھىمىز رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ دانا رەھبەرلىكىدە تىنچ قۇرۇلۇشنىڭ پارلاق ۋە داغدام يولىغا ئاھايىتى تېزلا قەدەم باسقۇسى. ئۆۋەنلىك بىلەن ئۇشبۇ تېلېگراممىنى يوللاپ يوليورۇقنامىلارنى كۈتكۈچىلەر: شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بۇرھان شەھىدى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەتلىرىدىن لىيۇ مېڭچۈن، چۈي ۋۇ، لىيۇ شاۋلى، چىن فاكېبۇ، لىيۇ يۈكشياڭ، بەي ۋېنيۇ، لىيۇ دېشىن، جۇڭ لىخۇا ۋە ئەردەنى قاتارلىقلار.»

9 ئاينىڭ 27 - كۈنى، غۇلجا شەھىرىدە 30 مىڭ كىشىلىك يىغىن ئېچىلىپ،

شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقى تەبرىكلەندى. يىغىندا «شىنجاڭ تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ مۇۋەققەت رەئىسى ئەسئەت ئىسھاقوۋ ئۇچ ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ رەئىس ماۋزېدۇڭغا تەبرىك تېلېگراممىسىنى ئوقۇپ ئاڭلاتتى. تېلېگراممىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭغا:

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى پۈتۈن مەملىكەتتە. بولۇپمۇ يېقىندىن بېرى غەربىي - شىمالدا چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەن بىر چاغدا، مەن جانابىڭىزنى ھەمدە سىياسىي كېڭەشنىڭ بارلىق ۋەكىللىرىنى ئېھتىرام بىلەن تەبرىكلەيمەن.

ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت خەلقى گەرچە كومىتاڭ ئەكسىيەتچىللىرىگە قارشى قوراللىق كۈرەش داۋامىدا ئۆزلىرىنىڭ دېموكراتىك يېڭى تۈرمۇشىنىڭ ئاساسىنى ئورناتقان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا گومىتاڭ ئەكسىيەتچىللىرىنىڭ سىياسىي زۇلمى، ئىقتىسادىي بۇزغۇنچىلىقى، مىللىي كەمسىتىشى شۇنىڭدەك مەدەنىيەت جەھەتتە ئاياق - ئاستى قىلىشىغا ئۇچراپ كەلمەكتە، بۇ قېتىم خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىسى تۈپەيلىدىن ئۆلكىمىزدىكى گومىتاڭ ئەكسىيەتچىللىرى يوقىتىلدى. پۈتۈن ئۆلكە چەكسىز خۇشاللىق كەيپىياتى ئىچىدە مىسلىسىز زور كۆلەمدە ئاممىۋىي يىغىن ئېچىپ، بۇ تارىخىي ۋەقەنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ۋە تەبرىكلەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇچ ۋىلايەت خەلقى جانابىڭىزغا چىن كۆڭلىدىن رەھمەت ئېيتىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭ خەلقى جانابىڭىزنىڭ رەھبەرلىكىدە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا ئىگىلمىكنى مۇستەھكەملەش، بەختىيار، ئىلغار، مەدەنىيەتلىك ۋە ھەممە مىللەت باراۋەر بولغان يېڭى تۈرمۇشنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىدۇ.

شىنجاڭ تىنچلىق، خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ مۇۋەققەت رەئىسى: ئەسئەت ئىسھاقوۋ.»

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، بۇرھان شەھىدى ماۋجۇشىغا 2 - قېتىم تېلېگراممىسىنى ئەۋەتتى. تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«ماۋجۇشىغا:

9 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىكى تېلېگراممىڭىزنى ئالدىم. سەممىي تاپشۇرۇقىڭىز ۋە ئارزۇيىڭىزدىن چوڭقۇر تەسىرلەندىم. بۇ يەردە 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى گۇاڭجۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋەتنى

ئۈزۈپ، بېيپىك مەركىزدې خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىمىزنى رەسمىي جاكارلىدۇق. شۇ چاغدىلا ھەممە مىللەت خەلق ئاممىسى ھاياجانلىققا چۆمۈپ تاكەچكىچە شات - خۇراملىقتا ئۆتتى، بۇ ھال ھەممە مىللەت خەلقى قەلبىنىڭ مايىللىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن ئۆزگىرىش ئەندىلا باشلاندى، ھەممە جەھەتتىن تەمتىرەپ قالدىم، ئەمەل قىلىشىم ئۈچۈن كۆپ يوليورۇق بېرىشىگىزنى چىن قەلبىمدىن سورايمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يولداش دىڭ لېچۈن بىلەن خېلى ئۇبدانلا چىقىشىپ قالدۇق، بارلىق ئىشنى يېقىندىن مەسلىھەت - لىشىپ بېجىرىۋاتىمىز. ئۇشبۇ تېلېگراممىز ئارقىلىق چەۋەر قىلدىم، سىزگە سالامەتلىك تىلەيمەن.

بۇرھان شەھىدى. 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى.»

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، ماۋجۇشى، باش قوماندان جۇدې تاۋسىيۇ ۋە بۇرھان شەھىدىگە ھەم شىنجاڭدىكى ھەربىي - مەمۇرىي ساھەدىكى ھەقمەتكە قايتقان خادىملارغا تېلېگراممىدا مۇنداق دېيىلمىدۇ:

«... سىلەرنىڭ 9 - ئاينىڭ 25 - ۋە 26 - كۈنلىرى ئەۋەتكەن تېلېگراممىڭلارنى تاپشۇرۇۋالدۇق، بىز سىلەرنىڭ مەيدانىڭلارنى تىوغرا دەپ قارايمىز. سىلەر گۇاڭجۇ ئەكسىيەتچى قالدۇق ھۆكۈمىتىدىن ئالاقىنى ئۈزۈپ، خەلق دېموكراتىيە لاگېرىغا ئۆتۈپ، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىمىز، مەركىزدې خەلق ھۆكۈمىتى ۋە خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىنى ۋە بىر تەرەپ قىلىشىنى كۈتىمىز، دەپ بايانات ئېلان قىلدىڭلار. بۇنداق پوزىتسىيەڭلار بۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ، بىز بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇق. سىلەرنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە يەرلىك تەرتىپنى ساقلاپ ھەم ھازىر جايۇگۈندىن چېقىشقا جايدۇ- نۇۋاتقان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ، كونا تۈزۈمنى بىكار قىلىپ، يېڭى تۈزۈمنى يولغا قويۇپ يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز!

ماۋزېدۇڭ، جۇدې. 1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى.»

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەي گېنېرال ناۋسىيۇگە جاۋاب تېلېگراممىسى ئەۋەتتى. تېلېگراممىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«گېنېرال تاۋسىيۇ جانابلىرىغا:

ئىككى قېتىملىق تېلېگراممىگىزدىن ۋاقىت بولدۇم، قوشۇنلارنى باشلاپ ھەقىقەتكە قايتىپ، ئەكسىيەتچى لاگېردىن ئايرىلغانلىقىڭىزدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم. سىزنىڭ ئىلغارلىقتا يېنىمۇ چىڭ تۇرۇپ قوشۇنلارنى ئوزۇل ـ كېسىل ئۆزگەرتىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېڭى شىنجاڭنى ئورتاق گۈللەندۈرۈشىمىز ئۈچۈن كۆرەش قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن.

پېڭ دېخۇەي »

10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى.

10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقى يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلىدى. يىغىندا بۇرھان شەھىدى نۇتۇق سۆزلىدى.

10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىنكى شىنجاڭ ۋەزىيىتى تازا مۇقىم بولمىدى، ھەقىقەتكە قايتقان قوشۇن ئىچىدىكى ئاز سانلىق جاھىل ئۇنسۇرلار پاراكەندىچىلىك قىلدى، ئىشپىيونلار خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى تېخى شىنجاڭغا يېتىپ كەلمىگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ۋەقە پەيدا قىلىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، بۇرھان شەھىدى ئۆلكىنىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت رەئىسى نامىدا ماۋزېدۇڭ، جۇدې ۋە لەنجۇدا تۇرۇۋاتقان مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەيگە تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى دوكلات قىلدى ھەمدە ۋەزىپەتنى ئوڭشاش، خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى، سىياسىي خىزمەت خادىملىرىنى تېزراق ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى.

10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، غەربىي ـ شىمال دالا ئارمىيىسى قۇرۇقلۇق ۋە ھاۋادىن بولۇپ شىنجاڭغا قاراپ جۇچۇەندىن يولغا چىقتى.

10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت جۇچۇەنگە ۋەكىللەر ئۆمىنكى ئەۋەتتى. بۇ ئۆمەككە چۇي ۋۇ، قاسىمجان يېتەكچىلىك قىلدى، تالغات، نۇسرەت، يۇجياڭجۇ قاتارلىقلار ئۆمەك ئەزالىرى بولدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە ۋە سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكىلەر، ئىلغار ياشلار تەشكىلاتلىرى ھەم ھەر مىللەت خەلقىگە ۋەكالىتەن جۇچۇەنگە بېرىپ، مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەيگە شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىنكى ئەھۋالىنى دوكلات قىلىش، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا بالدۇرراق كىرىشىنى كۈتۈۋېلىش، مالىيە ـ ئىقتىساد جەھەتتىكى بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ بېرىشنى

تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت. ۋەكىللەر ئۆمىكى چۈچۈندە يەتتە كۈن پائالىيەت ئېلىپ باردى ۋە يېڭ دېخۇەي بىلەن كۆرۈشتى. يېڭ دېخۇەي تىنچ يول بىلەن ھەقمەتكە قايتىشنى، تاۋسيوڭ ۋە بۇرھان شەھىدىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تۆھپىسىنى توغرا باھالىدى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ تىنچ ئازاد بولۇشىدىكى رولىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈردى. ئۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىشىنى تەلەپ تىلدى ۋە شىنجاڭنىڭ مالىيە - ئىقتىساد جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بىر قىسىم ماددىي ئەشيا سوغا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

يېڭ دېخۇەي بۇرھان شەھىدىگە جاۋابەن مۇنداق تېلېگرامما ئەۋەتتى:

«ئۈرۈمچى، رەئىس بۇرھان شەھىدىگە:

تېلېگرامىڭىزدىن ۋاقىپ بولدۇم. چوڭ ۋۇ ئەپەندىنىڭ جۇچۇەنگە كېلىپ يۈز تۇرانە سۆزلىشىشنى قەزغەن قارشى ئالىمەن. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 - كورپۇسنىڭ ئالدىن يۈرگۈچى قىسىملىرى ۋە بىرۇنۇۋۇك يىگى 12 - چىسلا يۈمىگدىن قومۇلغا ئاتلاندى. تېلېگرامما ئارقىلىق ئالاھىدە خەۋەر قىلدىم، ۋاقىپ بولغايسىز.

ئېھتىرام بىلەن ئىنىڭىز يېڭ دېخۇەي.»

جۇچۇەنگە بارغان ۋەكىللەر ئۆمىكى شىنجاڭغا قايتىپكەلگەندىن كېيىن، ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت «خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى كۈتۈۋېلىش ھەيئىتى» تەشكىللىدى. ھەر مىللەت خەلقى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە ئۆزلۈكىدىن ھەرخىل ئىئانىلار توپلىدى. غۇلجىدا ھەربىي - مەمۇرىي ۋە خەلقتىن تەشكىللەنگەن ھال سوراش ئۆمىكى ھال سوراش بۈيۈملىرىنى ئېلىپ ئۈرۈمچىگە كەلدى. ھەر مىللەت خەلقى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بالدۇرراق شىنجاڭغا كىرىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتى.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ خۇجەن باشچىلىقىدىكى بىرىۋىنىڭ قىسىملىرى ئۈرۈمچىگە كىردى. ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلقىدىن نەچچە ئون مىڭ كىشى ئولارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. ئاممىنىڭ ئالقىش سادالىرى پەلەكنى قاپلىدى.

بىرىۋىنىڭ قىسىملار ئۈرۈمچىگە كىرگەندىن كېيىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قاراپ داۋاملىق يۈرۈش قىلدى، 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى گوپېڭ، ۋاڭ ئىنماۋ باشچىلىق قىلغان 2 - كورپۇس چۆل - جېزىرىلەرنى بېسىپ خوتەنگە يېتىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ پۈتۈنلەي ئازاد بولدى.

10 - ئاينىك 22 - كۈنى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە قاتناشقان ۋەكىللەر شىنجاڭغا قايتىش ۋاقتىدا، ماۋزېدۇڭ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار ئۈچۈن مۇنداق بېغىشلىما يېزىپ بەردى:

«مىللىي ئازادلىق ۋە خەلق دېموكراتىيىسى ئىشلىرى يولىدا قۇربان بولغان يولداش ئەخمەتجان قاسىمى، يولداش ئىسھاقبېك مۇنەۋۋەر، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، يولداش دەلىلقان سۈگۈربايوۋ، يولداش لوجۈنىڭ روھى مەڭگۈ ھايات.

ماۋزېدۇڭ. 1949 - يىل 10 - ئاينىك 22 - كۈنى.»

10 - ئاينىك 22 - كۈنى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ج ك پ شىنجاڭ بيۈروسى قۇرۇلدى. ۋاڭ جېن بيۈرو شۇجىسى، شۇي لىچېك مۇئاۋىن شۇجىسى، دېڭ لىچۈن، لويۈەنفا، حاڭ شىنيۈ، راۋجېڭشى، ۋاڭ ئىنماۋ، گوپېك ئەزاسى بولدى.

11 - ئاينىك 7 - كۈنى، 1 - بېكتۇەننىڭ قوماندانى ۋە سىياسىي كومىسسارى ۋاڭ جېن ئۇرۇمچىگە كەلدى.

11 - ئاينىك 12 - كۈنى، ۋاڭ جېن ئۈچ ۋىلايەتنىڭ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ھال سورىغانلىقىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن غۇلجىغا باردى. ئۇ ئايروپىلاندىن چۈشۈپلا غۇلجا ئىنقىلابىنىڭ بەش يىللىقىنى خاتىرىلەش چوڭ يىغىنىغا قاتناشتى. يىغىندىن كېيىن قۇربان بولغانلار ئائىلىسىگە بېرىپ تەزىيە بىلدۈردى. ئۈچ - تۆت كۈندىن كېيىن دېڭ لىچۈن بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدى.

12 - ئاينىك 7 - كۈنى، ئۇرۇمچىدە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى، ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ۋە تىنچ يول بىلەن ھەمقەتكە قايتقان قېسىملارنىڭ ئۈچرىشىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەي، ئىنېرال جاڭ جۈجۇڭ ۋە ۋاڭ جېن، تاۋسيۆ، لىيۇ مېڭچۈن، سەيپىدىن ئەزىزى، چۇي ۋۇ، تاۋ جىنچۇ قاتارلىق كىشىلەر ئۈچ قوشۇندىن تەشكىللەنگەن پاراتنى كۆردى. كەچقۇرۇن غەربىي بىنادا تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزۈلدى.

12 - ئاينىك 17 - كۈنى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى رەسمىي قۇرۇلدى. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى، مەركىزىي ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى پېڭ دېخۇەينى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى ۋە سىياسىي كومىسسارلىقىغا، ۋاڭ جېننى 1- مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا، تاۋسيۆنى 2 - مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا، سەيپىدىن ئەزىزىنى 3 - مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا، جاڭ شىچىننى 1 - سەنمۇجاڭلىققا، زىڭ جېكۈۋنى 2 - سەنمۇجاڭلىققا، شۇي لىچېكنى سىياسىي بۆلۈك جۇرىنلىقىغا، زىڭ دى، قاسسارووۋنى سىياسىي بۆلۈك مۇئاۋىن جۇرىنلىقىغا، جاڭ پېكىينى سەنمۇچۇنلۇك چوجاڭلىقىغا تەيىنلىدى.

12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، شىنجاڭ ئۇلۇكملىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. ئۇلۇكملىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزالىرى مەركىزدىي خەلق ھۆكۈمىتى جىڭۇيۇەنىنىڭ 11 - سانلىق يىغىنىدا ماقۇللانىدى ۋە مەركەزدىي خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەندى. ئۇلۇكملىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەركىبى مۇنداق بولدى:

رەئىس: بۇرھان شەھىدى.

مۇئاۋىن رەئىس: گاۋ جىنچۈن،
سەيپىدىن ئەزىزى.

ئەزالىرى: 30 كىشى (فامىلىيە خەت سىزىقىنىڭ ئاز - كۆپلىكى بويىچە تىزىلدى).

ۋاڭ جېن،	ۋاڭ ئىنىماۋ،	قېيۇمبېك خوجا،
لېسكىن،	غېنى باتۇر،	ئەنۋەر جاكولىن،
ئەنۋەر خانبابا،	ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم،	شىڭ لەنتىڭ،
ئىبراھىم،	چۇي ۋۇ،	پاتمخان سۇگۇربايوۋ،
ئابلىز،	ئابدۇرەھمان مۇھىتى،	يۇ جەنلىڭ.
شۇي لىچىڭ،	تۇجۇ،	تاۋسىيۇ،
شۇ مۇتۇڭ،	مەخسۇت ئاخۇن،	مۇھەممەت ئەيسا،
داششاپ،	لىيۇ مېڭچۈن،	دىڭ لىچۈن،
ئابدۇقادىر تۆرە،	خەن يوۋېن،	راۋ جېڭشى،

(خوتەن، يەكەن ھەرقايسىسىغا بىرىدىن ئىككى كىشىنىڭ ئورۇن قالدۇرۇلدى).

12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن ئۇچ ۋىلايەت مىلىتسىيە ئارمىيىسىگە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - كورپۇسى دەپ نام بېرىلدى.

12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، شىنجاڭدا ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملار جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 22 - بىكىتۈەنى قىلىپ تەشكىللەندى.

12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى، جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسى شىنجاڭدا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىللەرىنى قۇرۇشقا باشلىدى. ئاز سانلىق مىللەتتىن چىققان بىر تۈركۈم ئىلغار يولداشلاردىن سەيپىدىن ئەزىزى، بۇرھان شەھىدى قاتارلىقلار جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى. شۇنىدىن ئېتىبارەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، سوتسىيالىزم داغدام يولىنى بويلاپ غەلىبىدىن - غەلىبىگە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.

ن. ئەخمىدى تەرجىمىسى

(تۈگىدى)

新疆大学学报

（哲学社会科学维文版）

1990年 第3期

（总第43期）

目　　录

浅谈对高校学生的思想政治教育	阿不都外力·哈木提
我们的文学艺术必须强调社会主义时期的主旋律	阿不来提·乌买尔
努茹孜节及其历史层次探讨	阿不都许库尔·穆罕默德伊明
论著名塔塔尔族诗人阿布都拉·托卡依诗作的若干特点	热合穆吐拉·贾利
论维吾尔人的巫术习俗	乌斯曼·斯马依
比喻探讨	阿尔斯兰·阿不都拉
深层语义结构的翻译浅论	阿不都许库尔·艾山，高莉琴
谈多义词及其意义	买买提艾力·达尼
三区革命是中国新民主主义革命的一部分	麦合穆提江·阿斯木
新民主主义革命时期中国共产党在新疆的斗争纪事	《纪事》编写组

جاۋاپكار مۇھەررلار: كۇرەش ماھمۇت

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

No 3. 1990 (Total: No. 43)

Contents

A Brifer Discussion on the Ideological and Political Education of the Students in the Institutions of Higher Learning ..... *Abduwali Hamut*

The Keynote of the Period of Socialism Must be Emphasized in our Literature and Art ..... *Ablat Umar*

An Inquiry into the Nuruz Festival Sporting Festival and its History ..... *Abduxukur Muhammatimin*

On Some of the Special Features in the Poetic Warks of Abdulla Tokay the Famous Tatar Poet ..... *Rehmetulla Jari*

On the W tchcraft and Customs of the Uyghrs ..... *Osman Ismail*

An Inquiry into the Figure of Speech ..... *Arslan Abdulla*

A Brief Discussion on the Translatiron of Deep Semantic Siructures..... *Abduxukur Hasan and GaoLiqin*

A Talk on Polysemant and its Meaning ..... *Mamtili Dani*

The Three Regions Revolution is a Prt of the Chinese New-democratic Revolution ..... *Mahmutjan Asim*

The Records of the Struggles of the Chinese Communist Party in Xinjiang Durng the Period of the New-democratc Revoiution ..... The Editorial Gorup of "The Records"

تـۈزگـۈچى: «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى

باشقۇرغـۈچـى: شـىنجـاڭ داشـۇ

باش مۇھەررىر: نىجات ئەھمەتجان

شىنجاڭ داشۇ پاسسا زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئوروچىي ھەمەلىك بويچا ئىدارىسى تارقىتىدۇ

ھەلىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى پوچتخانىلار مۇشتېرى قوبۇل قىلىدۇ

ھەلىكەت ئىچىدىكى بىرتۈتاش نومۇرى CN65—1035/C

新疆大学学报

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

(哲学社会科学维文版)

季 刊

发行范围：公开发行

国内统一刊号CN65—1035/C

بۇ ژۇرنال ئاشكارا تارقىتىلىدۇ. ۋاكالەت نومۇرى: 13—58. باھاسى: 1.00 يۈەن